

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS
COMITE INTERACADEMIQUE DE BALKANOLOGIE
DU CONSEIL DES ACADEMIES DES SCIENCES ET DES ARTS
DE LA R.S.F.Y.
INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

BALCANICA

ANNUAIRE DE L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

XI

BELGRADE 1980.

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

**МЕЂУАКАДЕМИЈСКИ ОДБОР ЗА БАЛКАНОЛОГИЈУ
САВЕТА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ СФРЈ
БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ**

БАЛКАНИКА

ГОДИШЊАК БАЛКАНОЛОШКОГ ИНСТИТУТА

XI

Уредник

РАДОВАН САМАРЦИЋ

дописни члан САНУ и

директор Балканолошког института

Секретар

БУРИЦА КРСТИЋ

научни саветник

Балканолошког института

Редакциони одбор

Из Југославије: ДРАГОСЛАВ АНТОНИЈЕВИЋ, ДИНКО ДАВИДОВ, БУРИЦА КРСТИЋ, РАДОВАН САМАРЦИЋ, МИОДРАГ СТОЈАНОВИЋ, ВАСА ЧУБРИЛОВИЋ, МИЛУТИН ГАРАШАНИН, АЛОЈЗ БЕНАЦ, МИХАИЛ ПЕТРУШЕВСКИ

Из иностранства: ИВАН ДУЈЧЕВ, Софија (Бугарска), ХАЛИЛ ИНАЛЧИК, Анкара (Турска), ЈОЖЕФ ПЕРЕЊИ, Будимпешта (Мађарска)

БЕОГРАД 1980.

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

COMITE INTERACADEMIQUE DE BALKANOLOGIE
DU CONSEIL DES ACADEMIES DES SCIENCES ET DES ARTS
DE LA R.S.F.Y.
INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

B A L C A N I C A

ANNUAIRE DE L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

XI

Rédacteur

RADOVAN SAMARDŽIĆ

**Membre correspondant de l'Académie Serbe
des Sciences et des Arts et Directeur de l'Institut
des Etudes balkaniques**

Secrétaire

ĐURICA KRSTIĆ

**Conseiller scientifique de l'Institut
des Etudes balkaniques**

Membres de la Rédaction

**De Yougoslavie: DRAGOSLAV ANTONIJEVIĆ, DINKO DAVIDOV, ĐURICA
KRSTIĆ, RADOVAN SAMARDŽIĆ, MIODRAG STOJANOVIĆ, VASA ČU-
BRILOVIĆ, MILUTIN GARAŠANIN, ALOJZ BENAC, MIHAL PETRUŠEVSKI**

**De l'étranger: IVAN DUJČEV, Sofia (Bulgarie), HALIL INALCIK, Ankara
(Turquie), JOZSEF PERENYI, Budapest (Hongrie)**

B E L G R A D E 1980.

Овај број часописа *Balkanica* штампан је захваљујући
финансијским средствима која је обезбедила
Заједница науке Србије

На основу мишљења Републичког секретаријата за културу СР Србије
број 413-834-02, ова књига је ослобођена плаћања посебног републичког
пореза на промет производа и услуга у промету.

САДРЖАЈ
TABLE DES MATIERES

СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ
ETUDES ET ARTICLES

<i>Никола Тасић</i> , Неки проблеми културне и етничке припадности босутског и Басараби стила	7
<i>Драгољуб Драгојловић</i> , Исихизам и богомилство	19
<i>Rade Mihaljčić</i> , Continuité et discontinuité dans les structures de l'état Serbe au XIV ^e siècle	29
<i>Верена Хан</i> , Неке карактеристике средњовековног стакла на Балкану (XII—XV век)	45
<i>Đenana Buturović</i> , Les chants épiques des Musulmans dans le contexte historique	63
<i>Đurica Krstić</i> , Traces of Byzantine Law Influence in Customary Law of some Areas in Yugoslavia	81
<i>Динко Давидов</i> , Култ Св. Наума у Будимској епархији	85
<i>Radovan Samardžić</i> , Les voyageurs étrangers dans les pays du Sud-Est Européen du XVI ^e au XVIII ^e siècle	107
<i>Петар Милосављевић</i> , Још неколико речи о конвенцији Паулучи—Караборбе	115
<i>Душан Берић</i> , Отоманско царство и европска револуција	127
<i>Миодраг Стојаносић</i> , Прва грчка расправа <i>О српској народној поезији</i>	147
<i>Климент Цамбазовски</i> , Идеје Светозара Марковића о балканској федерацији	155
<i>Душан Лукач</i> , Привредна експанзија Немачке према југоистоку Европе	163
<i>Dragoslav Antonijević</i> , Processes of Social Changes in Yugoslavia	177

КРИТИКЕ, ПРИКАЗИ, ИЗВЕШТАЈИ
CRITIQUES, RECENSIONS, COMPTE-RENDUS

<i>Момчило С. Савић</i> , Vladimir I. Georgiev, La lingua e l'origine degli Etruschi, Editrice Nagard Roma 1979	189
<i>Момчило С. Савић</i> , Virgil Cândeа, Ratiunea dominantă, Kluž — Napoca 1979	192
<i>Милан Ванку</i> , Virgil Cândeа, — Constantin Sîmionescu, Mont Athos — presences Roumanies, Bucureşti 1979	194
<i>Бурђица Петровић</i> , Архивска грађа о стаклу и стакларству у Дубровнику (XIV—XVI век). Сабрала и уредила Верена Хан. Балканолошки институт САНУ, Посебна издања, књ. 9, Београд 1979.	195
<i>Милан Ванку</i> , Petar Milosavljević, Radnički pokret u Rumuniji I (1870 — 1917), Beograd 1977	196

<i>Милан Ванку, Valentin Al. Georgescu — Petre Strihan, Judecata domnească în țara românească și Moldova (1611 — 1831) Partea I, Organizarea judecătorească, Vol. I (1611 — 1740) București 1979.</i>	197
<i>Борђе С. Костић, Василије Б. Крестић, Историја српске штампе у Угарској 1971 — 1914., Матица српска, Нови Сад 1980.</i>	198
<i>Милан Ванку, Десанка Тодоровић, Југославија и балканске државе 1918 — 1923, Институт за савремену историју и Народна књига, Београд 1979.</i>	200
<i>Момчило Д. Савић, Скурт дикционар етимоложик ал лимбий молдовенештџ, Кишинев 1978.</i>	200
<i>Борђе С. Костић, Bibliografija radova o narodnoj književnosti knj. II — V, Sarajevo 1974 — 1979.</i>	203
<i>Сава Јанковић, Coordonate sud-est europene ale baladei populare românești (Координате румунске народне баладе на подручју југоисточне Европе), Academia de științe sociale și politice a Republicii Socialiste România, Institutul de studii sud-est europene, București 1975.</i>	204
<i>Никола Ф. Павковић, Бурица Крстић, Правни обичаји код Куча, Балканолошки институт САНУ, Посебна издања, књ. 7, Београд 1979.</i>	207
<i>Јован Трифуноски, Mirko Marković, Narodni život i običaji sezonskih stočара на Velebitu, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, knj. 48, Zagreb 1980.</i>	211
<i>Јован Трифуноски, Ејуп Мушовић, Етнички процеси и етничка структура становништва Новог Пазара, Посебна издања Етнографског института САНУ, књ. 19, Београд 1979.</i>	212
<i>Јован Трифуноски, Жарко Шћепановић, Средње Полимље и Потарје (историјско-етнолошка расправа), Посебна издања Етнографског института САНУ, књ. 20, Београд 1979.</i>	213
<i>Јованка Борђевић, ΒΑΛΚΑΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ, τόμος v, "Ιδρυμα μελετών Χερσονήσου του Αίγιου Θεσσαλονίκη 1979.</i>	213
<i>Мирослав Вукелић, Zeitschrift für Balkanologie, Jahrgang XII — XIV, München 1976 — 78.</i>	214
<i>Момчило Спремич, Münchner Zeitschrift für Balkankunde, 1. Band (1978)</i>	215
<i>Александар Палавестра, Godišnjak, knj. XVIII, Centar za Balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knj. 16, Sarajevo 1980.</i>	217
<i>Слободан Реметић, Ономатолошки прилози, књ. I, Српска академија наука и уметности, Одељење језика и књижевности, Одбор за ономастику, Београд 1979.</i>	219
<i>Борђе С. Костић, Saradnja između Srba i Grka za vreme svojih oslobodilačkih pokreta 1804 — 1830, I grčko-srpski simpozijum. Zbornik radova, Solun 1979.</i>	223
<i>Драгослав Антонијевић, Четврти међународни балканолошки конгрес</i>	226
<i>Миодраг Стојановић, Балканолошки симпозијум Односи Србије и Грчке 1830 — 1908</i>	227
<i>Драгослав Антонијевић, Музички и кореографски фолклор балканских народа</i>	229
<i>Борђе С. Костић, Преглед садржаја часописа Balcanica, књ. I—X</i>	233
<i>Посебна издања Балканолошког института</i>	259

Никола ТАСИЋ

Балканолошки институт САНУ
Београд

НЕКИ ПРОБЛЕМИ КУЛТУРНЕ И ЕТНИЧКЕ ПРИПАДНОСТИ БОСУТСКОГ И БАСАРАБИ СТИЛА

(Прилог проучавању односа подунавских и балканских
култура у праисторији — II)

У прошом броју *Балканике (Balcanica X)* обрађен је проблем територијалног, културног и хронолошког разграничења даљске и босутске културе — двеју култура које су се у старијем гвозденом добу развијале у непосредном суседству.¹ Овим радом померамо се мало према истоку уз покушај да се слични проблеми решавају на релацији између босутске и Басараби културе, с посебним освртом на проблем етничке припадности Басараби културе.² На овај начин покушава се да се у приближно истом временском периоду, VIII—V век пре н.е., сагледа ситуација на ширем простору мађарског, југословенског, румунског и бугарског Подунавља, и то на основу нових истраживања која су током последњих година вршена на овом простору.

Босутска култура, која је тек у новије време издвојена као самостална културна појава у развоју старијег гвозденог доба³,

¹ Н. Тасић, *Територијално, културно и хронолошко разграничење даљске и босутске културе*, *Balcanica X*, 1979, 7 и д.

² Овај чланак је проширена верзија реферата који је прочитан на симпозијуму *Културна, етничка и хронолошка детерминација старијег гвозденог доба Војводине и однос према суседним областима*, Нови Сад 1979. (материјали у штампи).

³ Уп. N. Tasić, *The Bosut Group of the Basarabi Complex and the «Thraco-cimmerian» find in Yugoslav regions along the Danube and in the Central Balkans*, *Balcanica II* 1971, 28 и д.; Исти, *Босутска група, нова култура старијег гвозденог доба на подручју Војводине и уже Србије*, *Материјали ADJ VII*, 1971, 61 и д.; Исти, *у Праисторији Војводине*, Нови Сад 1974, 257 и д.; П. Медовић, *Насеља старијег гвозденог доба у југословенском*

није у прво време била стилски јасно издиференцирана, већ су често мешане, међусобно, две различите керамичке врсте: босутска, која се манифестовала кроз облике и орнаментике на посуђу Калакача типа, и Басараби с карактеристичном орнаментиком (S печатним мотивима и S текућом спиралом) и врло добром фактуром посуђа. Тако је дошло у прво време до вештачког сажимања два стила у једну културу под именом Босут-Басараби комплекс.⁴ Нова истраживања, која су уследила пре свега на подручју Срема и српског Подунавља затим појава затворених целина (групне гробнице на Гомолави и др.), показали су да је потребно ова два стила, културе или културне групе издвојити: а) као две регионалне фазе једног културног комплекса, б) као две хронолошке фазе исте културе или с) као две самосталне али сродне културе које су у једном тренутку свог културно-историјског развоја дошле у блиски додир. Захваљујући првенствено системским истраживањима на Градини на Босуту и откривању нових налазишта у долини Мораве и источној Србији, предложили смо да се босутска и Басараби култура објасне као две самосталне културе које су се делимично развијале независно једна од друге, нарочито у својој почетној фази, да би касније дошло до мешања двају стилова, тачније до експанзије Басараби стила на подручје на коме се развијала босутска култура.⁵ Додир и мешање ових култура није дуго трајало како то показује стратиграфија босутске Градине. Посматрана шире у склопу културно-историјског развоја гвозденог доба карпатских и подунавско-балканских области, издвајају се два стилска подручја, две културне појаве, од којих једна на истоку, северно-балканска и подунавска са Басараби керамиком, и друга западна, која се развија у Срему, јужној Бачкој, Мачви, све до ушћа Саве у Дунав, са босутском керамиком. Стилске разлике између ових двеју култура јасно су изражене како у керамичким облицима тако и начину њиховог украшавања. Босутска култура негује пре свега урезивање или украшавање пластичним тракама, док се на Басараби посудама као орнамент најчешће налази S мотиви и текућа S спирала. Видна разлика постоји и у фактури посуда: басараби зделе рабене су од врло добро пречишћене земље, најчешће црне утлачане површине, док је босутска керамика знатно грубља, мрке или црвене боје. Даље разлике односе се на различите облике посуђа који карактеришу једну и другу културу: у босутској култури најчешће су амфоре-питоси, лонци са пластичним тракама, док се у Басараби култури налазе пехари са дршком, зделе са хоризонталним ободом, пехари са калемастом ногом и др.

Подунављу, Београд 1978, *passim*; М. Гарашанин, *Праисторија на тлу СР Србије*, Београд, 1974.

⁴ Н. Тасић, *Balkanica II*, 1971, *loc. cit.*

⁵ N. Tasić, *Stratigrafska zapazanja na Gomolavi i problem periodizacije starijeg гвозdenog doba u Sremu i Slavoniji*, *Godišnjak XIII*, Сарајево 1976, 153 и д.

Територијално разграничење

У тренутку формирања првих знања о босутској, односно Босут-Басараби или само Басараби култури, за њену територију сматрала се најпре област југозападне Румуније (Олтенија, део Баната, Мунтенија), затим су откривена налазишта у североисточној Бугарској (околина Враца, Видина), у источној Србији и у долини Мораве, да би најзад и босутска култура била укључена у овај комплекс. Тиме се првобитно подручје знатно проширило захватајући, бар према појединачним налазима, области од Букурешта на истоку (Ciurel) до Босне на западу (Зецови), и од северозападне Мађарске на северу (Sopron) до централнобалканских налазишта на југу (Нова Варош, Нови Пазар). Овакво мишљење о једном изразито пространом, географски хетерогеном подручју не би се могло прихватити из више разлога. Овде бисмо навели околности да се на овом подручју јасно дифенцирају различити стилови, па и културе, затим да се појава карактеристичне S „керамике“ (Басараби) не може протумачити као присуство ове културе или њених носилаца ван матичних области већ пре као резултат импорта. Најзад, разлике постоје на овом подручју како у типовима насеља и њиховој економици, тако и у начину сахрањивања. Због свега овог било би потребно да се подручје Босут-Басараби комплекса сузи на реалне границе — на територију на којој се налазе сигурно констатована насеља, а не појединачни импорти (Frögg, Sopron), и да се јасно издвоје области које припадају босутској односно Басараби култури. Овакав приступ омогућиће и сигурније повезивање једне културе са племенима која су на том подручју живела у првом миленију пре н.е.

Положај босутске културе према северном суседу, даљској култури, одређен је тиме што је њихова граница постављена између Винковаца и Вуковара с тим што се северно развија даљска култура као део великог средњоевропског Урненфелдер комплекса, а јужно босутска као једна од независних балканско-подонавских манифестација.⁶ Међутим, знатно је теже одредити границу између босутске и Басараби културе, које не само што се мешају међу собом, у једној фази развоја, већ се често појављују на приближно истом простору, насеља и једне и друге културе. Остављајући по страни граничне области ових култура, покушаћемо да лоцирамо најпре Басараби културу, полазећи од тога да се издвоји оно подручје где се налазе насеља и некрополе ове културе, а не само појединачни налази. На основу овако постављених критеријума, територија Басараби културе обухватала би области источно од Мораве, источну Србију, северозападну Бугарску, румунско Подунавље до јужних огранака Карпата, а можда и нешто северније до Трансилваније где су, такође,

⁶ Н. Тасић, *Balkanica* X, 1979, и д.

откривена налазишта са типичном Басараби керамиком (подручје Алба). Ова, карпатско-подунавско-северобалканска област и у ранијим периодима праисторије чинила је, у културноисторијском развоју, једно јединствено подручје. То се запажа у неолиту, кроз јединство култура Старчево-Криш комплекса, затим преко енеолита кроз развој Бубањ-Salcuța-Криводол комплекса, преко инкрустоване керамике типа Сџма-Жуто Брдо, па све до гвозденог доба. Разумљиво је стога да се то јединство задржава и у време Басараби културе. Традиција у културно-историјском развоју ових области може да буде од значаја и код одређивања етничке припадности носилаца Басараби стила, тим пре што се у његовој генези врло често помињу налази типа *Insula Banului* као посредник између орнаментике и облика керамике средњег и позног бронзаног доба са једне и Басараби керамике са друге стране.⁷

Подручје западно од Мораве није у археолошком погледу добро истражено, па је разумљиво да је у овом тренутку врло тешко одредити западну границу Басараби културе, нарочито у вези са њеним односом према босутској култури. Налази Басараби стила у Срему указују на постојање једног јаког продора (носилаца културе или само културних утицаја) према северозападу, што се огледа у бројној појави ове керамике на налазиштима као што су Гомолава, Градина на Босуту и још неким другим. Међутим, вредна је помена и појава босутске керамике јужно од Саве, на подручју Мачве, што би само указивало на чињеницу да територијални односи између ових двеју култура нису били чврсто установљени, већ је, зависно од времена, ову област покривала босутска култура у старијем периоду а Басараби у млађем периоду развоја Босут-Басараби комплекса.

Нема пуно доказа о односима Басараби културе према јужним и југозападним суседима, посебно према дарданској и аутаријатској култури. Према знањима која црпемо из писаних извора, а која се односе најраније на VI и V век пре н.е., као и према подацима са археолошких ископавања, Басараби културу не би требало очекивати много јужније од саставка Јужне и Западне Мораве. Налази из Црнокалачке баре, затим налази из Крушевца (Лазарица), припадали би периферији Басараби културе. Јужно од ових налазишта срећемо (околина Ниша, градине у долини јужне Мораве око Врања, затим на Косову)⁸ кера-

⁷ Morintz — P. Roman, *Un nou grup hallstatian timpuriu in sudvestul Romaniei — Insula Banului — Studii si cercetaride Isorie Veche* 3/20, 1969, 393 и д.

⁸ Истраживања градина у врањској и прешевској котлини вршила је једна екипа САНУ у оквиру пројекта *Истраживање утврђених насеља у Србији*. Мања сондирања су вршена на градинама Кацигуп и Буштрање код Прешева. Керамика, заједно са оном познатом Кршевице код Врања или са Косова (Широко код Суве Реке или градина код Липљана), припада типичној дарданској керамици која се често украшава тракама изведеним точкићем.

мику која је украшавана назубљеним инструментом, а која би била одлика дарданске културе.⁹

Известан проблем у разграничењу подручја Басараби културе према западним суседима представљају налази ове керамике на Зецовима и нарочито на Радоињи код Нове Вароши.¹⁰ Ово последње налазиште налази се на територији коју су сигурно насељавали Аутаријати, чија се материјална култура, а посебно керамика, знатно разликује од Басараби стила. Као једна од могућности за тумачење појаве ове керамике на поменутих налазиштима помиње се мобилност носилаца Басараби стила као одлика њихове номадске компоненте.

Из овог кратког прегледа могуће је у основним цртама сагледати територију коју је захватила Басараби култура у фази свог пуног развоја, односно у фази експанзије једног специфичног стила који се на керамици манифестује у појави S печатних мотива и S спирале. Та територија, значајна касније и за идентификацију њених носилаца, захватала би простор од западне Мораве и Нишаве на југу, Колубаре на западу, Саве на северу (са повременим продорима и преко ове реке), на истоку до Искера, а на северу до Трансилваније. Повремени продори Басараби културе и ван ових области доводе се у везу са њеном номадском компонентом.

Проблеми етничке припадности босутске и Басараби културе

Проблеми етничке припадности босутске и Басараби културе знатно је лакше решавати данас после откривања низа налазишта ове културе на подручју које смо напред омеђили као територију босутске односно Басараби културе. Ово се нарочито односи на Басараби културу и на нова налазишта у долини Велике Мораве и у источној Србији. За решавање проблема етничке припадности босутског стила нема довољно података (нарочито у писаним изворима), сем често супротних мишљења о лоцирању Амантина и Бреука у Славонији, Срему па и у северној Србији. Једно од ових племена могло је, по нашем мишљењу, да буде носилац стила босутске културе, о чему ће бити још говора.

Картирањем археолошких налаза добили смо једно доста хомогено географско подручје за које се претпоставља да је било примарно у формирању и развоју Басараби стила. На овом подручју може се набројати више од 100 поуздано детерминисаних налазишта, од којих у овом тренутку посебно истичемо она која би била од значаја за етничку детерминацију Басараби стила. То се пре свега односи на новооткривена налазишта у околини

⁹ П. Медовић, *op. cit.*, 31 и д.

¹⁰ А. Венац, *Slavonska i ilirska kultura na praistorijskoj gradini Zecovi kod Prijedora*, Glasnik Zemaljskog muzeja XIV, 1959; А. Јуришић, *Заштитна ископавања у селу Радојњи*, Старинар XI, 1961, 103 и д. сл. 30—32.

Светозарева, затим нешто јужније код Црнокалачке баре и Крушевца и посебно на насеље у Злотској пећини, чији је значај истицан због појаве Басараби керамике у горњим слојевима, али и због изузетног богатства овог налазишта металним налазима (оруђе, накит, оружје од бронзе и гвожђа).¹¹ На основу пре свега ових металних налаза Р. Васић је издвојио, као посебну манифестацију старијег гвозденог доба, злотску групу.¹² Ван наше земље бројна налазишта Басараби културе забележена су у северозападној Бугарској (Рабиша пећина, Дунавци у околини Видина, Буковци, Ловеч и друга, нарочито на подручју Враца),¹³ у Олтенији и Трансилванији (Basarabi, Gogosu, Balta Verde, Popesti-Novaci).¹⁴ Прву листу Босут-Басараби налазишта дали смо 1971. године, а она је допуњена радовима П. Медовића и Д. Поповића.¹⁵ За Румунију тај посао обавили су V. Dumitrescu и у новие време А. Vulpe,¹⁶ док су бугарска налазишта обрађена од стране Б. Николова и В. Hänsel-а.¹⁷ Из картирања налазишта, прегледа материјалне културе и других елемената (као што је сужавање територије Басараби културе), могуће је прићи решавању проблема етничке припадности културе са S орнаментиком и S спиралама. У решавању овог проблема потребна је опрезност, нарочито када се жели да се једна керамичка врста повезује искључиво са једним од познатих племена која су насељавала подручја на којима се овај стил појављује. У суштини, може се расправљати о повезивању једне културе и њеног керамичког стила са одређеном популацијом или њеном мањом јединицом, али се такође мора имати у виду да је такав стил могао да настане у оквиру једног племена, па да се затим прошири и на подручја која нису насељена истим етничким јединицама. Ова опрезност је нужна, јер како су показала досадашња

¹¹ Н. Тасић, *Бор и околина у праисторији*, Монографија Бор и околина, Бор, 1973, 26—29; Исти, *Метални налази из Злотске пећине*, Зборник Музеја рударства и металургије I, у штампи.

¹² Р. Васић, *Културне групе старијег гвозденог доба у Југославији*, Београд, 1973, 101 Т. XIV, 1—13.

¹³ В. Hänsel, *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der Alteren Hallstattzeit an der Unteren Donau*, Bonn, 1976, 171 и д. Б. Николов, *Тракиски гробни находки од Врачанско*, Археологија 3, Софна, 1972, 53 и д.

¹⁴ V. Dumitrescu, *La nécropole tumulaire du premier âge du fer de Basarabi*, Dacia XII, 1968, 177 и д., А. Vulpe, *Zur mittleren Hallstattzeit in Rumänien (Die Bassarabi kultur)*, Dacia IX, 1965, 105 и д., D. Berciu — E. Comsa, *Sapaturile arheologice de la Balta Verde si Gogosu*, Materijali și Archeologice II, 1956, 72 и д.

¹⁵ Н. Тасић, *Balkanica I*, 1971, 28 и карта налазишта; П. Медовић, *op. cit.*, 71—72 Т. CXXXV.

¹⁶ А. Vulpe, *op. cit.*, 125 Abb. 11, V. Dumitrescu, *Dacia XII*, 1968, 177, А. Vulpe је своје резултате допунио и саопштио их на Симпозијуму у Новом Саду 1979. године (материјали у штампи).

¹⁷ В. Hänsel, *op. cit.*, 171, Карте 6, Б. Николов, *Археологија*, 3, Софна, 1972, 53.

истраживања, није једноставно један стил повезати само са једним племеном.

На територији која нас овде интересује, према подацима из писаних извора, живели су Трибали, Мези, Гети и Трачани.¹⁸ Поставља се питање које од ових племена можемо да означимо као носиоце стила Басараби културе. Резултати истраживања која су напред поменута и изразита концентрација налазишта источно од Мораве и северозападној Бугарској, дозвољавају могућност за повезивање Басараби културе са Трибалима. Због тога ћемо се у даљим анализама више осврнути на податке из писаних извора који се односе на ово племе, а мање на њихове западне суседе Мезе или северне Гете. На жалост, не располажемо подацима из времена Басараби културе (VIII—VI век) већ из нешто млађег времена, из V века. Ова околност не би требало да буде нека већа препрека, јер је извесно да су Трибали живели на овом простору и знатно раније него што то помињу најстарији сачувани подаци о њима, као што је извесно да и Басараби култура не престаје да живи у VI веку, како се обично датује, него се њени носиоци задржавају на истом простору и нешто касније у измењеним условима живота и уз извесну измену у материјалној култури.

*
* *

У циљу бољег утврђивања етничке припадности Басараби културе остаје да се прокоментаришу подаци који се односе на лоцирање палеобалканских племена централног и североисточног Балкана, односно оних која су уз Дунав и нешто јужније живела у VII и VI веку на овоме тлу. У анализи података из античких извора узећемо у обзир само оне, додуше малобројне, из V века, који би могли да укажу на територијалну распрострањеност племена и неколико векова раније. Почнимо заправо с подацима који се односе на Трибале, племе које је према данас углавном прихваћеном мишљењу живело на већем делу територије коју је у VIII и VII веку захватала Басараби култура. На основу података из Херодота и Тукидида Ф. Папазоглу сматра да прилично сигурно можемо у V век пре н.е. лоцирати Трибале, с тим што би њихову територију омеђили Моравом на западу, Искером на истоку, Дунавом на северу, док би за јужну границу могли да сматрамо Нишаву.¹⁹ За проблем одређивање етничке припадности носилаца Басараби стила остаје за нас спорна западна граница Трибалске земље. Она је спорна и код других аутора, па би можда било добро поново подсетити

¹⁸ F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Sarajevo, 1969, 47 и д. 328 и д.

¹⁹ *Ibid.*, 47 и д.

на иначе врло добро анализирани Херодотов текст од стране Ф. Папазоглу у коме се помиње да „из илирске земље тече према северу река Ангро и утиче у трибалску равницу и у реку Бронго, а Бронго се улива у Истар...”²⁰ У идентификацији ових двеју река постоје различита тумачења, али се данас, углавном, сматра за сигурно оно које у овим хидронимима идентификује Ангро као западну Мораву (можда са Ибром заједно), док би Бронго била Велика Морава, из чега проистиче да би *трибалска равница* морала да буде, онако како претпоставља Ф. Папазоглу, доње Поморавље, укључујући његову леву и десну обалу. До овог тренутка не бисмо имали примедби на интерпретацију и тумачење Херодотовог текста. Међутим, вратили бисмо се на онај део текста у извору који говори да Бронго протиче кроз трибалску равницу, што по нашем мишљењу не би морало да значи да је Морава (Бронго) западна граница трибалске земље, већ су Трибали живели и на левој обали реке. Шире схваћено, њиховој територији могло је да припада и подручје западније од Мораве, укључујући том приликом и налазишта Басараби културе у Шумадији, околини Крушевца, па можда и она у околини Шапца. Ово тим пре што се код неких научника (Bovis нпр.) помиње да су Трибали допирали на Западу све до Маљена.²¹ Овде би, такође, могло да се постави још једно питање које нам се чини нејасним. Које је заправо припадала у V веку територија између Мораве, претпостављене западне границе Трибала, Колубаре и Западне Мораве, као североисточне границе Аутаријата. Скордисци на ово подручје долазе неколико векова касније. Због свега овога чини нам се да би западну границу Трибала требало померити више на запад све до Колубаре, чиме се не би постигло само повезивање Басараби налазишта овог подручја са Трибалима, него би били и јаснији утицаји Басараби стила на суседним сремским налазиштима, у првом реду на Гомави и Градини на Босуту.

Тукидид је други извор који пружа извесне елементе за одређивање границе Трибала према другим племенима, у овом случају према њиховим југоисточним суседима, Трерима и Тилатајима.²² На основу ових података историчари старог века (Polaschek, Папазоглу и др.) закључују да су се Трибали простирали до Нишаве на југу и до Искера на истоку, а да им је у ово рано време северна граница била Дунав.²³ Овакво убицање Трибала одговара налазима Басараби керамике која је нарочито честа у Поморављу, српском Подунављу и северозападној Бугарској.

²⁰ Herodot IV, 49 (Према Ф. Папазоглу, *op. cit.*, 48, 409 — Извор Т.1).

²¹ Ф. Папазоглу, *op. cit.*, 48 и нап. 139.

²² Tukidid II, 96 — према коментару Ф. Папазоглу (*op. cit.*, 49, 409 и извор Т.2).

²³ V. Polaschek, *Triballi* (Y Pauly — Wisowas Real — Enzyklopädie) VI, A, 1973, 2393; Ф. Папазоглу, *op. cit.*, 49.

Овако одређена територија на којој су живели Трибали чини се да је представљала једну хомогену целину, што одговара представама античких писаца о Трибалима. Археолошки гледано, и стил Басараби културе је јединствен, врло карактеристичан, било да се ради о налазиштима у околини Враца и Видина, долини Мораве на подручју Бердапа, па чак и када се ради о његовој појави на другој етничкој територији, на подручју Амантина или дако-гетском у румунском Подунављу. О етничком јединству, сложености и чврстости Трибала добре податке налазимо код Исократа. Додуше, ради се о нешто млађем времену (средина IV века пре н.е.), у коме он, у свом познатом Панатенејском говору, истиче да су Трибали најсложенији народ, у чему је лежала тајна њиховог успеха.²⁴ Нема разлога да не верујемо у једну овакву констатацију и када се ради о нешто ранијем времену, о VI па и VII веку пре н.е., када су Трибали представљали један од најзначајнијих фактора у културној и политичкој историји северног Балкана. Није стога чудно што су они били боље познати античким писцима V века пре н.е. него многа друга, не мања племена, као што су то нпр. Дарданци или Аутаријати. У политичкој историји Трибала време њихове највеће моћи био је VI и V век што не значи да они нису били значајан фактор и у историји балканских племена VIII и VII века, односно у време пуног процвата Басараби стила. Археолошки налази најбоље потврђују овакву претпоставку.

Напред изнетом интерпретацији о етничкој припадности носилаца Басараби стила могуће је ставити примедбе које се пре свега односе на појаву ове керамике и на налазиштима ван подручја на коме су живели Трибали. То се пре свега односи на налазе у Олтенији, јужној Трансилванији, Срему, па у извесној мери и на стилски сличну Пшеничево културу. Одговор на ово питање, чини се, лежи у сродности ових племена, у сличном културно-историјском развоју, у блиским економским додирима и најзад у сличној генези. Мада о етничкој припадности Трибала постоје опречна мишљења (Страбон их убраја у Трачане, код Апијана се налазе на генеалогском стаблу Илира, док их Аријан третира као одвојену етничку групу већ самим тим што у извештају о Александровом походу посебно набраја Трибале, Трачане, Илире...²⁵), сигурно је да се ради о једној широј етничкој заједници којој припадају Дако-Гети, Трибали и Трачани. У раној фази доласка ове групе јединство керамичког стила је изразитије, док даљим, логичним процесом развоја, долази све више до удаљавања од примарног језгра и формирања појединих локалних група и варијаната. Несумњиво је да је исти процес пратио и даље етничко диференцирање: из примарне масе, која је могла у више таласа да стиже на Балкан, негде почетком I ми-

²⁴ Isocrat, *Panathen* 227—228 (према Ф. Папазоглу, *op. cit.*, 421).

²⁵ Ф. Папазоглу, *op. cit.*, 54.

ленијума, издвајале су се мање племенске целине са специфичном материјалном културом.

*
* * *

Вратимо се сада проблему етничке припадности носилаца стила босутске културе. Тачније, покушајмо на основу територијалног распрострањења културе и података из античких извора да утврдимо коме је племену припала ова култура. Територија босутске културе захвата углавном средњи и источни Срем. Она се, како је то већ утврђено, на западу граничи са даљском културом, која несумњиво припада и по стилу и по начину сахрањивања другом етничком елементу. Подручје средњег и источног Срема, како се често помиње, могло би да припада Амантинима, племену које се сматра илирским, мада то није у пуном смислу значења тог термина. Мало је извора који би могли да се користе у циљу тачног лоцирања Амантина и они сви потичу из много млађег периода, времена када Скордисци потпадају под римску власт и када многа *илирска племена, а међу њима и Амантини*, поново добијају слободу.

Историчари старог века, у недостатку прецизних података, стављају Амантине у различите области јужне Паноније. Мањи је број оних који их лоцирају јужно од Саве, на подручје Мачве и у горњи ток Дрине, док их већина ставља северно од Саве, понајчешће у Срем (централни део или северно од Фрушке горе у узаном појасу између Фрушке горе и Дунава) или у Славонију.²⁶ Као њихови западни суседи помињу се Бреуци. Сви ови подаци ослањају се на податак из времена распада *државе Скордиска*. Међутим, чињеница да *Civitas Scordischorum* није представљала једну етнички чисту (келтску) заједницу, већ она означава скуп административно везаних мањих племена, са доминацијом једног (Скордиска), као и околност да се име Амантина задржало и после дугог заједничког живота са Скордисцима, указује на чињеницу да је ово аутохтоно племе било значајан фактор у културној и политичкој историји на подручју Срема и много година пре доласка Келта у ове области. Ако је оно живело неколико векова раније на истом овом подручју на коме се налази у време доласка Римљана, није искључена могућност да је баш оно било носилац стила босутске културе.

²⁶ За територију Амантина упореди: К. Kiepert, *Formae orvis antiqui XVII* (ставља Амантине на цело, подручје Срема), А. Graf. *Übersicht der antiken Geografie von Pannonien*, Budapest, 1936 (лоцира Амантине у сремској Посавини док се Бреуци налазе око ушћа Дрине у Саву). По А. Моссу (*Pannonia in Real — Enzyklopädie*, сулп. IX, 1962, 531) у првом веку пре н.е. Амантини се налазе у Срему, Ј—З од њих су Бреуци а С—З Андизети). Најзад, по Ф. Палазоглу (*op. cit.*, 282) Амантини су у централним областима Срема, западно од њих су Бреуци а северозападно Корнакати.

EINIGE PROBLEME DER KULTURELLEN UND ETHNISCHEN
ZUGEHÖRIGKEIT DES BOSUTER UND DES BASARABI STILS

Z u s a m m e n f a ß u n g

In diesem Aufsatz werden einige von aktuellen Problemen der Untersuchung der älteren Eisenzeit des Zentralbalkans behandelt, besonders die territoriale Abgrenzung der Bosuter und der Basarabi-Kultur, aus welcher sich ergab, dass diese zwei Selbständige Kulturgruppen seien, die in einer Phase (Bosut II) einander durchdrangen. Die Bosuter Gruppe entwickelte sich auf dem Gebiet Srems und im serbischen Teil des Savalandes, und die Basarabi-Gruppe in deren Nachbarschaft, mit einer ausgesprochenen Konzentration der Fundstätten im Raum von der Morava bis zum Unterlauf der Donau. In der Entscheidung über die ethnische Angehörigkeit der Träger dieser beiden Kulturen nimmt der Verfasser als seinen Ausgangspunkt: a) die territoriale Verbreitung des Bosuter und des Basarabi-Stils; b) die spärlichen Angaben bei den Schriftstellern des klassischen Altertums über jene Stämme, welche denselben Raum bewohnten, wo sich die Bosuter und Basarabi Fundstätten befinden und c) die Möglichkeit den keramischen Stil einer Kultur mit einem von den Stämmen, die sich hier entwickelten, zu verbinden. Von diesen Kriterien ausgehend, kam der Verfasser zum Schluss, dass die Träger des Basarabi-Stils die Triballen waren, ein Stamm, welcher sich, nach den Untersuchungen der Historiker des Altertums (F. Papazoglu, V. Polaschek u.a.) im V und IV Jahrhundert vor unserer Zeitrechnung im denselben Raum befand, wo einige Jahrhunderte vorher die Träger des Basarabi-Stils gelebt hatten. Der Verfasser erklärt die Funde der Basarabi-Keramik und die Fundstätte dieser Kultur des triballischen Gebiets als ein Ergebnis der Expansion des Basarabi-Stils über die von anderen Stämmen bewohnten Gebiete (Oltenien, Transsylvanien, Muntenien oder Srem, zum Beispiel). Auf der anderen Seite, wurde der Versuch gemacht, die Träger der Bosuter Kultur mit den Aman-tinen zu identifizieren, welche, der Meinung einer grösseren Anzahl von Historikern (K. Kiepert, A. Graf, A. Mocsy, F. Papazoglu) nach, den grössten Teil von Srem in vorkeltischen Zeit bewohnten.

Драгољуб ДРАГОЈЛОВИЋ

Балканолошки институт САНУ
Београд

ИСИХАЗАМ И БОГОМИЛСТВО

Од тридесетих година XIV века па све до проглашења Григорија Паламе за свеца на црквеном сабору у Цариграду 1368. године целокупан живот Византијске империје, верски и политички, испуњавали су исихастички спорови, који су не само у верском већ и у политичком погледу поделили Византију на два непријатељска табора¹. Сложеност и замршеност питања која су се у исихастичким споровима расправљала, доводећи до тако оштре поделе у Византији, чини још сложенијим и замршенијим научна истраживања због каснијих исправки и допуна саборских записника и страначке пристрасности главних историјских дела овог времена, *Историја* Јована Кантакузена и *Римска историја* Нићифора Григора.²

Поред противуречних оцена исихазма заснованих више на предрасудама професионалне природе него на научним аргументима, постоје значајна размимоилажења истраживача о скоро свим главним проблемима исихазма. Тако, примера ради, супротно мишљење К. Ф. Радченка и Ж. Боа, да је исихазам настао под знатним утицајем источњачког масалијанства и богомилства, Б. Кривошеин, Ж. Мејендорф или Д. Богдановић сматрају да „све тачке исихастичког учења, изложене и аргументоване у делима Григорије Паламе и званичним синодским документима, представљају израз класичне ортодоксне традиције, чији су носиоци били монаси”³. Значај испосничког пустињаштва

¹ Г. Острогорски, *Историја Византије*, СД. VI, Београд, 1969, 476—479.

² Г. Острогорски, *О веровањима и схватањима Византинца*, СД. V, Београд, 1970, 206—207.

³ К. Ф. Радченко, *Религиозно и литературно движење у Бугарии у епоху перед турецким завоеванием*, Киев, 1898; J. Boïs, *Les hésychastes*

и мистичких учења старохришћанске цркве у развоју исихазма истиче и Г. Острогорски, сматрајући Симеона Новог Богослова правим духовним родоначелником светогорских исихаста⁴.

Обе ове оцене исихазма у целини, иако међусобно противуречне, темеље се, што је необично, на интерпретацији исте изворне грабе. Са опречним мишљењима истраживача срећемо се и у решавању појединих проблема. Илустративан пример за то пружају мишљења о филозофско-теолошким основама исихазма. Док Ф. И. Успенски на основу аутентичних саборских одлука сматра исихасте аристотеловцима, а њихове противнике платоничарима, Г. Острогорски на целовитој анализи исихазма као филозофско-теолошког система долази до потпуно супротног мишљења које је, према једној драгоцену бележци Владислава Граматика, преовладало на православном Истоку читав век после окончања исихастичких спорова.⁵

Исихастичке спорове је практично започео 1337. године калабријски монах Варлаам, објављујући један полемички трактат против светогорских исихаста, оптужујући их да следе учење масалијанске јереси.⁶ На његов приговор упућен цариградском патријарху Јовану Калекасу, који је и сам био противник исихаста, сазван је почетком 1341. године црквени сабор. У одбрану исихаста устаје Григорије Палама, пореклом из Мале Азије, који је расправу о аскетској пракси исихаста вешто избегао, пребацујући дискусију на питање о суштини божанске светлости, чије је виђење било камен темељац исихастичке теологије. Одлука сабора била је неповољна за Варлаама, захваљујући више Паламиној говорничкој вештини него изнетим теолошким аргументима⁷.

На место Варлаама, који напушта Византију, на чело антиисихастичке странке стао је Варлаамов ученик Григорије Акиндин. Он подиже нове оптужбе против Паламе, нападајући га за јерес и везе са јеретцима. Акиндиново иступање довело је до новог сабора на којем је поново победу, али непотпуну, однела струја наклоњена Палами и исихастима. Међутим, смрт цара Андроника III 1341. године нагло је довела до промене цркве-

avant le XVI siècle, EO. 5, 1901—1902, 1—11; Ibid., Les débuts de la contraversion hésychaste, EO. 1901—1902, 253—362; J. Meyendorff, Introduction à l'étude de Grégoire Palamas, Paris, 1959, 50—58; Василии (Кривошеин), Аскетическое и богословское учение св. Григорија Палами, Семинариум Кондаковичанум VIII, 1936, 99—154; Д. Богдановић, Јован Лествичник у византијској и старој српској књижевности, Посебна издања Виз. института, књ. 11, Београд, 1968, 163.

⁴ Г. Острогорски, *О веровањима и схватањима Византинаца*, 208—209.

⁵ Г. И. Успенски, *Очерки по историји византијској образованности*, Петроград, 1891, 246—364; Г. Острогорски, *О веровањима и схватањима Византинаца*, 204, 222—223; Cf. и J. Gouillard, *Le Synodikon de l'orthodoxie*, Trav. e. mém. 2, 1965, 88; Архив ЈАЗИУ, рук. бр. IIIa 47, фол. 653.

⁶ D. Obolensky, *The Bogomils. A Study in Balkan Neo-Manichaeism*, Cambridge, 1948, 253.

⁷ F. Miklosich — J. Müller, *Acta Patriarchatus*, 202—216.

них прилика. Нови црквени сабор преиначује раније решење, проглашавајући Паламу јеретиком⁸. Подижу се нове оптужбе против исихаста и самог Григорија Паламе. У једном писму из 1345. године Григорије Акиндин оптужује Паламу да је са пријатељем Исидором обилазио у Солуну монахињу Ирину, која је била једна од најпознатијих јеретика у Солуну.⁹

Тријумф противника исихазма је потпун. Црква пооштрава борбу против масалијанско оријентисаних исихаста. У томе се нарочито истиче светогорски протат који је 1344. године донео одлуку о прогонству са Свете Горе монаха Јосифа Григорија, Мојсија, Исака, Давида и Јова, оптужујући их за масалијанство или богомилство.¹⁰ Нићифора Григора, који је у међувремену стао на страну антиисихаста, износи нове оптужбе против Паламе, а најтежа је, свакако, да је он био ученик Јосифа Критског и Григорија Ларишког, које је светогорски протат 1344. године као масалијане или богомиле прогнао са Свете Горе.¹¹

Кантакузеново освајање Цариграда 1347. године довело је до политичког преокрета, а тиме и до промене црквене политике. Долази до смењивања патријарха Јована Калекаса и до новог црквеног сабора који је, са осудом Варлаама и Акиндина, осудио и светогорске масалијане или богомиле.¹² Да су они представљали један огранак исихазма може се закључити из пољичких расправа самог Паламе који је, после дужег колебања, био приморан да се јавно одрекне јеретички настројених следбеника.¹³ Касније је у одбрани Паламине ортодоксности устао и његов биограф Филотеј, у два наврата цариградски патријарх, приписујући у заслугу Палами да је већ 1317. године, пре него су почели исихастички спорови, однео победу над масалијанима или маркионистима у једном манастиру на планини Папикиону.¹⁴

Различите оптужбе против исихаста за прихватање јеретичких учења, одлучно подржаване од једног дела византијске црквене хијерархије на челу са патријархом Јованом Калекасом, као и закаснела одбрана Григорија Паламе, њиховог вође, чини ово питање много интересантнијим него што на први поглед изгледа. Велика сличност између масалијанско-богомилских мистичара и исихаста, што признају и многи истраживачи, не може се олако одбацити, без обзира на неке више привидне него ствар-

⁸ Г. Острогорски, *op. cit.*, 216.

⁹ M. Loos, *Dualist Heresy in the Middle Ages*, Praha, 1974, 330—331; J. Meyendorff, *op. cit.*, 55; Cf. Marc. gr. 155, fol. 72—72v.

¹⁰ Nic. Greg. PG. 148, 952—953; Д. Драгојловић, *Богомилство на Балкану и у Малој Азији*, књ. 1. Београд, 1974, 105.

¹¹ Gen. gr. 35, fol. 7v; Nic. Greg. His. II, 718—719, ed. Bonn; Cf. J. Meyendorff, *op. cit.*, 56.

¹² J. Gouillard, *Le Synodikon*, 81.

¹³ PG. 151, 448.

¹⁴ PG. 151, 562; Д. Драгојловић, *op. cit.*, 105—106; D. Obolensky, *The Bogomils*, 259, сматра их богомилима.

не разлике у догматским учењима¹⁵. То је утолико важније што сва мистичка учења, која се директно или индиректно учвршћују у генезу исихазма, као Евагријева, Псеудо-Макаријева или Дионисија Ареопажита, већ раније на помесним и васељенским саборима хришћанске цркве као јеретичка осуђена.¹⁶

Тешко је дати научно задовољавајући одговор шта је на Светој Гори почетком XIV века условило праву ерупцију већ раније у цркви осуђене оријенталне мистике. Из фрагментарних података расутих у полемичким расправама и одлукама црквених сабора види се да се *теорија* и *пракса* исихаста своди на молитвену аскезу која омогућује сједињавање човека са Богом и виђење божанске светлости, коју су исихасти сматрали реалном енергијом божанског бића.¹⁷ Доктрина исихаста у најгрубљим цртама своди се, са догматског аспекта, на учење да је божанско биће недостижно и недокучиво у својој суштини постаје познато божанским енергијама не лишшавајући се своје недостижности, а са догматско-есхатолошког аспекта, на учење о апсолутној премоћи молитвене аскезе у односу на читав сакраментални живот цркве.

Суштина спора, бар у почетку, сводила се, са једне стране, на садржај исихастичких аскетских метода и њихове *духовне молитве* потпуно идентичне са масалијанско-богомилском, а са друге, на теоријске, спекулативне основе њене есхатолошке функције. Оба ова питања, која представљају дијалектичку целину и незаобилазни увод за разумевање доктрине исихазма, остала су углавном на маргинама научних истраживања. Једни су их због несумњиве сличности са масалијанско-богомилском молитвеном аскезом избегавали, а други једнострано интерпретирали не улазећи или не схватајући спекулативне основе исихастичке молитвене аскезе.

У тражењу ирационалних путева за упознавање Бога и за сједињавање са Богом већ првих векова хришћанства су масалијански мистичари, на основу дуалистичког схватања људског бића, изградили својеврсну теологију и есхатологију, чију је суштину представљало учење да се људска душа молитвеном аскезом ослобађа демона као узрочника страсти, односно греха, и да *бестрашћем* или *обожењем* постиже савршенство мистички

¹⁵ D. Obolensky, *The Bogomils*, 254; J. Meyendorff, *Introduction*, 51; cf. i H. G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München, 1959, 327—328.

¹⁶ Евагрије Помтијски и Дионисије Ареопажит су осуђени на Петом васељенском сабору, cf. Mansi, VIII, 820—823. Cf. и H. G. Beck, *Kirche*, 356—357; Псеудо-Макаријева Хомилије су, према истраживањима Х. Г. Бека, *Путеви византијске књижевности*, Београд, 1967, направљене према делу Симеона Месопотамијског. Cf. и Д. Драгојловић, *Симеон Месопотамијски у јужнословенској књижевности*, Зборник Владимира Мошина, Београд, 1977, 57—61.

¹⁷ H. G. Beck, *Kirche*, 322—326.

се сједињујући са Богом озарена чулима видљивом божанском светлошћу.¹⁸

Из овог теолошког учења, осуђеног најпре на помесном сабору у Гангру 341 године, а затим на Трећем васељенском сабору у Ефесу 431. године, масалијани су извели два фундаментална става. Први је, да се човек молитвеном аскезом може ослободити од свих страсти, које су представљале у човеку од рођења усељени демони, и постићи виђење Бога, што је значило савршенство и преображај људског бића према узору Адамове светости пре пада, а други, да је црква са својом хијерархијом и sacramентима непотребан и сувишни посредник између човека и Бога.¹⁹

Због огромног утицаја масалијанске мистике на источно монаштво, покушао је Евагрије са Понта, полазећи од масалијанског схватања трипартитности људског бића, да масалијанску аскезу и есхатологију *боговиђења* више терминолошки него стварно усагласи са учењем православне цркве.²⁰ Његово учење да ум, који је супстанцијално истоветан са божанством, а хипостасно различит, може *чистом* или *умном молитвом* да сазна, односно види Бога, црква је одбацила и као јеретичко осудила.²¹

Масалијанска демонологија, молитвена аскеза и екстатична боговиђења временом су постала и против воље цркве нераздвојни део монашке мистике. То потврђују не само Псеудо-Макаријево Хомилије, већ мистичка пракса источног монаштва и богата аскетска литература у чију се ортодоксност никад није сумњало.²² Енергичнија борба цркве против масалијанске мистике, већ одомаћене на православном Истоку, обновљена је поново са појавом богомилства. Из најстаријих листа анатема и полемичких расправа јасно се види да окосницу богомилске есхатологије представља молитвена аскеза са духовном молитвом као егзистенцијалним обликом живота *савршених*.²³ Њен јеретички карактер несумњиво потврђује Евтимије Зигабен који и термин

¹⁸ M. Kmosko, *Antiquorum testimonia de historia et doctrina Messianorum sectae*, Patr. Syr. Par. I, tom. 3, Paris, 1926, CXLIII; Д. Драгојловић, *Богомилство*, 115.

¹⁹ Д. Драгојловић, *op. cit.*, 112—114.

²⁰ О утицају масалијана на источно монаштво, cf. M. Kmosko, *op. cit.*, CXLV. О Евагријевом мистичком систему cf. A. Sandreau, *La spiritualité d'Evagre Pontique*, Vie Spir. 46, 1936, 180—198; Д. Богдановић, *Јован Лествичник*, 151—153.

²¹ Евагријево учење је осуђено на Петом васељенском сабору. Cf. A. Sandreau, *op. cit.*, 181—183.

²² Ово питање је само узгред дотакао Д. Богдановић, *Јован Лествичник*, 36—37, 78—79, не улазећи у генезу ових учења. Cf. H. G. Beck, *op. cit.*, 348, 341, 345, 452.

²³ H. Ch. Puech — A. Vaillant, *Le traité contre les bogomiles de Cosmas le Prêtre*, Paris, 1945, 222—223. Cf. Синодик цара Борила, ed. Попруженко, стр. 53, анат. 54.

богомил објашњава редукцијом словенског превода богомилске молитве *Исусе Христе, сине божији, помилуј ме*.²⁴

Из саборских одлука и полемичких расправа насталих у доба исихастичких спорова јасно се види не само да је садржај *Исусове молитве* код исихаста био идентичан са духовном молитвом масалијана и богомила, коју је црква већ раније одбацила и као јеретичку осудила, већ и то да се читава аргументација у одбрани исихастичке молитвене праксе заснива на оним истим силогистичким аргументима које су у својој одбрани користили византијски богомили XI и XII века.²⁵

То не значи да су исихасти масалијанско-богомилску духовну или Исусову молитву директно преузели од јеретика. Њен садржај је већ у V веку интегрисан у мистичку праксу источног монаштва, али не и њена есхатологија *боговићења* без које се не може разумети загонетка исихазма.²⁶

Боговићења или *вићења* божанске светлости имају дугу и интересантну историју у животу хришћанске цркве. Оно је уткано у новозаветне текстове, у дела црквених отаца, у апокрифну књижевност и у теолошке спекулације многих јереси. У старијој црквеној књижевности *светлост* је атрибут Бога, његово име и његова суштина.²⁷ Григорије Назијанзин, примера ради, говори о *Богу као светлости неприступачној и невидљивој*, а Јован Дамаскин о *Богу као неизрецивој светлости, која се не може умом схватити ни речју изразити већ само интелектом доживети*.²⁸ Место *вићења божанске светлости* или *боговићења*, које су црквени оци одбацили и богохулним сматрали, православна теологија је прихватила могућност непосредног духовног гледања божанства путем унутрашњег *озарења* душе удостојене опроштаја грехова дејством благодети Духа светог.²⁹ Пут ка унутрашњем озарењу водио је преко различитих аскетских метода, не искључујући црквене сакраменте, чију су окосницу сачињавали двојство страсти и врлина веома различито схематски груписаних у хришћанској аскетској књижевности.

Настарији аскетски приручник ове врсте представља масалијански *Liber graduum* из средине IV века, по којем је *зли Евагрије* израдио свој приручник *De octo vitiosis cogitationibus*, покушавајући да масалијанску демонологију страсти донекле усагласи са спиритуалистичким интелектуализмом *безбожног Оригена*.³⁰ Победом над демонима човек постиже *обожење* и до-

²⁴ PG. 130, 1289.

²⁵ F. Miklosich — J. Müller, Acta I, 212—213; Cf. H. G. Beck, *Kirche*, 352.

²⁶ B. Krivočević, *Date du texte traditionnel de la prière à Jésus*, *Messenger EPR*, 7—8, 1951, 55—59, уско је ограничен на ортодоксну традицију.

²⁷ PG. 36, 505.

²⁸ PG. 95, 1073, PG. 36, 368, 609.

²⁹ О немогућности *вићења* Бога, cf. J. Guillard, *Le Synodikon*, 91. О озарењу детаљније cf. Д. Богдановић, *op. cit.*, 34, 70, 73, 78.

³⁰ Cf. M. Kmosko, *op. cit.*, CL sq. Cf. PG. 40, 1272—1276; Д. Богдановић, *op. cit.*, 46.

живљава благодаћу Духа светога *боговићења* као врхунски домет религиозног стремљења.

Исту традицију наставља и богомилска молитвена аскеза, чији је највиши ступањ у моменту ослобођења од демона представљало, према једној листи анатема из X века, *обожење* и хипостасно сједињење *савршеног* са божанством помоћу *екстазе* или *ентузијазма*. У стању екстазе савршени визуелно види Бога и задобија енергију Исуса Христа посредством Духа светога, а у стању ентузијазма енергију Светога духа посредством Христовим.³¹

Богомили су, чини се, први своја *боговићења* директно повезивали са дејством божанске енергије коју су православни полемичари називали *демонском*.³² Ту се богомилско учење о *боговићењу* суштински разликује од учења умерених ортодоксних мистичара о *озарењу* дејством божанске благодети. Али, са друге стране, богомилско учење се у потпуности поклапа са мистиком исихаста који су посредством молитвене аскезе падали у стање блаженства, очигледни остатак богомилске аскезе, и сагледавали божанску светлост, коју су, као и богомили, доводили у везу са дејством божанске енергије.³³ За исихасте је виђење божанске светлости постигнуто молитвеном аскезом, као и за јеретике, значило постизање бесмртности и вечног живота пре свеопштег васкрсења.³⁴ За богомиле то изричито сведочи Евтимије Зигабен који пише да *савршени* боговићењем постају бесмртни и да не умиру него да као у сну скидају своју телесну одећу и облаче *бесмртну, Христову*.³⁵

Основни проблем у исихастичким споровима представљало је питање о теолошким основама исихастичке науке о божанској светлости. У почетку спора нема још битних разлика између јеретичког *боговићења* и исихастичког виђења *божанске светлости*. Разлике су повучене касније, у току спора, истицањем разлика између суштине божанског бића, које је недоступно, и божанске светлости, која је, као божанска енергија приступачна људском схватању.³⁶ Ту се исихасти разликују не само од масалијана и богомила, већ и хришћанске патристичке традиције која је увек идентификовала бога са *светлошћу неизрецивом, неприступачном и невидљивом*. Најближе аналогije, бар привидно, исихасти имају са Симеоном Новим Богословом из Пафлагоније, који се у научној литератури сматра духовним родоначалником светогорских исихаста.³⁷ Читава теологија Симеона Новог Бого-

³¹ L. Thalloczy, *Beiträge zur Kenntniss der Bogomilenlehre*, Wiss. Mitt. Bos. Herz. III, 1895, 368.

³² G. Ficker, *Die Phundagiagiten*, Leipzig, 1908, 24, 17.

³³ H. G. Beck, *Kirche*, 365.

³⁴ H. G. Beck, *op. cit.*, 325.

³⁵ PG. 130, 1317.

³⁶ PG. 150, 1209; PG. 151, 425, 432, 815. Cf. H. G. Beck, *op. cit.*, 325.

³⁷ Г. Острогорски, *О веровањима и схватањима Византинаца*, 209.

слова, најпознатијег византијског мистичара са краја X и почетка XI века, своди се на јеретичко боговиђење св. Тројице, односно на чулно, телесно виђење једне светлости Свете тројице, која се недељива троструко дели, или на виђење Христове светлости.³⁸ У Симеоновом мистичном концепту боговиђење се постиже потпуно савршеним духом, сличним светлости славе божије који се понирањем у светлост божију облачи у божанску природу.³⁹

Очигледно је да се читава Симеонова мистичка теологија, без обзира на извесне термилошке разлике, ослања на учење богомила који сматрају да се савршени боговиђењем трансформише, најпре у природу анђела, затим арханђела, серафима и херувима, да би се на крају слио са божанством.⁴⁰ У Симеоновом мистичком систему, као и код богомила, централно место заузима виђење Свете тројице, којим се постиже трансформација људског бића у божанску природу.⁴¹ Разлика између Симеоновог и богомилског мистичког система је само у томе, што се Симеон више ослања на злог Евагрија, а богомили на хијерархијски мистицизам Дионисија Ареопагита који је као јеретик осуђен на Петом васељенском сабору 553. године.

Мистичка теологија Симеона Новог Богослова остала је због очигледне хетеродоксности скоро триста година без неког већег утицаја у Византији. Према њему и његовим боговиђењима, које је посредно у више наврата осуђивано, показали су подозрење већ монаси манастира Мамас, који је Симеон увређен и разочаран морао да напусти. Рехабилитовали су га тек исихасти, покушавајући да на његовој светлосној мистици утемељи своје теолошке концепције.⁴²

Досадашња још непотпуна научна истраживања несумњиво су доказала да је масалијанско учење о демонима, апатији и обожењу, трансформацији људског бића и боговиђењу преко Евагрија, Дионисија Ареопагита, Дијадох Епирског и Псеудо-Макарија већ у ранијим епохама делимично уграђено у православну мистику уз избегавање отвореног противљења цркви и њеним институцијама, што се манифестовало у ширењу и јачању анахоретског монаштва.⁴³ Његово ограничење у Јустинијановим новелама предузето је, изгледа, због његове основне антицрквене оријентације.⁴⁴ Али утицај масалијанске мистике није могао бити

³⁸ H. G. Beck, *op. cit.*, 360; K. Holl, *Enthusiasmus und Bussgewalt*, Leipzig, 1898, 39; Cf. PG. 120, 515, 589.

³⁹ PG. 120, 563—564.

⁴⁰ L. Thalloczy, *op. cit.*, 369.

⁴¹ Myrtha Lot — Bordine, *La doctrine de la «déification» dans l'église grecque jusqu'au XIe siècle*, R. d'His. rel. 105, 1932, 5—43, 106, 1932, 525—547, 107, 1933, 8—55.

⁴² B. Tatakis, *La Philosophie byzantine*, Paris, 1949, 141—144; Cf. H. G. Beck, *op. cit.*, 360—361.

⁴³ Нешто детаљније о томе cf. F. Dörr, *Diadochus von Photike und die Messalianer*, Freiburg, 1937.

спречен ни законским прописима ни одлукама васељенских сабора. Од средине V века оно има потпуну превласт у манастирима источне и средње Мале Азије. Борба са масалијанско-богомилски оријентисаним малоазијским монаштвом започета је поново у XI веку, за време патријарха Алексија Студита, а настављена током XI и XII века.⁴⁵

Са монголском инвазијом средином XIII века и турским освајањем Мале Азије почиње велика миграција становништва из византијских малоазијских провинција. Већ око 1300. године читава Мала Азија, изузимајући неколико градова, дошла је под турску власт.⁴⁶ Миграција је захватила монахе и свештенике који се у највећем броју склањају на Свету Гору. Да је међу прибеглим монасима и свештеницима било прикривених јеретика, може се закључити на основу два синодска решења. Прво је о ослобођењу попа Гаријана из Анатолије, донето 1316. године, а друго о случају болесног монаха из манастира Филокала, донето 1325. године, због контактирања са локалним јеретичима чини вероватном нашу претпоставку.⁴⁷

Утицај јеретички оријентисаног малоазијског монаштва осетио се много више на Светој Гори. Њихова пропаганда међу светогорским монасима, већ од раније под већим или мањим утицајем хетеродоксних учења, наишла је на отпор, али стварала и ватрене следбенике. Убрзо је то постао масован покрет са две оријентације. Једна је била екстремно мистичка и неповерљива према цркви и њеној организацији, а друга умерена, која је, прихватајући источњачку мистику, своја догматска учења у највећој мери усагласила са учењем цркве, стриктно избегавајући дуалистичке консеквенце јеретичких учења.⁴⁸

Из записника саборских аката, из теолошких и историјских списа присталица и противника исихазма могу се доста верно реконструисати све етапе одомаћења и прилагођавања исихастичке мистике православној теологији без потирања оне особене спиритуалности пореклом из јеретичке, претежно масалијанско-богомилске мистике. Али ма колико у оптужбама против исихаста има претеривања да они следе учење *многوليку и полиморфне јереси еухита или масалијана*, оне се не могу у потпуности игнорисати. То показује случај самог Григорија Паламе који је у почетку спора био ближи оном огранку исихазма који је светогорски протат 1344. године као јеретичку осудио и са Свете Горе прогнао, да би касније, кад је подбеда умерене струје била

⁴⁴ Nov. Just. 133, ц. 36.

⁴⁵ M. Loos, *Dualist Heresy*, 96—00; Д. Драгојловић, *Богомилство*, 100—101.

⁴⁶ Г. Острогорски, *Историја Византије*, 458—459.

⁴⁷ M. Loos, *op. cit.*, 329—330.

⁴⁸ Д. Драгојловић, *Богомилство*, 104.

осигурана, и јавно се од њиховог учења оградно, признајући директне везе између некадашњих и тадашњих масалијана.⁴⁹

Исихастичких спорова сигурно не би било без малоазијског монаштва и његове хетеродоксне мистике која је била страна грчком духу и наилазила на велико неповерење међу Византинцима. Али захваљујући Григорију Палами, православна црква је успела да ову врсту источњачке мистике каналише у духу црквеног учења и изрази филозофским појмовима, прилагођавајући је у највећој мери духу времена.

HESYCHASME ET BOGOMILISME

R é s u m é

L'opinion généralement acceptée que la doctrine des hésychastes, exposée dans les œuvres de Grégoire Palamas, est l'expression de la tradition orthodoxe classique, est contestée, d'un côté, par les riches matériaux de sources, qui démontrent indubitablement les relations étroites de Grégoire Palamas avec les moines d'orientation hérétique au Mont Athos et à Thessalonique et, de l'autre, par la grande ressemblance et la congruence de la mystique hésychaste avec les doctrines mystiques des massaliens et des bogomiles, qui étaient jadis condamnées à plusieurs reprises comme hérétiques, par plusieurs conciles locaux et oecuméniques.

L'influence de la mystique massalienne-bogomile s'effectuait, en partie indirectement, par Evagrius, Dionisios Aréopagite, Diadochos, Pseudo-Macaire et Siméon le Nouveau Théologien, et en partie directement, par les moines d'orientation hérétique de l'Asie Mineure, lesquels trouvaient au Mont Athos l'asile devant l'invasion turque.

Pourtant, bien qu'il y eût beaucoup d'exagérations dans les accusations faites contre les hésychastes qu'ils suivaient la doctrine des hérésies des euchètes ou massaliens, elles ne peuvent pas, non plus, être entièrement rejetées. Ceci est démontré de la meilleure façon par le cas de Grégoire Palamas lui-même qui, au début des controverses hésychastes, était plus proche de ce rameau du hésychasme qui était, en 1344, condamné comme hérétique et banni du Mont Athos par le Protat, pour faire publiquement des réserves à son sujet plus tard, lorsque la victoire du courant modéré fut assurée. Mais grâce à Palamas, l'église orthodoxe a réussi à canaliser cette espèce du mysticisme oriental dans l'esprit de la doctrine de l'église et de l'exprimer en termes des notions philosophiques, en l'adaptant dans la mesure du possible à l'esprit du temps.

⁴⁹ *Ibid.*, 106; cf. PG. 151, 448.

Rade MIHALJČIĆ

La Faculté de Philosophie
Beograd

CONTINUITÉ ET DISCONTINUITÉ DANS LES STRUCTURES DE L'ÉTAT SERBE AU XIVe SIÈCLE*

Deux événements importants marquent milieu du XVIe siècle. La peste ou *mort noire* avait raréfié la population européenne en 1348 et, quelques années plus tard, les Turcs ont passé de l'Asie en Europe. Pendant que la peste, dont les conséquences étaient évidentes, avait vivement frappé les contemporains, le passage des Turcs en Europe — bien que d'une importance historique mondiale — n'avait pas été accueilli de la même manière. Les contemporains n'y avaient pas prêté grande attention. On pourrait même dire que l'événement avait passé presque inaperçu. Les princes mêmes des pays balkaniques ne se rendaient pas compte du danger que représentaient les Turcs. L'empereur serbe ne pouvait se tenir à l'écart. Incité, à coup sûr, par une expérience désagréable, il faisait des préparatifs politiques pour un règlement de comptes avec les Osmanlis. Durant son règne deux rencontres avec les Turcs s'étaient soldées par la défaite de l'armée serbe. Celle de Stephaniana, en 1344, du point de vue du nombre des participants fut un épisode court et désagréable au moment des grandes victoires et de l'expansion brusque de l'Etat serbe. La bataille de Demotika, en 1352, fut un conflit beaucoup plus grave qui se passa dans le cadre de la guerre civile en Byzance. Les forces armées chrétiennes hétérogènes de Jean Paléologue, furent vaincues par l'armée de forces plus importantes. Les troupes serbes et grecques en furent surtout les victimes. La cavalerie serbe, le kaznats Borilović en tête, subit les plus grandes pertes.

* Rapport présenté au IVe Congrès International des études du Sud-Est Européen, Ankara, 13—18 août 1979.

La défaite de Demotika ne fut pas prise comme un avertissement. La guerre civile en Byzance se poursuivait. Or, par la prise de Gallipoli, les intentions des Osmanlis de se fixer sur la péninsule des Balkans, devinrent évidents, du moins pour les voisins les plus proches. Se rendant compte du danger, Stefan Dušan essaya d'organiser une action plus ample contre les Turcs. Il s'adressa au pape Innocent VI, lui demandant de le nommer commandant en chef des forces chrétiennes contre les Turcs. Mais, l'inimitié permanente entre la Serbie et la Hongrie empêchait la collaboration de la Serbie avec la Cour de Rome. La Hongrie était le représentant des intérêts du Pape sur la péninsule balkanique, mais cette fois-ci les intérêts de Louis Ier (Ludvig I) ne s'accordaient pas avec ceux du pape Innocent VI. D'ailleurs la suite des actions et des plans fut empêchée par la mort subite de l'empereur serbe (20 décembre 1355).

Immédiatement après la mort de l'empereur Dušan, l'Etat serbe n'était pas menacé. Les sources ne notent que de courtes, mais fréquentes, attaques des monastères du mont Athos. Au cours de la septième décennie du XIVe siècle, les Turcs se fixaient systématiquement dans la vallée de la Maritsa. Même, à cette époque-là, le despote Jovan Uglješa, avait élargi les frontières de l'Etat de Serrès jusqu'au lac de Porou. En réalité, les troupes serbes et turques avaient réduit à moitié le Voleron byzantin. L'agrandissement du territoire fut payé cher. A la place de Byzance, aux frontières de l'Etat de Serrès, se trouvèrent les Turcs. Le Voleron occidental, la région comprise entre les gorges de Christopoli et le lac de Porou, les territoires nouvellement acquis, étaient le plus exposés aux incursions turques. Auparavant, dans les gorges de Christopoli, il était beaucoup plus facile d'organiser la défense ou, au moins, de contrôler les incursions des compagnies turques. Mavro Orbini sait, on ne saurait de quelle source, qu'Uglješa faisait front aux Turcs avec pas mal de succès et qu'il les avait vaincus à plusieurs reprises. Il s'agit, donc, certainement d'escarmouches de moindre importance, d'attaques de pillards, arrêtées et repoussées. Mais ceci témoigne justement d'un danger permanent qui menaçait de l'Orient. Là aussi, les Turcs mettaient en oeuvre leur tactique connue de harceler systématiquement les régions qu'ils avaient l'intention d'envahir. Le danger menaçant de l'Orient liait les mains du despote Uglješa et l'empêchait d'entreprendre une quelconque action d'un autre côté. Ce grand capitaine et homme d'Etat plein d'expérience se rendait compte du danger que présentaient l'attente et l'ajournement du conflit, surtout lorsqu'il se fut assuré de l'attitude passive de Constantinople qui était prête à tranquilliser les Turcs en leur cédant Gallipoli. Le roi Vukašin, frère du despote Uglješa, était le seul prince des régions balkaniques momentanément non menacées qui portât au secours du despote de Serrès.

Jusqu'à naguère, à la lumière de la tradition de la haine contre les Mrnjavčević, l'importance de cette entreprise a été sousestimée.

La lutte des Mrnjavčević isolés contre les Turcs parle de leur courage, et le but des conflits témoigne du talent politique du roi serbe et du despote de Serrès. Leur intention était de chasser les Turcs, car une seule victoire éventuelle n'aurait apporté qu'une solution temporaire. Aussi les frères s'étaient-ils dirigés en territoire turc et avaient pénétré presque aux portes de la nouvelle capitale turque, Yédrené. Or, ils furent pris au dépourvu le 26 septembre 1371 sur la Maritsa, près de Tchernomen.

Pour les frères Mrnjavčević ce fut le désastre complet.

«C'était la victoire la plus complète et la plus importante que les Turcs remportèrent avant 1453. Son premier résultat fut la chute de l'Etat de Serrès et ses conséquences ultérieures, la chute de tous les autres Etats balkaniques. Leur conquête n'était plus qu'une question de temps¹.

Retenue comme un tournant dans l'histoire de Byzance, la défaite des Serbes décida de l'avenir des Etats de la partie orientale de la péninsule des Balkans. Deux empires, l'empire byzantin et l'empire bulgare, avaient perdu leur indépendance. La renommée et le plus haut rang dont jouissaient ces deux Etats dans le monde chrétien ne furent pas respectés des envahisseurs d'Orient. Bien qu'elle ait eu lieu au delà des frontières de l'Etat serbe, cette rencontre avec les Turcs décida, naturellement, du sort des vaincus, et, avant même la conquête des régions serbes, exerça une influence sur leur développement intérieur. La restauration de l'Etat serbe sous la nouvelle dynastie des Mrnjavčević fut arrêtée. Partie de parvenus inconnus, passant par le stade de seigneurs de province, la maison des Mrnjavčević s'imposait insensiblement comme nouvelle famille régnante. On s'en rendit compte au moment où les corégentes, l'empereur Uroš et le roi Vukašin, se séparèrent pour suivre deux directions différentes. La fin de leur collaboration marqua la disparition du pouvoir central. Aussi, les corégentes ne portaient, ils que formellement les insignes de dignité impériale et royale. Mais, pendant que l'empereur Uroš somnait de plus en plus, la position du roi Vukašin et de sa famille s'affermissait. La plus grande partie de la Roumanie et une bonne partie des anciens pays serbes étaient sous le contrôle de Vukašin et d'Uglješa. Dans leur ascension constante, les frères ralliaient les seigneurs neutres et repoussaient ou asservissaient les seigneurs rebelles. A la veille de la bataille de la Maritsa, le seul qui leur résistât, c'était le jupan Nikola Altomanović. Préparant leur campagne contre le jeune jupan, ils étaient près de réaliser la restauration de l'ancien Etat serbe, mais certainement pas sous l'ancienne dynastie. La nouvelle famille princière exprimait ouvertement ses

¹ Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Београд, 1965, 143.

aspirations à proclamer jeune roi l'aîné des fils de Vukašin, Marko. A la veille de la bataille de la Maritsa, dans l'Etat serbe y avait au côté de l'empereur, le roi corégent et le jeune roi, prince héritier qui n'appartenait pas à la dynastie des Nemanjić. Or, dans d'autres occasions aussi, face au monde extérieur, les Mrnjavčević s'élevaient en représentants de la dynastie serbe. Après avoir contracté des alliances à l'intérieur du pays (avec les Balšić, avec Radoslav Hlapen et, probablement, avec le sebastocrator Vlatko Paskačić), ils s'efforçaient de faire de même avec la maison des seigneurs croates Šubić et la famille illustre princière des Paléologue.²

Par la mort de Vukašin sur le champ de bataille, l'Etat serbe ne resta pas, pour autant, sans roi. Marko, *rex iunior* avant la bataille de la Maritsa, hérita du trône. On trouve au Monastère de Marko le portrait du fils aîné de Vukašin avec tous les insignes de la dignité royale, en fresque faite immédiatement après la mort du père et de l'oncle de celui-ci. Le couronnement de Marko n'était pas un acte d'usurpation. Il fut célébré dans les limites des normes et coutumes, car Vukašin était devenu roi serbe en 1365 par la volonté de l'empereur Unoš. Par conséquent, du point de vue formel et juridique, après la bataille de la Maritsa, l'empereur obtient un nouveau corégent dans la personne de l'aîné des fils de Vukašin. De cette même manière, juridique et formelle, le roi Marko devint, en décembre 1371, l'héritier du dernier des Nemanjić. Cependant personne n'avait même pas l'idée de reconnaître comme souverain le seul roi légitime. En fait, les Mrnjavčević ne réussirent pas à hériter des Nemanjić. Très tôt, dès la première génération, l'ascension de la nouvelle dynastie fut interrompue. Bien que la bataille de la Maritsa ne les eût pas coupé dans leur racine, elle signifiait la fin de la suprématie de la maison des Mrnjavčević. De plus, le nouveau roi serbe, témoin impuissant du partage par force de l'Etat de son père Vukašin et de son oncle Uglješa, dut, on ne sait exactement quand, reconnaître l'autorité suprême du sultan Murat.

Quoique la défaite totale de l'armée du despote Uglješa et du roi Vukašin fût d'une grande portée, les Turcs n'envahirent pas de longtemps l'Etat des Mrnjavčević qui s'étendait du lac de Porou, à l'est, jusqu'à Prizren l'ouest. Selon la stratégie et la tactique turques d'un envahissement progressif, le sultan Murat se contenta, pour l'instant, d'une victoire militaire. La réalisation de cette victoire n'était qu'une question de temps, mais également d'une juste appréciation des propres possibilités. Avant 1371 déjà, les Turcs l'emportaient en forces militaires sur les forces chrétiennes désunies de la partie orientale de la péninsule des Balkans, mais ils n'étaient pas encore en état, après la bataille de la Maritsa même de prendre possession de tous les pays des seigneurs des provinces

² Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, Београд, 1975, 125—161.

vaincus. On ne devrait pas surestimer la force des Osmanlis dans la seconde moitié du XIVe siècle. Leur Etat s'étendait sur deux continents — en Asie Mineure et sur la péninsule des Balkans. Le puissant Etat d'Anatolie était séparé des parties européennes par des bras de mer, et les Turcs n'avaient pas encore armé une flotte puissante.

»Au cours de leur histoire, les Osmanlis évitaient sciemment de lutter sur deux fronts en même temps. Dans les premières périodes, cependant, alors qu'ils ne contrôlaient pas encore les Dardanelles, cela représentait une question de vie ou de mort.»³

Les envahisseurs étaient plus conscients des côtés faibles de l'Etat, que n'en profitaient les peuples menacés désunis.

Il n'y a, donc, rien d'étonnant que les Turcs ne fussent pas pressés de prendre possession de l'Etat des Mrnjavčević. Aussi, le despote de Thessalonique, Manojlo, le prévint-il et arriva avant eux à Serrès, en novembre 1371. Le partage du vaste Etat des Mrnjavčević se poursuivait sans la participation des Osmanlis qui ne commencèrent à profiter du fruit de leur victoire qu'au moment où cela leur parut le plus efficace. Sur le territoire des Mrnjavčević et des seigneurs qui leur étaient restés fidèles, une nouvelle région féodale se forma. Les seigneurs n'en étaient pas inconnus, du moins par leur ascendance. C'étaient Jovan et Konstantin Dragaš, fils de l'illustre sebastocrator, puis despote, Dejan. Tout à fait dans l'ombre du temps des Mrnjavčević puissants, après la bataille de la Maritsa les frères Dragaš ne restaurèrent pas seulement leur patrimoine, mais le doublèrent pour le moins.

Les Dragaš étaient vassaux turcs. La tradition, aussi, connaît le fait que le *bey Konstantin* était soumis aux Osmanlis. Ceci ne prouve pourtant pas que les héritiers de Dejan s'étaient élevés, du moins au début, sous la protection du sultan. Il nous semble fort probable que le despote Jovan et Konstantin Dragaš aient reconnu l'autorité turque alors seulement que leur vaste province était déjà formée. Ils avaient profité de la confusion générale qui suivit la bataille de la Maritsa et, à l'instar du despote Manojlo, avaient pris possession d'une partie de l'Etat des Mrnjavčević avant l'arrivée des Turcs. On ne sait pas exactement quand ils ont reconnu l'autorité suprême du sultan turc. En tout cas, bien que vassaux du sultan, ils ont gardé une large, sinon complète, autonomie intérieure.

Les frères Dragaš et leur mère *l'impératrice serbe* Evdokia confirment d'anciennes donations ou en font de nouvelles aux monastères du Mont Athos, bien qu'il se trouvât en dehors des frontières de leur Etat.⁴ Les Dragaš frappent leur monnaie et,

³ H. Inalcik, *The Ottoman Empire*, George Weindenfeld and Nicolson, Ltd, 1973, 21.

⁴ Ст. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд, 1912, 510—515.

dans leur province, l'échange des biens se fait en monnaie étrangère aussi, vénétienne surtout. La voie commerciale, qui reliait Thessalonique à Novo Brdo et à d'autres centres miniers et villes marchandes, traversait les territoires du despote Jovan ou de *Monsieur* Konstantin. Maîtres de la Macédoine orientale, ils contrôlent le commerce qui se déroule en transit de la côte à l'intérieur du pays. Les commerçants du littoral montraient de l'intérêt pour le blé de leurs territoires. La maison des Dragaš réalisait des revenus importants des droits du souverain des centres miniers de Kratovo et de Zletovo. Une assez longue période stable du pouvoir des vassaux du sultan dans la Macédoine orientale rend possible le développement non troublé de l'économie.

Le vaste Etat des Mrnjavčević est réduit à un territoire étroit en Macédoine de l'ouest, entre le Vardar, la Crna Reka, Ohrid, la Šar planina et Skopje. Vuk Branković avait occupé Skopje, et le joupan Gropa gouvernait Ohrid. De toutes les villes de quelque importance il ne restait à Marko et à ses frères que la ville de Prilep. Là où avait commencé l'ascension de Vukašin, disparaissait de la scène politique la famille féodale naguère la plus puissante de la partie orientale de la péninsule des Balkans. A l'instar de leur père et de leur oncle, les fils de Vukašin avaient gardé le système de gouvernement familial. Les sources, assez pauvres, mentionnent comme seigneur régional de la Macédoine de l'ouest le frère de Marko, Andrijaš. Le souvenir d'Andrijaš, second fils, de Vukašin est gardé dans sa fondation, le Monastère de St. André qu'il a fait construire l'année de la bataille de Kossovo (!) sur les bords de la Treska, près de Skopje. De même que le roi Marko, Andrijaš, lui aussi, frappait sa monnaie. Après la bataille de la Maritsa, bien d'autres seigneurs régionaux en Macédoine frappaient leur monnaie⁵. On a trouvé, jusqu'à présent, 30 exemplaires de monnaie du roi Marko, 25 pièces de la monnaie d'Andrijaš et 70 exemplaires portant l'inscription *reine très pieuse* qui se rapporte certainement à la veuve de Vukašin. On peut supposer, à juste titre, que les finances des héritiers de Vukašin étaient séparées, et il est absolument certain que Marko et Andrijaš gouvernaient des provinces à part. On ne voit pas quel est le rôle du fils de Vukašin, DMITAR, dans le gouvernement familial dans la Macédoine de l'ouest. Avant la mort de Marko, les frères s'étaient séparés. Andrijaš et DMITAR étaient passés, en 1394, en Hongrie, ennemie des Turcs, tandis que le roi Marko restait vassal fidèle du sultan. Le départ des fils de Vukašin en Hongrie peut être mis en rapport avec la réunion des vassaux turcs et de Bajazet à Ser-

⁵ С. Димитријевић, *Новац кнеза Лазара у односу на новац других обласних господара*, О кнезу Лазару, Научни скуп у Крушевцу, 1971, 185—221.

rés, en hiver 1393/4. L'importance de cette réunion est mise en lumière par les recherches récentes de Sima Ćirković.⁶ Elle représentait un tournant pour les seigneurs de la Macédoine, mais un tournant uniquement pour les vassaux rebelles. Le roi Marko et Konstantin Dragaš continuaient à reconnaître le sultan Bajazit comme seigneur suprême. Ils ont péri luttant aux côtés des Turcs à la bataille de Rovine, le 17 mai 1395.

Les Osmanlis n'inquiétaient pas les régions éloignées, montagneuses pour la plupart, de leurs vassaux à l'intérieur de la péninsule des Balkans. Selon les documents conservés, à vrai dire peu nombreux, le roi Marko aidait dans ses campagnes le sultan Baiazet, ce qu'il n'avait pas fait pour le père de ce dernier, Murat.⁷ On ne sait rien sur d'autres obligations. Le développement intérieur des pays de la Macédoine ne diffère en rien du développement des autres Etats des seigneurs féodaux qui ne reconnaissaient pas l'autorité du sultan. La maison des Dragaš avait une tendance prononcée de garder les traditions et l'idéologie des souverains de l'époque des Nemanjić. Il est certain que les Turcs traversaient librement les provinces des Dragaš et des fils de Vukašin lorsqu'ils allaient à l'attaque des provinces environnantes non encore soumises, mais à cette époque-là il n'y avait aucune institution turque dans ces provinces. L'osmanlisation progressive ne commence qu'après la prise de possession de ces régions par les Turcs après la mort de Konstantin Dragaš et du roi Marko.

Après avoir occupé Serrès en 1383, les troupes turques commencèrent à harceler les territoires de la Grèce centrale et septentrionale actuelle. Nous retrouvons dans ces régions des traces de l'autorité serbe avant qu'elles n'aient été soumises au pouvoir turc. Mais, les sources connues ne nous permettent qu'une vue superficielle sur les événements dramatiques des dernières décennies du XIVe siècle. Le seigneur serbe Radoslav Hlapen est resté à l'ombre des documents conservés plus qu'il ne l'a été des événements. L'ancien commandant en chef de l'empereur Dušan, puis seigneur de Berrhée et d'Edesse, devint avec le temps un personnage très influent. Il était apparenté à des familles illustres de seigneurs féodaux et à des familles royales. Dans les moments difficiles après la bataille de la Maritsa, le roi Marko comptait sur l'appui de son beau-père, Radoslav Hlapen. Le beau-fils de Hlapen, Toma Preljubović, seigneur de Janina et de ses environs, était marié avec Marie, la fille du roi Simeon Nemanjić-Paléologue. Loin au sud, coupé de sa parenté, Toma Preljubović se maintient assez longtemps au pouvoir. L'auteur de la *Chronique de Janina* l'accuse d'avoir gouverné en tyran et, lorsqu'il commença à perdre pied, il appela à son aide les Turcs. Il fut tué par ses gardes du

⁶ С. Бирковић, *Поклад краља Вукашина*, Зборник Филозофског факултета у Београду XV—1.

⁷ К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1952, 1978, 316.

comps vers la fin de 1384. Indépendants depuis longtemps, les seigneurs régionaux étaient apparentés les uns aux autres, mais ces liens ne se transformèrent jamais en union familiale, l'une des bases d'un Etat féodal. Les membres de la famille des Nemanjić — Paléologue se retirent très tôt des événements politiques. Ils n'ont pas réussi à rallier les seigneurs sur un territoire plus vaste comme l'avaient fait les Mrnjavčević avant la bataille de la Maritsa et le prince Lazar avant la bataille de Kossovo.

Après la bataille de la Maritsa, le nouveau centre de rassemblement en Etat se déplace vers le nord, origine de l'Etat des Nemanjić. Par la nouvelle redistribution des forces féodales, l'importance des anciens pays serbes augmente, en particulier celle de la Serbie de la Morava. Le joupan Nikola Altomanović, le prince Lazar Hrebeljanović et les Balšić étaient les seigneurs régionaux les plus puissants des anciens pays serbes. Le joupan Nikola fut supplanté par le prince Lazar et le ban de Bosnie Tvrtko qui se proclama en 1377 *roi des Serbes et de Bosnie*. A cette époque-là on voit s'élever Vuk Branković, gendre du prince Lazar. Par la victoire remportée sur Radič Branković (1379) qui tenait en son pouvoir les parties septentrionales de l'ancien pays serbe, le prince Lazar devient le maître des régions des bassins des trois Morava. La Serbie de la Morava devient le centre de ralliement devant la poussée des Turcs. Elle devient le refuge de la population qui recule des parties méridionales et orientales de la péninsule des Balkans devant les irruptions de plus en plus fréquentes des Turcs. Entre la bataille de la Maritsa et la bataille de Kossovo, du moins selon les sources conservées, les Turcs n'avaient pas marqué de succès dans le pays du prince Lazar. On ne note la première incursion des Turcs dans le pays du prince Lazar que dix ans après la mort des frères Mrnjavčević. Un détachement turc fut repoussé par Crep et Vitomir, seigneurs du prince Lazar, à Dubravica près de Paraćin. En 1386, le sultan lui-même commandait des forces turques plus importantes: *Le Tsar Murat arriva à Rudnik et prit Niš*.⁸ L'armée serbe, le prince Lazar en tête, se trouvait dans la région de la Toplica. Une percée dans l'intérieur du pays fut empêchée. Il est intéressant, cependant, que les nouvelles laconiques des chroniques on a l'impression que cette fois-là, les deux souverains avaient évité de s'affronter. La tactique d'irruptions périodiques de détachements de force moindre, dans le but de détruire l'économie, de disperser la population et de semer la confusion dans l'Etat du prince Lazar, bien organisé du point de vue administratif et militaire, ne donna pas de résultats. Aussi les deux côtés adverses préparaient-ils une rencontre décisive.

⁸ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд — Ср. Карловци 1927, 113, 117, 215, 287.

Lors du combat violent à Kossovo, le 15 (28) juin 1389, les deux souverains, le prince Lazar et le sultan Murat, périrent. Cette bataille eut un grand retentissement et produisit une très forte impression sur les contemporains. Pourtant, un très petit nombre de nouvelles de l'époque nous sont parvenues. Il est intéressant de constater que les sources contemporaines ne parlent pas de la victoire des Turcs à Kossovo. Les Turcs, cependant, n'avaient pas besoin de poursuivre la guerre. Les conséquences des pertes des deux côtés n'étaient désastreuses que pour un seul, le côté le plus faible. Bien qu'elle eût été un État économiquement puissant et militairement bien organisée, la Serbie de la Morava ne pouvait être comparée à l'État osmanlis ni par l'étendue de son territoire ni par le nombre de ses habitants. Aussi n'y a-t-il rien d'étonnant que les héritiers de Lazar reconnussent la suzeraineté du nouveau sultan, Bajazet. C'était la conséquence immédiate de la bataille de Kossovo. A l'Ouest, comme à l'Est, les contemporains étaient impressionnés par le fait que le souverain des Osmanlis venait de périr à Kossovo. La mort du sultan, à laquelle on accorda une importance énorme, exagérée certainement, fut identifiée au premier moment avec la défaite des Turcs, d'autant plus que le nouveau sultan Bajazet s'était retiré de Kossovo afin de consolider sa position dans l'État osmanlis. Or, les événements après 1389 et la logique du développement ultérieur des rapports serbo-turcs orientaient les contemporains vers une manière différente de voir le résultat de la bataille de Kossovo.

La connaissance incomplète des événements qui avaient bouleversé les contemporains fut vite transformée en légende qui, avec le temps, se rafraîchissait de motifs nouveaux et continuait à s'amplifier. Enrichie de détails légendaires, la bataille de Kossovo a puissamment influencé les générations suivantes et contribué à la formation de la conscience historique du peuple. Elle était, et est restée, dans l'esprit du peuple, l'événement le plus important et le plus décisif, sinon de tout le passé serbe, du moins de tous les rapports entre les Serbes et les Turcs. Dans la tradition, la bataille de Kossovo devint la déterminante de base du temps. La connaissance simplifiée et vague du passé serbe se divisait, dans l'esprit du peuple en deux époques: celle d'avant Kossovo et celle d'après Kossovo. La tradition rattache la fin de l'État serbe à la bataille de Kossovo.

En règle générale, les Turcs n'organisaient pas de longtemps leur pouvoir dans les territoires conquis. Jusqu'aux dernières décennies du XIVe siècle, un territoire relativement petit de la péninsule des Balkans se trouvait sous le pouvoir immédiat des Turcs. Mais, la présence des Turcs était, pourtant, très sensible. Les exigences du Sultan envers ses vassaux étaient adaptées à la puissance momentanée des Osmanlis. L'expansion et la consolidation de l'État osmanlis augmentaient les charges des États vassaux et des régions vassales. Mais ces régions étaient épargnées

des ravages gazi. Les pays que les Turcs projetaient d'envahir en subissaient les dommages. Il n'y avait que l'Etat de Lazar où les troupes turques se heurtaient à une résistance organisée. Dans leurs Etats morcelés, les seigneurs féodaux ne réussissaient pas à protéger leurs sujets.

Les irruptions des détachements turcs ruinaient l'économie, apportaient le désarroi et semaient la peur et la panique. Il est évident que certaines branches de l'économie étaient moins menacées que d'autres. C'était surtout la population des campagnes, les cultivateurs qui étaient exposés aux ravages. Le commerce se poursuivait, sans aucun doute, mais avec plus de risques, lesquels caractérisaient, d'ailleurs, le commerce médiéval en général. Les dangers temporaires n'avaient pas causé d'interruption dans le commerce. L'ampleur des échanges, même, augmentait. Les commerçants étrangers portaient un grand intérêt aux métaux précieux, qui leur apportaient de gros gains, et dont ils réalisaient souvent des extra-profits.

L'ampleur des échanges augmentait, avant tout, grâce au développement de l'industrie minière. Les deux centres miniers les plus importants, Novo Brdo et Rudnik, se trouvaient dans l'Etat de Lazar. L'exploitation des mines n'y avait pas été interrompue. Novo Brdo était bien protégé dans le Despotat aussi. D'ailleurs le progrès de l'exploitation des mines dans ces régions n'était pas étroitement lié aux circonstances politiques. Elles ne pouvaient occasionner que certains dérangements passagers, mais ne pouvaient avoir aucune influence durable sur son développement.⁹ Les Turcs avaient essayé d'empêcher l'exploitation des métaux précieux des provinces des Branković où la dualité du pouvoir avait été établie avant la chute définitive de cette région. L'interdiction de l'exportation fut décisive pour cette branche de l'économie. L'exploitation des mines commença à baisser.

Les incursions turques exercèrent leur influence sur la mobilité de la population. Très tôt, avant que les Turcs soient passés en Europe, des documents de l'époque mentionnent des déplacements, c'est-à-dire des migrations de la population. «Et quand les Turcs envahirent l'Anatolie, des hommes libres du pays des grecs vinrent sur les terres de l'église au temps du saint roi» (Milutin), lisons-nous dans une charte de l'empereur Dušan et du jeune roi Uroš.¹⁰

Les dévastations de la guerre frappaient surtout les cultivateurs. La population agricole sans protection abandonnait ses foyers. Aux réfugiés se joignaient des groupes de vagabonds du pays. Les sources des XIVe et XVe siècles les mentionnent sous le nom d'*evlertoi*, *svobodnik*. Ce n'est que récemment qu'on a

⁹ М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни II*, Београд 196, 40.

¹⁰ Ст. Новаковић, *Законски споменици 703*.

établi que les *svobodnik*, qui apparaissent à l'époque du féodalisme avancé, provenaient des couches de paysans dépendants appauvris. C'est sur eux que pesaient, sur les terres seigneuriales, les plus lourdes charges, de sorte qu'ils en arrivaient à l'état de sans-logis, de prolétaires ruraux. Sans moyens d'existence et sans domicile, ces sans-logis étaient obligés de mener une vie vagabonde jusqu'à ce qu'ils n'aient acquis, sur un domaine seigneurial, l'état de paysans dépendants.¹¹

En étudiant les localités abandonnées — *selišta* — nous avons établi de nombreuses causes très différentes de la migration de la population. Si l'on prend en considération que c'étaient les couches les plus pauvres qui étaient les plus mobiles, les dévastations de la guerre, comme cause de l'abandon des habitats, se réduisent à leur juste mesure.¹²

Mais, malgré cela, les guerres ont, naturellement, eu une grande influence sur le déplacement de la population et, bien souvent, les localités abandonnées sont la conséquence des dévastations de la guerre. Les conquêtes orientaient le mouvement de la population menacée par la guerre. Dans notre étude sur les localités abandonnées — *selišta* — nous avons montré que, au temps de l'expansion de l'Etat serbe vers le sud, la population suivait, dans une certaine mesure, ce mouvement. D'autre part, les incursions turques et leurs conquêtes avaient retourné le courant migratoire du sud vers le nord, ce qui coïncidait avec le courant naturel du mouvement de la population montagnarde vers le Bassin pannonien et ses plaines. Les régions septentrionales du pays serbe n'étaient parfois qu'une étape dans le courant migratoire sud-nord. Les fugitifs trouvaient refuge dans l'Etat du prince Lazar, pays bien organisé et défendu avec succès. Sur le territoire de son Etat on voit pousser de nouvelles agglomérations. Le domaine de Petrus s'est formé sur les terres qu'à l'époque de Stefan Dušan on indique comme pays désert.

Les irruptions des troupes pillardes atteignaient beaucoup moins les *vlas*, éleveurs très mobiles. Il est cependant intéressant de constater que dans la période de paix s'opérait un processus relativement intensif de *ruralisation* des *vlas*.¹³ Cette instal-

¹¹ Г. Острогорски, *Елеветри. Прилог историји селаштва у Византији*, Зборник Филозофског факултета у Београду 1 (1949), 45—62.

¹² Р. Михаљчић, *Селишта. Прилог историји насеља у средњовековној српској држави*, Зборник Филозофског факултета у Београду IX—1 (1967), 173—224.

¹³ Le fait en est attesté par une charte du despote Djurdj Branković, datant de 1428—9, au grand capitaine (čelnik) Radić. Le despote confirme à ce seigneur son domaine. Entre autres habitats qui faisaient partie de ce domaine, il y avait «les villages de Drugovci, de Vlasi Radivoevci, de Vlasi Košanra et deux autres *selišta*, ainsi que les *selišta* des Miladinović et de Junoša». Il est fort probable que ces villages des *vlas* se trouvaient sur les finages des anciens villages abandonnés à cause des dévastations de la guerre, d'autant plus qu'ils formaient avec les autres *selišta* énumérés tout un com-

lation s'effectuait sous des conditions naturels très favorables, sur les terres les plus fertiles et il est logique que les terres fertiles ne devaient avoir été abandonnées que de force, surtout après les dévastations de la guerre.

Pourtant, il serait trop hardi d'affirmer que les guerres avaient été la cause essentielle de l'abandon des habitats, mais il est certain que les intrusions turques et leurs conquêtes de la fin du XIVe siècle et au cours du XVe siècle ont été la cause essentielle du courant migratoire sud-nord. Les attaques turques étaient trop puissantes et étaient devenues trop fréquentes pour ne pas avoir eu de graves conséquences avant même la conquête définitive des pays serbes.

Il est certain qu'une partie de la population abandonnait les pays serbes avant la chute définitive du despotat et, traversant les villes de la côte ou passant la Save et le Danube, émigrant dans d'autres pays. Jovan Radonjić considérait que la migration des Serbes en Hongrie méridionale avait commencé après la bataille de Kossovo, mais un mouvement plus important de la population s'est produit au XVe siècle seulement.¹⁴ Au cours de la septième et de la huitième décennie du XVe siècle, les *vlas* éleveurs de Raška et d'Herzégovina se sont établis dans les habitats abandonnés de la Serbie du nord. Cette immigration est une preuve évidente que les pays serbes avaient été assez dévastés avant et immédiatement après la chute du despotat. On a l'impression que, vers la fin du XVe siècle, la population abandonnait beaucoup plus les pays serbes qu'il n'en venait du sud. Dans sa lettre du 12 janvier 1483, le roi de Hongrie Matthias Korvin informe le pape qu'au cours des quatre années dernières 200.000 Serbes avaient passé en Hongrie.¹⁵ Quoiqu'il soit difficile de croire à la précision du chiffre mentionné, il témoigne, néanmoins, d'une immigration de masse en Hongrie. Les incursions des Hongrois de l'autre côté de la Save et du Danube en territoire de l'ancien despotat se terminaient souvent par le passage de la population serbe du territoire turc en territoire hongrois. Les recensements turcs, *defteri*, nous renseignent également sur la fuite des sujets du sultan en Hongrie.

Les Turcs de leur côtés procédèrent à des expatriations de la population après la conquête de nos pays. En 1467, ils expatrièrent à Constantinople les habitants de Novo Brdo.¹⁶ Pourtant nous doutons qu'ils aient procédé à des déplacements de masse de la population des cultivateurs et des éleveurs. D'un autre côté, les Turcs s'installaient progressivement et d'une manière orga-

plexe d'habitats abandonnés de Kučevo.» Ст. Новаковић, *Законски споменици* 334.

¹⁴ Y. Radonitch, *Histoire des Serbes de Hongrie*, Paris 1919, 31, 57—8.

¹⁵ *Ibid.* *Историја народа Југославије*, I, Београд 1953, 444.

¹⁶ М. Динић, *Ново Брдо. Кратак историјски преглед*, Старинар V—VI (1954—1955), 247—250.

nisée sur les territoires nouvellement conquis, mais surtout dans les villes. La population rurale, comme on le voit d'après le *defteri* de la province de Issa bey Issaković de 1455, de celui de la province des Branković de 1455, de celui du *sandžak* de Vidin de 1478—81 et de «*defteri*» de Belgrade et de ses environs de 1476—1516, porte les caractères ethniques slaves.¹⁷ Les déplacements importants de la population et leur expatriation n'ont pas interrompu la continuité ethnique dans les pays serbes jusqu'à la fin du Moyen âge.

Les provinces vassales des pays macédoniens jouissaient d'une large autonomie intérieure. Cependant, au XVe siècle, les Turcs exerçaient leur influence sur le développement social de ces régions, ou plutôt sur la création des différences dans les régions qui avaient eu jadis une organisation identique. Les régions des Lazarević et celles des Branković en sont un exemple illustratif.

Vuk Branković n'avait pas reconnu le pouvoir du sultan turc immédiatement après la bataille de Kossovo. Il n'y fut obligé qu'après la perte de Skopie en 1391/92. Les Turcs ne perdaient pas de vue la province des Branković, colonne vertébrale stratégique de la péninsule des Balkans. Jusqu'à la fin du XIVe siècle on y instaura la dualité du pouvoir serbo-turc. Les garnisons turques avaient pris possession de fortifications militaires. L'organisation intérieure resta la même, intacte. Les Turcs n'ont pas seulement gardé mais ont adopté eux-mêmes l'institution des *kephalis*. Le *Feriz kephali de Zvečan* est mentionné en 1399.¹⁸ On trouve des Turcs *kephalis* ou des *kephalis* au service turc dans d'autres régions aussi.¹⁹ Dans la région voisine, celle des Lazarević, le despote Stefan, se plaçant à la Hongrie, procéda à une réforme au début du XVe siècle. Au lieu des *kephalis*, il instaure une division en *vlast* (pouvoir), un voivode à leur tête.²⁰ La réforme administrative du despote avait, sans doute, été faite à cause des exigences militaires. Après avoir annexé la Zeta, le despote Stefan essaya, paraît-il, de procéder à cette même réforme dans cette région aussi. En revanche, dans les provinces des Branković on ne mentionne pas les *vlasti*. On y garda l'institution des *kephalis* même après 1427 lorsque cette région aussi fut jointe du despotat.

¹⁷ X. Шабановић, *Крајиште Иса-бега Исаковића*, Збирни катастарски попис из 1455. године, Сарајево 1964, *Турски извори за историју Београда — Катастарски попис Београда и околине 1476—1516*, Београд 1964; X. Хацић, А. Хацић, Е. Ковачевић, *Област Бранковића — Опширни катастарски попис из 1455. године*, Сарајево 1972; Д. Бојанић, *Фрагменти опширног пописа видинског санџака из 1478—81 године*, *Miscellanea II*, Београд 1973.

¹⁸ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I—2*, Београд—Ср. Карловци 1934, 224—5.

¹⁹ М. Динић, *Власти за време Деспотовине*, Зборник Филозофског факултета у Београду X—1 (19), 237—243.

Le despote Đurađ Branković ne pouvait pas conformer l'organisation de son *patrimoine* à l'organisation des autres parties du despotat. La région des Branković avait un statut particulier. L'accord avec le sultan rendait impossible tout changement. L'institution des *kephalis* y persista, donc, jusqu'à la chute définitive. Sur les territoires où la dualité du pouvoir était instaurée, et qui, pour des raisons stratégiques, n'étaient pas seulement contrôlés par les Turcs, mais colonisés aussi, le développement intérieur avait été ralenti, ou plutôt interrompu. Dans la région des Branković, donc, les Turcs ont aidé pour un certain temps la conservation de l'administration qu'ils avaient trouvé sur place.

КОНТИНУИТЕТ И ДИСКОНТИНУИТЕТ У ФОРМИРАЊУ ДРЖАВНИХ СТРУКТУРА У СРБИЈИ XIV ВЕКА

Резиме

Турци су у пре 1371. војнички надмашили разједињене хришћанске снаге у источном делу Балканског полуострва, али ни после маричке битке нису били спремни да запоседну све земље победених обласних господара. Не би требало прецењивати снагу Османлија у другој половини XIV века. Моћна држава у Анадолији била је мореузима одвојена од недавно запоседнутих балканских области а Турци још нису били изградили флоту. Слабих страна државе у успону више су били свесни освајачи него што су их користили подељени угрожени народи.

Осмалије нису уземирале удаљене, претежно планинске области својих вазала у унутрашњости Балканског полуострва. Унутрашњи развитак македонских земаља не разликује се од развитака држава феудалних господара који нису признавали султанову власт. Изразита је тежња куће Драгаша да чува владарску традицију и владарску идеологију Немањића. Турци су несметано пролазили преко области Драгаша и области Вукашинових синова, али у ово време не постоји ни једна турска установа. Постепена османизација почела је тек запоседањем ових крајева после смрти Константина Драгаша и краља Марка 1395.

На територији победених Турци, по правилу, дуго времена нису успостављали власт. Међутим, њихово присуство и те како се осећало. Султаноци захтеви према вазалима били су у складу са тренутном снагом Османлија. Ширењем и јачањем Османске државе повећавале су се обавезе султанових вазала. Вазалне државе биле су поштеђене разарања газија. Страдали су крајеви које су Турци тек намеравали да освоје.

Упади турских одреда разарали су привреду и уносили међу становништво несигурност, страх и панику. Пустошењима највише је било изложено земљорадничко становништво. Трговало се са више ризика, али повремене неприлике нису узроковале прекид трговине. Штавише обим извоза племенитих метала био је у порасту. Развитак рударства није увек уско повезан са политичким приликама. У осталом два најзначајнија ру-

дарска средишта Ново Брдо и Рудник налазили су се у организованој држави кнеза Лазара. Ново Брдо било је добро брањено и у Деспотовини. Из области Бранковића где је успостављена двојна српско-турска власт, Турци су покушавали да онемогуће извоз племенитих метала. Забрана извоза била је пресудна за ову привредну грану. Рударска производња почела је да опада.

Учестале турске провале утицале су на мобилност становништва. Чињеница да су најсиромашнији слојеви били најмобилнији, уверава нас да су ратна пустошења само један од узрока напуштања насеља. Пресељавање становништва није прекинуло етнички континуитет у српским земљама до краја средњег века.

За разлику од области Лазаревића, где је деспот Стефан вршио унутрашње реформе, у области Бранковића успорен је унутарњи развитак. На територији где је до краја XIV века успостављена двојна српско-турска власт, онемогућене су промене. Овде су Турци за извесно време могли конзервирању затеченог уређења.

Верена ХАН

Балканолошки институт САНУ
Београд

НЕКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ СРЕДЊОВЕКОВНОГ СТАКЛА НА БАЛКАНУ (XII—XV ВЕК)*

I

Иако наша тема имплицира један свеобухватни преглед неких особености стакла из периода од XII до XV века на Балкану, свесни смо да ће сажимање свега до сада познатог у том смислу указати поред већ уочених још на многе слабости и недостатке. У односу на археолошке налазе средњовековног стакла и центре стакларске производње мапа Балканског полуострва показује, нажалост, још доста белих зона. Тако је, на пример, за истраживаче стакла и стакларства на Балкану Албанија у целини *terra incognita*. Међутим, већ релативно мали број архивских података о стаклу и промету стаклом у тој земљи, сакупљених у Хисторијском архиву у Дубровнику,¹ наговештавају занимљивости чији је значај шири од локалног.

И други чиниоци допринесли су сложености нашег посла. Да поменемо само неке. Неједначеност истраживања у појединим балканским земљама — архивских, иконографских, археолошких, хемијских, технолошких, затим дуги рокови за објављивање археолошке грађе, ограничене или никакве могућности за компаративне студије, чине не мали број препрека за стицање потпунијег увида у поједине проблеме наше теме и за њихово решавање. Наш преглед, према томе, неће представљати једну хронолошку и историјски повезану целину, већ збир извесних сазнајних елемената на деоници истраживачког пута, усмереног према једној будућој, потпунијој целини. Тим еле-

* Реферат поднесен на VIII међународном конгресу за историју стакла, Лондон — Ливерпул, 18—25. септембра 1979.

¹ Han V.—Zecchin L. 1975, 84, 85, 86, 87; Хан В. 1976, 269—288.

ментима знања указаћемо на неке у балканским размерама више или мање познате или још неуочене феномене. Поред сажетог приказа главних фаза у историографији теме, биће речи о центрима производње стакла, о до сада утврђеним путевима транспорта стаклене робе, о плавим пигментима за бојење стаклене масе који су налажени у средњовековној Босни и најзад, осврнућемо се на зоне јављања неких карактеристичних врста и типова стаклених предмета.

Досадашња историографија стакла и стакларства на Балкану од XII до XV века могла би да се подели на три фазе. На почетку прве била би година објављивања открића стакларских радионица у Коринту (1940).² Публиковањем првих резултата археолошких ископавања на том локалитету — за што је заслужна Гледис Девидсон-Вајнберг — дат је иначе мало познатој историји стакла византијске производње први поуздано документовани материјални ослонац. У протекле три деценије око коринтских налаза средњовековног стакла преплитала су се многа разнородна питања и проблеми регионалног, балканског или још ширег, европског значаја. Одскора се поменути аутор и сâм критички осврнуо на неке своје раније поставке, и — на пример — многу цитирану годину 1147. као датум престанка производње стакла у коринтским радионицама после провале Нормана довео у питање.³ Тиме се указала нова могућност да се многи отворени проблеми осветле из новог угла, напосе датовање налаза стакла на Балкану и у Апулији, формално сродних с коринтским.

Друга етапа у стакларској историографији Балкана обележена је годином објављивања књиге Жозефа Филипа о Византији и њеном значају у општој историји стакларства (1970). У четвртном поглављу овог дела сажето је презентовано све што се до његовог излагања знало или претпостављало о средњовековном стаклу на Балкану.⁴ Византија је представљена као превасходни чинилац интеракције у развојним токовима производње и употребе стакла у појединим балканским земљама. Иако су у деценији, протеклој од излагања поменуће књиге, многи истраживачки резултати обогатили сазнања о средњовековном стаклу на Балкану, а већ познати или тек начети проблеми добијали нове димензије или другачије путоказе, та ће књига задуго још остати оријентациона за даљи рад на изучавању историје стакла и стакларства на Балканском полуострву.

Сматрамо да је трећа етапа у стакларској историографији Балкана почела међународним саветовањем на тему *Средњовековно стакло на Балкану (V—XV век)*, које је 1974. године организовао Балканолошки институт у Београду. Зборник рефе-

² Davidson G. R. 1940, 297—324.

³ Davidson—Weinberg G. R. 1975, 137.

⁴ Philippe J. 1970, 180—209.

рата са овог скупа садржи збир нових сазнања, теза и хипотеза локалног, регионалног, балканског или ширег домаћаја.⁵ У том комплексном материјалу пажњу привлачи теза Астона Гаспарета о проблему поларизације која се одвијала током XIII и XIV века у примању и предавању технолошких искустава и естетских вредности на релацијама Коринт—Венеција, Венеција—Балкан и Венеција—Средња Европа.⁶ Научни дијалог, подстакнут Гаспаретовом тезом, већ је почео да се одвија.⁷

И поред резултата далекосежног значаја, до којих се дошло на поменутом београдском скупу, решавање многих проблема везаних за средњовековно стакло и стакларство на Балкану још предстоји.

II

У протеклој деценији економска географија Балканског полуострва обogaћена је подацима који се односе на више или мање сигурно утврђене центре стакларске производње и на неке путеве којима је транспортована стаклена роба.

Коринт као стакларско средиште уклопили смо у временски оквир наше теме на основу претпоставке да је и након провале Нормана 1147. године производња стакла у том граду и даље одржавана.⁸

Историји балканског стакларства недавно су пружени поуздани докази да се у тридесетим годинама XIV века производило стакло на Криту⁹ — вероватно у Кандији — кад је овај оток већ био под млетачком управом. У исто време архивским подацима потврђена је производња стакла у Цариграду, овде већ раније негована.¹⁰ Посебну занимљивост представља чињеница што су тада у критским и цариградским радионицама деловали и стаклари из Мурана.¹¹

Извесно је да се од првих деценија XIV до краја XVI века с мањим прекидима одвијала производња стакла у Дубровнику. Најранији подаци о тој производњи везују се за имена неколико познатих муранских стаклара.¹²

Поред четири наведена и поуздано утврђена стакларска центра на Балкану за период од XII до XV века неке индикације указују на могуће постојање још четири таква средишта.

⁵ Средњовековно стакло на Балкану 1975.

⁶ Gasparetto A. 1975, 143—153, figs. 1—25.

⁷ Wenzel M. 1977, 70, 71.

⁸ Davidson—Weinberg G. R. 1975, 133, 137.

⁹ Han V.—Zecchin L. 1975, 80, 81.

¹⁰ Harden D. B. 1972, 98.

¹¹ Han V.—Zecchin L., 80, 81, 82.

¹² Krečić B. 1966, 19—23, 32, 33; Han V.—Zecchin L. 1975, 80, 89, 90, 91; Хан В. 1979, док. 8, 11, 12, 14.

Недавно је изложено мишљење, истина, још недовољно документовано, да се стакло производило у престоници Другог бугарског царства, Великом Трнову.¹³ *Serdica*, односно Софија, спада такође у ред средњовековних градова Бугарске с претпостављеном производњом стакла.¹⁴ За насеље Поповица код Неготина неке индиције наводе на претпоставку да се током XII и XIII века овде израђивао стаклени накит (наруквице).¹⁵ Поменимо на крају да неки подаци наговештавају могућност да се у XIV веку производило стакло на Крфу, тада под млетачком управом.¹⁶

Саберемо ли изложено произилази да су од осам поменутих стакларских средишта из времена од XII до XV века на Балкану два већ раније деловала — Цариград и Коринт — док је постојање четири још хипотетично. Не треба искључити за сада, истина, ничим не потврђену могућност да су у исто време у балканским земљама деловале и амбулантне стакларске радионице, понајпре за потребе застакљивања црквених прозора.

Подаци којима данас располажемо о локалитетима средњовековне производње стакла на Балкану релативно су скромни у поређењу са подацима из истог времена за нека друга подручја у Европи. Претпостављамо да један од разлога томе треба тражити у чињеници што је Венеција, значајан чинилац у балканској средњовековној трговини и привреди, већ од XIII века била развијено и познато средиште производње стакла и што није извозом своје тада у европским релацијама најквалитетније и према захтевима одређеног тржишта и укуса поручилаца израђене стакларије, због заштите своје производње, подстицала оснивање радионица у подручјима тог извоза. Чињеница што су мурански стаклари забранама своје владе упркос и новчаним и физичким казнама које су изрицане, напуштали на сопствени ризик матичне радионице и деловали на

¹³ Valov V. 1975, 127—141, figs. 1—8, Djingov G. 1975/1, 12.

¹⁴ Џингов Г. 1975, 12; Stantcheva M. 1975, 159, обавештава, међутим, да до сада није нађена потврда да се у Софији производило стакло.

¹⁵ Zeravica Z. 1975, 55, 58, 60.

¹⁶ У попису стаклене робе коју је Bartholomeo Visentin, стаклар у Мурану, предао 1467/68. године Taddeu Barovieru, такође стаклару, помињу се између осталог *bochali da Chorfu*, упор. Zecchin L. 1978, 10. Претпостављамо да је реч о пехарима специфичног облика који су раније израђивани на Крфу, а касније су их, можда након престанка производње стакла на том отоку, подражавали мурански стаклари. У истом попису стаклене робе наводе се *bochali da Rodi*, што би такође указивало на могућу ранију производњу стакла на отоку. Зна се да је Родос био једна од успутних станица млетачких бродова на њиховом путу према Блиском Истоку; на Родос је такође слато муранско стакло, упор. Zecchin L. 1973/1, 216.

страни, може се тумачити њиховим индивидуалним економским разлозима и потребама.¹⁷

О путевима транспорта стаклене робе по Балканском полуострву за сада се мало зна. Пошто су архиве средњовековних градова у централним и источним областима Балкана највећим делом изгубљене, а оне у урбаним насељима на јадранској обали релативно добро сачуване, знања из њих црпена о ондашњем живом промету роба и сировина по разгранатој мрежи караванских путева у балканским земљама, дају једнострану слику о том проблему. Тако су данас сигурно утврђени само *путеви стакла*, који су у XIV и XV веку водили од јадранске обале у унутрашњост. Уколико се у архивској вести изричито не наводи порекло транспортоване стакларије, ова чињеница по логици имплицира, пре свега, њено венецијанско-муранско порекло или могућност да је настала у дубровачким радионицама. Претпостављени апулски импорт треба тек да се потврди свестраном анализом недавних материјалних налаза и архивских открића о средњовековном стаклу у Апулији и на Сицилији.¹⁸ Такође, указују се неки основи за претпоставке о могућем увозу стакла тосканске производње, понајпре за градове на источној обали Јадрана.¹⁹

Помоћу архивске грађе било је могуће да се за сада сигурно утврде три артерије по којима је у касном средњем веку, уз другу занатску и мануфактурну робу, доведено стакло са јадранске обале у унутрашњост. Средином XIV века најраније је, истина посредно, помињан један од тих *путева стакла*, који је водио од мора долином Неретве у Босну и даље према до-

¹⁷ Економски разлози за повремено одлажење муранских стаклара били су особито изражени у месецима обавезног годишњег прекида рада због уређивања радионица и њиховог поновног оспособљавања за наставак производње. У то су време — три до четири месеца — стаклари остали без посла и плате, па су многи били присиљени да траже посао изван града-матиче.

¹⁸ За *апулску тезу* в. Kojić Lj.—Wenzel M. 1967, 89, 90. Последњих година предузimana су археолошка истраживања неких средњовековних локалитета на Сицилији. Утврђило се да је на овом острву производња стакла повремено одржавана већ од VII века (D'Angelo F. 1976, 384), зна се да је негована у XI—XII веку (*Исто*), а такође у касном средњем веку (*Исти*, 382). Археолошка ископавања у Палерму (Steri) и Geli изнели су на светло дана стакло из XIII до XVI века (Falsone G. 1976, 110—122; D'Angelo F. 1976, 380. Локални иконографски и писани извори навели су истраживаче на мишљење да је део откривеног стакла настао у домаћим, локалним радионицама (D'Angelo F. 1976, 382—388). Приликом недавних археолошких ископавања у Бриндизију откривено је средњовековно стакло, које показује аналогije са коринтским у односу на пластичне апликације (ситан капљолики украс, стаклене нити). За обавештење о том налазу захваљујем проф. Stelli Patitucci, Bologna.

¹⁹ Неки налази средњовековних чаша у Сплиту показују блиске аналогije с недавним открићима у Фиренци. За податке о томе захваљујем археологу Mary DeMaine, Mineapolis, која је као члан археолошке екипе из САД учествовала при ископавањима на терену Диоклецијанове палаче.

лини Саве (*via Narente*).²⁰ Од краја XIV и током XV века као пут стакла служио је један од огранака *via Zente*.²¹ Водио је од јадранске обале уз реку Бојану до пристаништа Св. Срб, односно до Скадра, отуда у Србију до Призрена, Пећи и Новог Брда, и даље се гранао у неколико праваца. *Via Drine* трећа је караванска прометница по којој се у току XV века преносило стакло с морске стране у унутрашњост, а водила је од Дубровника преко Херцеговине до Фоче и до Пријепоља, а отуда даље делила се у више праваца.²²

Пошто се у архивским документима ретко наводи крајњи циљ за стаклену робу која је транспортована поменутиим караванским путевима, остаје могућност бројних комбинација у том смислу. Међутим, уколико је тај циљ одређен, најчешће је помињана Србија.²³ Није искључено да је стаклена роба са полазиштем на јадранској обали стизала и до удаљенијих одређишта, на пример до бугарских градова и места, за што постоје неке индиције.²⁴

Поред архивски документованих *путева стакла*, без сумње да је тада стаклена роба била преношена и другим познатим главним и мање познатим споредним балканским прометницама, што је, разуме се, на неки начин било и условљено локацијом појединог производног центра за стакло. По економско-историјској логици без сумње да је стакло било преношено и оним значајним балканским артеријама од којих је једна водила од Солуна кроз долину Вардара и Мораве, а друга од Цариграда преко Софије и Ниша, да би се обе стекле у Београду и водиле даље према северу. Има основа за мишљење да је стаклена роба циркулисала и у супротном смеру.

III

Једну од стилских, односно декоративних карактеристика стакла из времена којим је ограничена наша тема, откривеног у Грчкој, Бугарској и Југославији, представљају апликације од стаклених нити, капљоликих украса или дршки кобалтно плаве или ултрамаринске боје, или пак предмети у целини израђени од овако обојеног стакла (на пример наруквице, дугмад, чаше, боце). До сада нису предузимана систематска хемијско-технолошка испитивања балканских налаза средњовековног стакла која би била посебно усмерена на плаве пигменте и уопште на средства која су служила за бојење стакла у плаво, и на про-

²⁰ Хан В. 1975, 121; *Иста*, 1979, док. 19.

²¹ Хан В. 1971, 52; *Иста*, 1972, 204; *Иста* 1976, 271, 272; *Иста*, 1979, док. 31, 35, 254.

²² Хан В. 1971, 53; *Иста*, 1979, док. 42, 127, 135.

²³ Хан В. 1979, док. 31, 35, 42, 127.

²⁴ Stantcheva M. -1975, 158; Џингов Г. 1975, 16.

блеме које намећу. Нека средства за бојење стакла у плаво још спадају у ред отворених питања у историји стакла на Балкану или боље речено у историји стакла уопште. Нашим прилогом проблематици једним се делом проширује полазна платформа за истраживања у том смеру.

У односу на порекло плавих пигмената којима се бојило стакло, неколико података из Хисторијског архива у Дубровнику привлаче посебну пажњу. Вест о томе да се у XV веку у Босни вадио лазурит, односно *lapis lazuli*²⁵, представља значајно откриће, уколико није у питању злоупотреба термина да би се њиме означила друга, мање скупоцена сировина за добијање плавог пигмента.²⁶ Од ретког и у средњем веку иначе — колико се до сада знало — само у Азији вабеног полудрагог камена *lapis lazuli-a*²⁷ добијао се скупоцени ултрамарин (*azzurro ultramarino*). Поред кобалтног оксида, азурита и *zaffera* ултрамарин се, истина ретко, употребљавао и за бојење стакла.

Архивски подаци из XV века сведоче да је Босна била извориште азуре. Азур је у документима једноставно називан *azuro*²⁸ или је по квалитету и регионално био недвосмислено дефинисан као *azuro fino de Bosna*²⁹. Сва је вероватноћа да је реч о азуриту, природном карбонату бакра, који се јавља у рудницима бакра и сребра, ређе злата. У средњовековној Босни експлоатација таквих рудника била је позната.³⁰

Из архивске грађе такође се дознало да је у XV веку сировина за производњу азуре довожена у Дубровник и тамо прерађивана³¹, а готов азур продаван.³² Као домаћи производ називан је *azuro raguseo*.³³ Зна се да су га употребљавали домаћи сликари.³⁴ У архивским документима нису нађени непосредни подаци о кориштењу плавих, или уопште било каквих других пигмената боје у дубровачким радионицама стакла. Хемијске анализе фрагмената безбојног стакла са апликованим пла-

²⁵ Храбак Б. 1954, 39, 40.

²⁶ Након темељне анализе документа са податком о *lapis lazuli-u* његовој цени коштања и белешци на маргинама документа, проф. Храбак стекао је уверење да је заиста реч о том ретком полудрагом камену, упор. Храбак Б. 1954, 39, 40.

²⁷ По хемијском саставу *lapis lazuli* је природни натријев-алуминијев силикат са примесом натријевог сулфида ((Na₄[Si(Al Si O₄)₆]).

²⁸ Хисторијски архив, Дубровник. *Mobilia extra*. I, fol. 38'. За обавештење о овом документу дугујем захвалност проф. Богумилу Храбаку, Београд.

²⁹ Тадић Ј. 1952, I, док. 606.

³⁰ Симић В. 1951, 34; Храбак Б. 1954, 40, 41.

³¹ У једном дубровачком документу из 1440. године објашњавају се главне фазе прераде азуре, упор. Храбак 1954, 38, 39.

³² У 1440. организовано је пословно друштво за промет азуром, упор. Храбак Б. 1954, 39, 39.

³³ Тадић Ј. 1952, I, док. 453.

³⁴ Тадић Ј. 1952, I, II, passim; упор. Index rerum sub voce *azurum, azuro, asurum*.

вим нитима, откривеним на ширем дубровачком подручју, показале су да је у једном случају био кориштен бакарни оксид, а у другом оксид кобалта за бојење стакла у плаво.³⁵ Добивени резултати, међутим, у овом тренутку једини којим располажемо у односу на Дубровник, а у вези бојења стакла у плаво, не представљају елементе на основу којих би могли да се донесу неки закључци.

Наше је уверење да су стаклари у Дубровнику користили азур и ултрамарин за колорисање стаклене масе — као што су то чинили стаклари у Италији, односно у Млецима-Мурану³⁶ — пошто су били у могућности да у самом Дубровнику набаве иначе ретке и тешко доступне плаве пигменте. Није такође искључено да се током XV века на дубровачком тржишту босанског, односно дубровачког азуре и Венеција појављивала као купац.

На основу изложеног намеће се хипотетични закључак да се у историји производње плавих пигмената — азуре у XIV и XV веку на Балкану Босна и Дубровник заузимали значајно место. Откривање рудника сировина за ретке плаве пигменте у Босни, чија је експлоатација можда и старија него што је то данас познато, верујемо да није могло да остане без практичног одраза не само на средњовековно дубровачко или венецијанско-муранско стакларство, већ и на византијско или балканско у целини. Можда ће даљи успеси у науци и шира знања о историји стакла и стакларства на Балкану допринети томе да се за овде изложене, а још неповезане чињенице открију њихове међусобне узрочно-последичне везе.

IV

У садашњој фази познавања предмета од стакла из периода од XII до XV века откривених на Балкану, могућно је да се утврде зоне неких карактеристичних типова и врста. Разуме се да ове зоне неће у сваком случају представљати неке коначно заокружене целине, већ само скице њихових још недовољно јасних контура које ће током времена, без сумње, бити допуњене новим подацима или на неки начин кориговане. Указаћемо на територијалну распрострањеност наруквица, чаша са ножицом и равном или конкавном дискоидалном стопом, за-

³⁵ Анализе су извршене на Технолошком факултету, Београд под руководством проф. Милутина Јовановића на захтев Балканолошког института САНУ, Београд.

³⁶ Zecchin L. 1973/2, 260; *Исти*, 1975/1, 22; *Исти*, 1975/2, 62; *Исти*, 1975/3, 168. У једном италијанском трактату с краја XIV или почетка XV века о изради мозаика помиње се *l'azzurro oltremarino*, упор. Gasparetto A. 1958, 236; *Azzurro fino* помиње се у једном упутству за израду *vetro calcedonio*, упор. Gasparetto A. 1958, 91, бел. 30; Zecchin L. 1976/1, 64.

тим чаша са апликацијама у облику великих пластичних капљи и најзад прозорских стакала, односно окулуса.

Бројност средњовековних наруквица од стакла налажених на Балканском полуострву дошла је до пуног изражаја у периоду од XI до XIII века. Оне су само делимично изучаване, тако да њихово систематско испитивање тек предстоји. Поред потребе да се утврде карактеристике састава стаклене масе од које су израђиване, да се открије њихово порекло и свестрано анализирају њихове вредности, оне као накит од стакла и релативно чест гробни прилог пружају поред осталог и занимљиве елементе за социолошке студије, допуну за познавање ондашње ношње и обичаје који су тада владали у балканским земљама.

У нама доступној стручној и научној литератури нисмо наишли на помене о налазима средњовековних наруквица од стакла на подручју Грчке, сем у Коринту.³⁷ Коринтски налази представљају драгоцени до сада још недовољно кориштени материјал за упоредна изучавања ове врсте предмета у балканским контекстима.

Археолошки локалитети са стакленим наруквицама у Бугарској покривају готово целу земљу, односно чине јединствену зону која се поистовећује са данашњим бугарским границама, а временски се односе на сва три раздобља бугарске средњовековне политичке историје. Ови су налази у неколико наврата били предмет пажње бугарских научника.³⁸

Према досадашњим открићима у Југославији употреба средњовековних наруквица од стакла, без обзира на њихову типологију и декоративну опрему, доста је јасно зонски омеђена. Македонија, Србија и Косово представљају за сада најзападније делове великог балканског простора на коме је од X до XIV века ова врста накита била употребљавана.³⁹ Идући даље према западу налази су ређи или их уопште нема. У Босни, Хрватској и Словенији средњовековне наруквице од стакла за сада нису нађене.⁴⁰

Зона јављања стаклених наруквица на тлу Југославије представља у средњем веку подручје јаким византијских политичких, трговинских и културних утицаја. То је територија за коју је карактеристичан јак импорт византијског металног накита, као и подручје јаке концентрације византијског новца.⁴¹ Ако се ови подаци доведу у везу с чињеницом да у Венецији-Мурану, Тоскани,⁴² на Сицилији⁴³ или у Дубровнику наруквице од ста-

³⁷ Davidson G. 1952, 263—265; *Иста*, 1975, 141.

³⁸ Djingov G. 1978, 149—157, figs. 1—5, са подацима о старијој библиографији, 149, 151.

³⁹ Минић Д. 1975, 71—78, Таб. I; Žeravica Z. 1975, 53—60, tab. I—IV.

⁴⁰ Минић Д. 1975, 75.

⁴¹ *Иста*, 1975, 75, 76.

⁴² У делу Taddei G. 1954, не помиње се производња наруквица од стакла или стакленог накита уопште.

⁴³ Falsone G. 1974; D'Angelo F. 1976.

кла, колико се до сада зна, нису биле израђиване, поменућа доста јасно повучена граница употребе ове врсте стакленог накита на Балкану, односно на тлу Југославије, дозвољава закључак о зависности овог накита од византијских инспирација уколико је био произведен у локалним радионицама, или о директном византијском импорту.

У вези са зонском поделом употребе појединих врста и типова стаклених предмета, један од проблема који се открива у средњовековном стакларству Балканског полуострва представљају чаше с ножицом и равном или конкавном дискоидалном стопом. Тип ових чаша у целини још није познат, пошто међу досадашњим налазима нема потпуно очуваних примерака. Најчешће су сачуване ножица и стопа, док је горњи део чаше због ширења приликом израде био од тањег стакла, које је, према томе, било подложније дејству механичких ефеката.

Чаше с ножицом и равном или конкавном стопом карактеришу фондове нађеног стакла у Бугарској за сва три раздобља бугарске средњовековне прошлости.⁴⁴ У очекивању да буде објављена дисертација археолога Георги Цингова о средњовековном стаклу у Бугарској,⁴⁵ ограничујемо се на то да на основу неких студија у којима се ове чаше само узгредно дотичу и на основу личних сазнања стечених у тој земљи⁴⁶ истакнемо овај тип чаше на коме се у релативно дугом континуитету наглашено одражавала традиција византијског стакларства.

Аналогије с бугарским налазима показују чаше с ножицом и равном дискоидалном или конкавном стопом настале у XI—XII веку у коринтским радионицама.⁴⁷ Чаше овог типа откривене су такође у Цариграду.⁴⁸ Није искључено да се већ у добро познатој одредници *moioi cum pedibus de Romania*, која се седамдесетих година XIII века наводи у вези с једном пошиљком стаклене робе коју је требало послати из Мурана у Византију,⁴⁹ открива овај естетски конвенционалан и без много пажње ма-

⁴⁴ Прво царство (од друге половине VII века до 1018); византијска управа од 1018. до 1185; колико смо обавештени ово раздобље није посебно осветљено у односу на стакло; Друго царство, од 1185. до пада под турску власт (1393).

⁴⁵ На располагању стајао ми је *Автореферат* Г. Цингова, што представља резиме дисертације, а објављен је 1975. у издању Археолошког института Бугарске Академије наука.

⁴⁶ Приликом моје посете Бугарској 1976. године велику помоћ за упознавање фондова средњовековног стакла налаженог у Бугарској пружили су ми колеге археолози Магдалина Станчева, директор Музеја града Софије и Георги Цингов, члан Археолошког института БАН, на чему им и овом приликом изражавам своју захвалност.

⁴⁷ Davidson G. R. 1972, 85, 86.

⁴⁸ Harden D. B. 1972, 98.

⁴⁹ Zecchin L. 1969, 26.

совно израђиван тип чаша, од VI века надаље познат у Византији и на подручјима њеног интензивнијег политичког и културног деловања.⁵⁰

Одскора су у Југославији откривене три типске варијанте фрагментованих чаша с ножицом и округлом стопом, за сада јединствених у нашој земљи. Налаз са Мљета (Полаче, сл. 1)⁵¹ близак је рановизантијским примерцима⁵², као и онима из Бугарске. Датовање стопе једне чаше неидентификованог горњег дела, обавијена *гирландом*, ископане приликом археолошких истраживања средњовековног Сталаћа (сл. 2),⁵³ непосредно је повезано с временом док је трајао живот у том граду (од седамдесетих година XIV до друге деценије XV века). Формални елементи фрагментоване чаше с пошироком ножицом, нађене у слоју XV—XVI века у Расу (сл. 3)⁵⁴, одговарају типу касноготичких чаша муранског порекла, које су откривене на трговачком броду, потонулом осамдесетих година XVI века код хриди Гналић у близини Задра.⁵⁵ У том је контексту такође занимљив податак да су почетком друге деценије XVI века и у Дубровнику израђиване чаше с ножицом које се употребљавају у земљи.⁵⁶

О распрострањености чаша с пластичним украсом великих капљи на Балкану у протеклој деценији стечена је већ нека јаснија слика. За сада су налази таквих чаша ретки у Грчкој⁵⁷ и Бугарској,⁵⁸ а релативно чести у Југославији. Њихова учесталост расте према западним областима. Фрагментоване или целе чаше с повеликим апликованим капљама, од безбојног, зеленка-

⁵⁰ Philippe J. 1970, 94 sqq., figs. 49, 50, 51, 52; Pirling R. 1978, 142 sqq., Abb. 2, 3, 4.

⁵¹ Фрагментована чаша откривена је 1979. године приликом археолошког сондирања у комплексу цркава у луци Полаче на Мљету. Чаша је нађена уз јужни зид тзв. *источне базилике*, у сонди VI. Боја стакла је жуткасто-зеленкаста; стакло је незнатно замућено; промер стопе 4,5 cm, висина фрагментоване чаше 2,3 cm. Обавештење о овом занимљивом налазу и сагласност за објављивање дао ми је Тома Шуљак, директор Завода за заштиту споменика културе и природе у Дубровнику, за што му и овом приликом изражавам своју захвалност.

⁵² Philippe J. 1970, fig. 50; Pirling R. 1978, Abb. 2.

⁵³ За податак о том занимљивом налазу, као и за цртеж дугујем захвалност др Душници Минић, Археолошки институт, Београд, која је руководила радовима на истраживању Сталаћа. Промер базе 3,8 cm.

⁵⁴ За податак о овом занимљивом налазу и за његов цртеж дугујем захвалност др Славенки Ерцеговић, Археолошки институт, Београд. Висина фрагмента чаше 3,5 cm, сл. 3.

⁵⁵ Petricioli S. 1973, fig. 3.

⁵⁶ *coppe che se usano per la terra cum pede...*, Хан В. 1979, док. 318.

⁵⁷ У нартексу цркве манастира Хосјос Лукас на Пелопонезу, у једном гробу нађена су три фрагмента стакла са апликованим великим капљама аквамаринске боје, сада у Византијском музеју у Атини, No. 199, H.A.E. 553.

⁵⁸ Dekówna M. 1975, fig. 2, No. 6.

стог или жуткастог стакла, које одговарају типу чаша *Krautstrunk*, веома популарном током XV и XVI века у Немачкој, откривене су у Србији⁵⁹, Хрватској⁶⁰, Далмацији⁶¹ (сл. 4), Босни⁶², Херцеговини⁶³ и Словенији⁶⁴. Припадају XV и XVI веку. Последњих година сакупљен је такође релативно велик број писаних изворних података за претпоставке о њиховом могућем пореклу.

Током XV и XVI века чаше с украсом великих пластичних капљи израђиване су у муранским радионицама. Називане су *gotti gropolosi, cieti gropolosi*⁶⁵, а можда се на њих односила и одредница *cope todesche*.⁶⁶ Данас се извесно зна да су такве чаше током XVI века израђиване такође у Дубровнику. Оне су, једнако као у муранској стакларској лексици, називане *gotti gropolosi*.⁶⁷

Сазнање да су чаше с украсом великих пластичних капљи израђиване током XV и XVI века у Мурану, а такође током XVI столећа у Дубровнику, намеће потребу да се питање порекла и датовање чаша овог типа, које су налажене целе или фрагментоване у већем броју у Југославији, а спорадично у Грчкој и Бугарској, поново узме у разматрање. О проблему порекла чаша са великим пластичним капљама у односу на налазе у Босни недавно је расправљала Мариан Венцл⁶⁸. Венцлова сматра да њихов *дизајн* одговара немачком укусу, али тиме не искључује могућност да су настале у Мурану. Многи писани подаци обавештавају да је у муранским радионицама поред стилски специфичне стакларије такође израђивана стаклена ро-

⁵⁹ Corović-Ljubinković M. 1966, paper 244, 3, Pl. I, fig. 2; *Иста*, 1970, 214, Tab. VII, fig. 3; Хан В. 1975, fig. 7.

⁶⁰ Horvat A. 1968, 35, 36, fig. 22.

⁶¹ Дугујем захвалност археологу Mary De Maîne, Mineapolis, S.A.D., члану археолошке екипе која је сарађивала приликом археолошких истраживања на терену Диоклецијанове палате, за обавештење о налазу фрагмената стакла са апликованим великим капима. Захваљујем такође др-у Павлу Анђелићу за обавештење о фрагменту безбојног стакла са великом капљом, случајном налазу на терену резиденције кнезова Шубића на Брибиру, близу Шибеника. Приликом археолошких ископавања илирске градине на положају званом *Грчка кућа*, западно од Глабалова села изнад Оребића на Пељешцу откривени су уломци једне стакле чаше с апликацијама великих капи, упор. Fisković C. 1979, 211, sqq., sl. 1.

⁶² Kojić Lj. — Wenzel M. 1967, 90—92, figs. 3, 11, 12; Anđelić P. 1973, 131; *Исти*, 1975, 171, Tab. IV, fig. 14.

⁶³ Corović-Ljubinković M. 1966, 5, fig. 4; Fisković C. 1979, 216, sl. 2.

⁶⁴ Kojić Lj. — Wenzel M. 1967, 90, 91, figs. 17, 18; Štular H. 1975, 46, fig. 64a.

⁶⁵ Zecchin L. 1976/2, 168; *Исти*, 1977, 223; фрагменти чаша са апликованим великим капима нађени су на подручју млетачке лагуне, упор. Gasparetto A. 1975, Tab. VI, fig. 26 a, b.

⁶⁶ Zecchin L. 1968, 106.

⁶⁷ Хан В. 1978, 172.

⁶⁸ Wenzel M. 1977, 66 sqq.

ба која је требало да својим типским и естетским квалитетима одговара захтевима одређеног тржишта на страни.⁶⁹

Зонску поделу налаза средњовековног стакла на Балкану закључићемо стаклом за прозоре, познатим у Дубровнику под стручним термином *окулуси*. Данас је већ извесно да су окулуси током средњег века били у употреби готово на целом Балканском полуострву. Археолошки налази и иконографски извори откривају да су окулуси, нарочито у периоду од XII до XV века, имали релативно широку примену у појединим балканским земљама, пре свега на репрезентативним сакралним објектима.⁷⁰ Најстарији до сада познати примерци откривени су у Бугарској. Сматрани су локалним производима, а датују се у време Првог бугарског царства⁷¹. Употреба окулуса у Бугарској одржава се све до турске окупације земље.⁷²

Окулуси су налажени у Грчкој (Коринт,⁷³ Света Гора, сл. 5)⁷⁴ Сачувани су материјални докази о застакљивању црквених прозора окулусима у Македонији.⁷⁵ Цели или фрагментовани примерци окулуса разних боја и величина, откривени су у више од петнаестак манастирских комплекса и цркава, насталим од XII до XV века на подручју историјских граница средњовековне Србије⁷⁶.

Прве познате непосредне вести о производњи окулуса у Дубровнику забележене су у тридесетим годинама XV века.⁷⁷ Тада су у том граду окулусима застакљивани прозори цркава, репрезентативних зграда и кућа за становање⁷⁸. Окулуси дубровачке производње у то су време извожени у Србију⁷⁹. Постоје архивске вести из осамдесетих година XV века о поручбинама и набавкама окулуса у Млецима за турске паше у Босни и Хер-

⁶⁹ Венеција је израђивала стакло стилски прилагођено захтевима тржишта на страни већ од XIII века. У венецијанско-муранској архивској грађи XV века L. Zecchin је налазио многе податке о томе да су у муранским радионицама израђиване, на пример, *немачке* боце *фирентинске* чаше, *француске* чаше итд. Симптоматичан је у том смислу инвентар начињен крајем XV века у радионици Giovanni Baroviera. У том инвентару помињу се поред осталог *cope ungare, cope francese, vasi francesi, gotti francesi, cope todesche* итд., упор. Zecchin L. 1968, 106.

⁷⁰ Хан В. 1975, 118.

⁷¹ Џингов Г. 1963, 59, 60, figs. 16, 17, 18, са подацима о старијој библиографији; *Иста*, 1975/1, 9; Vžarova Z. 1975, 115, 116, Abb.1.

⁷² Николова Ј. 1974, 251, 361, 362; Џингов Г. 1975, 9; Manova E. 1975, 187, 188.

⁷³ Davidson G. R. 1940, 322, fig. 23, по 73—76; *Иста*, 1952, 144, 145.

⁷⁴ За податак о окулусима у манастиру Хиландару захваљујем колеги Ранку Баришићу, кустосу Етнографског музеја у Београду. Сл. 5. Промер 15,5 cm; стакло је провидно, боје дима.

⁷⁵ Хан В. 1972, 199.

⁷⁶ Хан В. 1971—1972, 151, 152, figs. 119, 120, 121; *Иста*, 1972, 199, 200, 201.

⁷⁷ Хан В. 1971, 55, 56, 63—64, док. 8, 9, 10.

⁷⁸ *Иста*, 1971, 55, 57.

⁷⁹ *Иста*, 1972, 204.

цеговини посредством Дубровника⁸⁰ Пошто су, на име, турски државни функционери подизали многе задужбине у освојеним балканским земљама, били су заинтересовани за стакло, нарочито прозорско, које је за њих набављано у Дубровнику или је посредством тог града било поручивано у Венецији.

*

Макако још била крња слика о зонама употребе неких врста и типова средњовековног стакла на Балканском полуострву, њоме су већ пружене могућности за неке поуздане или још хипотетичне закључке о пореклу тог стакла, о јачини традиције, о сферама утицаја на његове типске и стилске карактеристике, о могућим аутохтоним естетским и технолошким вредностима. Зонска подела иако још непотпуна такође већ указује на ширину употребе стакла у појединим регионима, сведочи о преовладавању једне врсте предмета у одређено време, а свим тим својим елементима проширује такође сазнања о обичајима и начину живота становника одређеног подручја.

У историји средњовековног стакла и стакларства на Балкану преломни тренуци изазвани су турским освајањима. Последице процеса прилагођавања новим облицима живота такође су осетне у стаклу и стакларству. Византијска стакларска традиција и укусу за византијску естетику у стаклу, која је формално инспирисала стварање у готичкој Европи, пре свега у Венецији-Мурану, на Балкану нагло се губе. Турци придошлице својим ће захтевима за стакларијом, условљеним специфичним начином живота и посебним естетским одређењима утицати на типске и естетске вредности стаклених предмета, који ће за њихове потребе бити израђивани у муранским и дубровачким, а касније такође у сопственим радионицама.

БИБЛИОГРАФИЈА

Anđelić P. 1973

Bobovac i Kraljeva Sutjeska — Stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV stoljeću, Sarajevo 1973.

Anđelić P. 1975

Un aperçu de la typologie du verre médiéval en Bosnie et en Herzégovine, Средњовековно стакло на Балкану, 167—175, Tab. VI, figs. 26.

Valov V. 1975

Production du verre dans la capitale médiévale bulgare Veliko Trnovo de la fin du XIIe à la fin du XIVe siècle, Средњовековно стакло на Балкану, 127—141, figs. 8.

⁸⁰ Подаци су забележени у другој половини XV века, упор. Хан V. 1973, 165—166.

- Vžarova Ž. 1975 *Zum Problem der Glasproduktion in Mittelalterlichen Bulgarien /8—10 Jhrdt/, Средњовековно стакло на Балкану, 115—121, Taf. I—V.*
- Wenzel M. 1977 *A Reconsideration of Bosnian Medieval Glass, JGS, Vol. XIX (1977), 63—76, figs. 7.*
- Gasparetto A. 1958 *Il vetro di Murano dalle origini ad oggi, Venezia 1958.*
- Gasparetto A. 1975 *La Verrerie venitienne et ses relations avec le Levant balkanique au Moyen âge, Средњовековно стакло на Балкану, Београд, 1975, 143—154, pl. I—VIII.*
- D'Angelo F. 1976 *Produzione e consumo del vetro in Sicilia, Archeologia Medievale, III (1976), 379—389, fig. 13.*
- Davidson G. R. 1940 *A Medieval Glass-Factory at Corinth, American Journal of Archaeology, T. XLIV (1940), 297—324.*
- Davidson G. R. 1952 *The Minor Objects, Corinth XII, Princeton 1952, 83—92, 107—122, Pl. 5—60.*
- Davidson-Weinberg G. R. 1975 *A Medieval Mystery: Byzantine Glas Production, JGS, Vol. XVII (1975), 127—141, figs. 32.*
- Dekówna M. 1975 *Wyroby szklane z grodziska w Styrmien, Bulgaria, Slavica Antiqua, XXII (1975), 177—277.*
- Џингов Г. 1963 *Средновековна стъklarска работилница в Патлейна, Известија на Археологически институт, Бугарска Академија на науките XXV (1963), 46—69, figs. 20.*
- Џингов Г. 1975 *Stklotо v srednovekovna Bgarija, Автореферат на дисертација, Софиа 1975, 3—20.*
- Djingov G. 1978 *Bracelets en verre à décor peint de la Bulgarie médiévale, Annales du 7e Congrès de l'Association Internationale pour e'Histoire du Verre, Berlin—Leipzig 1977, 149—157, figs. 5.*
- Žeravica Z. 1975 *Glasgegenstände der Lokalität Popovica (Ostserbien) aus dem XI—XII Jahrhundert, Средњовековно стакло на Балкану, 53—60. Tab. 18 IV.*
- Zecchin L. 1968 *Maria Barovier e le «rosette», JGS, Vol. X (1968), 105—109.*
- Zecchin L. 1969 *Denominazioni antiche dei prodotti muranesi, Vetro i silicati, Anno XIII, no. 74, 25—28, figs. 4.*
- Zecchin L. 1973/1 *Cronologia vetraria veneziana e muranese dal 1332 al 1345, RSSV, Vol. III, no. 5, 213—216.*
- Zecchin L. 1973/2 *Cronologia vetraria veneziana e muranese dal 1346 al 1362, RSSV, Vol. III, no. 6, 157—260.*
- Zecchin L. 1975/1 *Cronologia vetraria... dal 1401 al 1407, RSSV, Vol. V, no. 1, 19—22.*
- Zecchin L. 1975/2 *Cronologia vetraria... dal 1408 al 1415, RSSV, Vol. V, no. 2, 61—64.*
- Zecchin L. 1975/3 *Cronologia vetraria... dal 1416 al 1426, RSSV, Vol. V, no. 4, 165—168.*
- Zecchin L. 1976/1 *Cronologia vetraria... dal 1444 al 1454, RSSV, Vol. VI, no. 2, 63—66.*
- Zecchin L. 1976/2 *Cronologia vetraria... dal 1455 al 1468, RSSV, Vol. VI, no. 4, 167—170.*

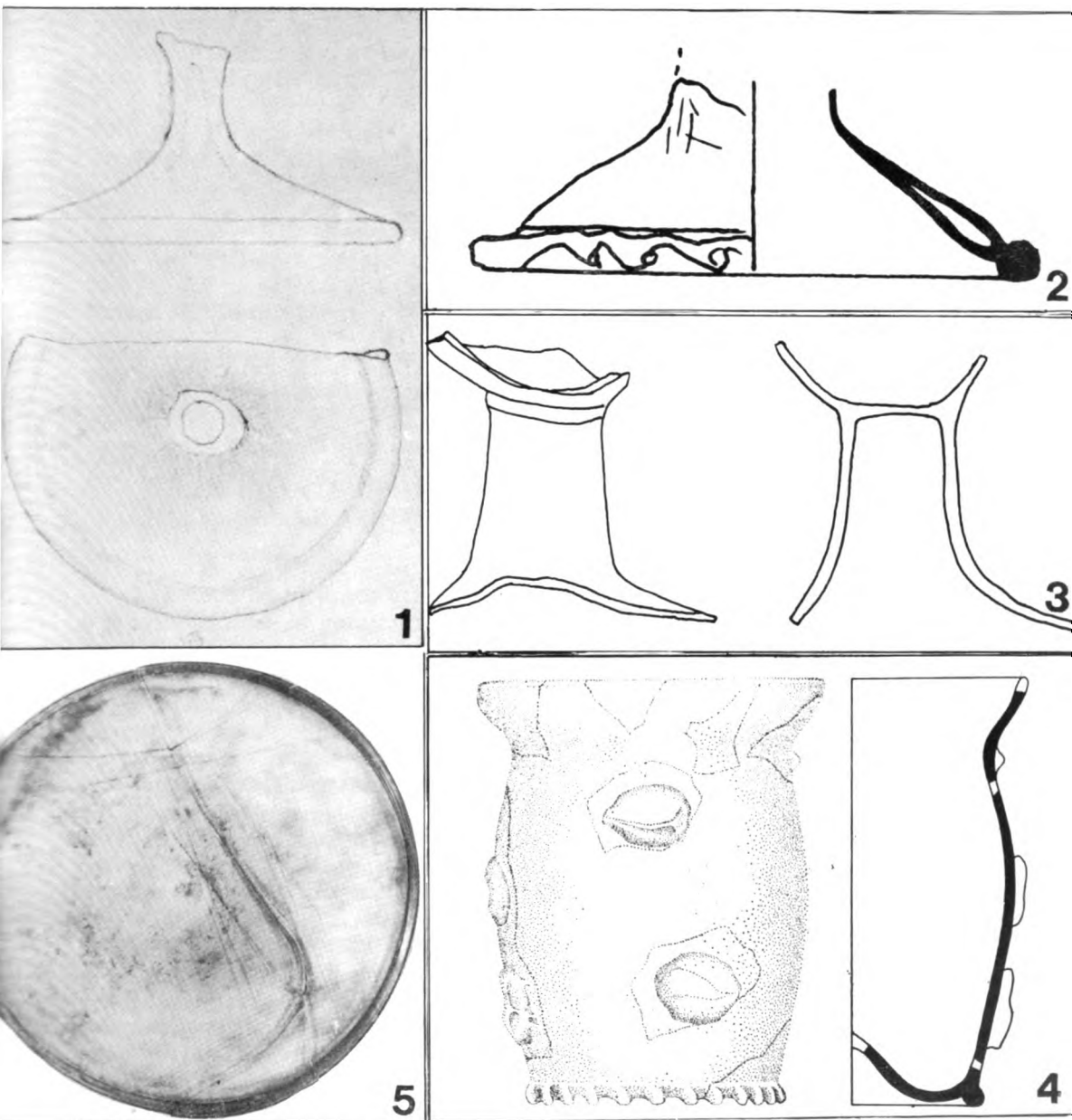
- Zecchin L. 1977 *Cronologia vetraria... dal 1481 al 1484*, RSSV, Vol. VII, no. 5. 221—224.
- Zecchin L. 1978 *Taddeo Barovier*, RSSV, Vol. VIII, no. 1, 9—13.
- JGS *Journal of Glass Studies*, The Corning Museum of Glass. Corning Glass Center. Corning, New York, U.S.A.
- Kojić Lj. — Wenzel M. 1967 *Medieval Glass found in Yugoslavia*, JGS, Vol. IX, (1967), 76—93, figs. 19.
- Krekić B. 1966 *Trois fragments concernant les relations entre Dubrovnik (Raguse) et l'Italie au XIVe siècle*. Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, IX (1966), 19—33.
- Љубинковић М. 1970 *Некропола цркве св. Петра код Новог Пазара*, Зборник радова Народног музеја у Београду, VI (1970), 169—229, Таб. XXXVI, планова 5.
- Manova E. 1975 *Die Glasverwendung in den spätmittelalterlichen bulgarischen Städten (XII—XIV Jh.)*, Средњовековно стакло на Балкану, 180—195, Taf. I.
- Минић Д. 1975 *Појава и распрострањеност наруквица од стаклене пасте на средњовековним налазиштима у Југославији*, Средњовековно стакло на Балкану, 71—78, Баб. 1.
- Николова Ј. 1974 *Домашни бит и оружје во дворце на холме Царевац на основани археолошког материјала*, Царевград, Търнов, Том 2, Софија 1974, 228 sqq.
- Petricioli S. 1973 *The Gnalić Wreck: The Glass*, JGS, Vol. XV (1973), 85—92, figs. 25.
- Pirling R. 1978 *Die römischen und byzantinischen Glasfunde von Apamea in Syrien*, Annales du 7e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre, Berlin—Leipzig 1977, Liège 1978, 137—147, Abb. 5.
- Philippe J. 1970 *Le Monde byzantin dans l'histoire de la verrerie*, Bologna 1970.
- RSSV *Rivista della Stazione Sperimentale del Vetro*
- Симић В. 1951 *Историјски развој нашег рударства*, Београд 1951
- Средњовековно стакло на Балкану* 1975 Зборник радова са међународног саветовања одржаног од 22. до 24. априла 1974. у Београду, Београд 1975.
- Stantcheva M. 1975 *Sur l'importation du verre italien à Sofia au XIVe—XVIes*. Средњовековно стакло на Балкану, 157—166, Tab. I, II.
- Тодић Ј. 1952 *Грађа о сликарској школи у Дубровнику*, XIII—XVI век, Београд, 1952, I, II.
- Taddei G. 1954 *L'Arte del vetro in Firenze e nel suo dominio*, Firenze 1954.
- Соровић-Љубинковић М. 1966 *Fragments de verres médiévaux trouvés à Novo Brdo*, 7e Congrès de la Commission Internatio-

- nale du Verre, Bruxelles 1965, paper 244, 1—6, figs. 4, Pl. I, II.
- Falsone G. 1976 *Gli scavi allo Steri, Atti, Colloquio Internazionale, Archeologia Medievale, Palermo 1974, 20—22. IX, Palermo 1976, 110—122, figs. 28—32.*
- Fisković C. 1979 *Srednjovjekovne čaše iz Orebića i Nevesinja, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, LXXII—LXXIII, Split 1979, 211—218, sl. 1, 2, Tab. XVI—XVII.*
- Хан В. 1971 *Архивске вести о стаклу у Дубровнику из XIV и прве половине XV века, Зборник 15, Музеј примењене уметности, Београд 1971, 41—66.*
- Хан В. 1971—1972 *Verre à vitre découvert dans la ville haute de Belgrade. Bulletin de l'AIHV. № 6, Liège 1971—1972, 151—152.*
- Хан В. 1972 *Прозорско стакло XV и XVI века у Србији. Поводом налаза стакла у Горњем граду Београдске тврђаве, Зборник за ликовне уметности 8 (1972), Нови Сад, 193—207, сл. 1—8.*
- Нан V. 1973 *Fifteen and Sixteen Century Trade in Glass between Dubrovnik and Turkey, Balcanica IV (1973), 163—178.*
- Нан V. 1975 *The Origin and Style of medieval Glass found in the Central Balkans, JGS, Vol. XVIII (1975), 114—126, figs. 1—12.*
- Хан В. 1976 *Трговина дубровачким стаклом у Албанију у XVI веку, Balcanica VII (1976), 269—290.*
- Хан В. 1978 *Значај налаза стакла на Београдској тврђави, Годишњак музеја града Београда, XXV (1978), 169—176, таб. 1, сл. 1.*
- Хан В. 1979 *Архивска грађа о стаклу и стакларству у Дубровнику, (XIV—XVI в.), Београд 1979.*
- Нан V. — Zecchin L. 1975 *Prezence balcaniche a Murano e prezence muranesi nei Balcani, Balcanica VI (1975), 77—97.*
- Harden D. B. 1972 *Ancient Glass, III: Post Roman, The Archeological Journal, Vol. CXXVIII (1972), 78—117, Pl. XIII, figs. 1—15.*
- Horvat A. 1968 *O slučajnim nalazima s Medvedgrada, Iz Starog i Novog Zagreba, IV (1968), 25—39, sl. 31.*
- Hrabak B. 1954 *Dubrovački ili bosanski azur, Glasnik Zemaljskog muzeja, 9 (1954), Sarajevo, 33—42.*
- Stular H. 1975 *Pivsko posode skozi stoletja, Ljubljana 1975.*

QUELQUES CARACTÉRISTIQUES DU VERRE MÉDIÉVAL
DANS LES BALKANS (XIIe—XVe SIÈCLES)

Résumé

L'aperçu donné dans le présent article ne représente pas un ensemble cohérent du point de vue chronologique et historique, mais plutôt une somme de certains éléments cognitifs dans une phase de la recherche qui est dirigée vers un ensemble futur plus complet. On y donne une présentation concise des principales étapes dans l'historiographie du verre médiéval dans les Balkans, on met en relief les centres de la production verrière établis avec certitude (Constantinople, Corinthe, Candie, Dubrovnik) et ceux qui ne sont que supposés (Veliko Tirново, Serdica, Popovica, Corfou). Sur la base des données provenant des matériaux d'archives on a présenté les voies de transportation des verreries de la côte orientale de l'Adriatique vers l'intérieur des Balkans (via Narente, via Drine, via Zente). On a également entamé le problème des conséquences possibles de la découverte des pigments bleus — azurs dans la Bosnie médiévale au moyen desquels on colorait en bleu la masse de verre, puisque le verre de couleur bleue en forme d'ornement plastique (applique de fil de verre, de décor en forme de goutte) était une des caractéristiques décorative du verre médiéval dans les pays balkaniques. On a indiqué également les zones et l'époque de l'apparition de quelques objets de verre médiévaux caractéristiques: bracelets, petits verres avec le pied et sa partie inférieure plate ou concave, verres à appliques des grosses gouttes de type *Krautstrunk*, vitres discoïdaux, *oculi*.

Сл. 1. Стопа и ножица чаше, Полаче, Млет, VII—X век(?). Завод за заштиту споменика културе и природе, Дубровник

Сл. 2. Стопа чаше обавијена „гирландом“, средњовековни Сталаћ, крај XIV, поч. XV века. Народни музеј, Крушевац

Сл. 3. Фрагмент чаше са широком ножицом. Рас, из слоја XV—XVI века Народни музеј, Нови Пазар

Сл. 4. Чаша из Оребића — Глабалово село, „Грчка кућа“, XV век. Графичка реконструкција (према Ц. Фисковићу)

Сл. 5. Окулус. Манастир Хиландар XV—XVI век

Đenana BUTUROVIĆ

Musée de la République populaire de Bosnie et Herzégovine
Sarajevo

LES CHANTS ÉPIQUES DES MUSULMANS DANS LE CONTEXTE HISTORIQUE*

Les liens historiques qui existent entre les peuples yougoslaves ont conditionné la proximité de leurs cultures nationales respectives. Le milieu géographique unique, les migrations, une langue commune — tout cela a énormément contribué à la transmission de nos traditions populaires et à leur rapprochement mutuel. Car chacun de nos peuples a cultivé certains côtés spécifiques de sa culture, sous l'influence de divers facteurs, et a ainsi contribué à la culture yougoslave en général.

Parmi les autres aspects de la tradition populaire, les chansons populaires portent elles aussi les marques d'une voie d'évolution propre à chaque peuple. Le but de notre exposé est de montrer certains traits particuliers qui caractérisent l'évolution de la poésie épique des Musulmans en Bosnie-Herzégovine et reflètent en même temps leur être ethnique.

La poésie épique des Musulmans de Bosnie-Herzégovine constitue une partie importante de l'ensemble des chants épiques des peuples yougoslaves. Elle est très étroitement reliée aux chants épiques des Serbes, Croates et Monténégrins, ayant en commun avec eux la langue, un substrat thématique slave et les lignes d'évolution, avec des influences réciproques diverses¹.

L'islamisation d'une partie importante de la population slave en Bosnie-Herzégovine a créé les conditions nécessaires à la for-

* Rapport présenté au IV Congrès International des études du Sud-Est Européen, Ankara, 13—18 août 1979.

¹ Buturović, Đenana (1978): *Odnos književne historiografije prema muslimanskoj epici*. Život, Sarajevo, XXVII, LIII, 4: 467—484.

mation d'une tradition épique musulmane. En adoptant l'islam, les Musulmans de Bosnie-Herzégovine s'intégrèrent à l'Etat ottoman islamique et, en partie, à la civilisation islamique; c'est sur cette base que put avoir lieu une confrontation politique et confessionnelle avec leurs compatriotes chrétiens.

Avant le XIXe siècle les épopées musulmane et chrétienne s'étaient entrelacées et complétées réciproquement sur la presque totalité de l'aire linguistique des Serbes, Croates, Musulmans et Monténégrins². (Même les premiers chants notés au XIXe s. portent l'empreinte de ces liens qui ont marqué l'évolution et l'histoire de cette partie de la poésie épique des Slaves méridionaux). La tradition épique musulmane conservée et transmise par des créateurs chrétiens de littérature populaire (fin du XVIIe—XVIIIe s.)³, ainsi que les matériaux conservés dans l'oeuvre d'Andrija Kačić-Miošić *L'agréable discours du peuple slave* (1759)⁴, indiquent le caractère spécifique des Musulmans en tant que groupe ethnique et culturelle, sur une ligne de démarcation sociale et religieuse par rapport aux autres groupes ethno-confessionnels. Ce que ces recueils conservent de la tradition musulmane prouve sa continuité, son étendue géographique et sa vitalité et montre en même temps la richesse de son contenu aux XVIIe et XVIIIe siècles, avec toute une galerie de types et de personnages appartenant aux premières périodes de l'histoire des Musulmans en Bosnie-Herzégovine. Une partie seulement de ces personnages furent dans les chants recueillis parmi les Musulmans d'autres régions et d'autres époques (XIXe et XXe ss.). Dans les parties des *bugarštica** qui gardent et affirment la tradition musulmane, les Musulmans apparaissent comme des représentants éminents du peuple »slave« (»slovinski«)⁵. Ces idées, exprimées dans la chanson populaire, avaient un fondement réel. Ce sont les liens entre la réalité et cette tradition qui ont influé sur le maintien de celle-ci dans les milieux où ces recueils ont vu le jour⁶.

² Schmaus, Alois (1953): *Studije o krajinskoj epici*. Rad JAZU, Zagreb, 297; Buturović, Đenana (1972/1973); *Epska narodna tradicija Muslimana Bosne i Hercegovine od početka 16. vijeka do pojave zbirke Koste Hörmanna (1888)*. Tiré à part de Glasnik Zemaljskog muzeja. Etnologija, Sarajevo, XXVII/XXVIII.

³ Богинић, Валтазар (1878): *Народне пјесме из старијих, највише приморских записа*. Гласник Српског ученог друштва, Београд, 2. одељење, X.

⁴ Kačić-Miošić, Andrija (1942), *Djela, I. Razgovor ugodni naroda slovinskoga (1759)*. Zagreb, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti [Stari pisci hrvatski, XXVII].

* Chanson populaire caractérisée par un mètre d'au moins 14 syllabes.

⁵ Buturović, Đenana (1972/1973): 16—17 (v. n. 2).

⁶ Тадић Јорјо: *Нови документи о босанско-херцеговачким Муслиманима*. Гласник Културно-просвјетног друштва Гајрета, 4: 66—67; *id.* (1940): *Марин Држић о Мехмед-пашин Соколовићу*. Гајрет, календар за годину 1941, Сарајево: 64—78.

Les problèmes mentionnés permettent de parler d'une certaine couche de la tradition christiano-musulmane, avec indication d'une collaboration turco-ragusaïne, dans laquelle de hauts fonctionnaires turcs d'origine bosniaque jouèrent un rôle important, contribuant aux intérêts de leurs compatriotes chrétiens. (Cette attitude positive vis-à-vis du compatriote islamisé dans la tradition orale de la population chrétienne, à la fin du XVIIe et au début du XVIIIe siècle, est évidente dans la tradition orale conservée dans le recueil de Kačić, dans le traitement du héros musulman en tant que héros bosniaque). Ce phénomène de la tradition épique musulmane et chrétienne de l'aire linguistique serbo-croate pourrait être considéré comme un pendant de celui qu'on entrevoit dans le manuscrit d'Erlangen, dans la strate du chant épique musulman, et qui reflète, d'après les recherches d'Alois Schmaus, la politique pro-turque de certains milieux serbes⁷.

Les traits spécifiques de la tradition populaire épique des Musulmans sont le résultat de la croissance de leur entité ethnique et nationale particulière. Dans les chansons populaires, elle s'exprime avec le puls de vigueur dans les attitudes et les points de vue fondamentaux des chanteurs épiques, dans le caractère idéal de la chanson. C'est ainsi que l'épopée musulmane a pu refléter des événements complexes qui se déroulaient au sein des courants politiques, ethniques et culturels sur le sol de la Bosnie de la période ottomane. En suivant le reflet de ces événements dans les chants populaires, nous sommes arrêtée en particulier aux phénomènes suivants, qui sont pour nous essentiels et qui se sont incorporés avec vigueur au tissu complexe de la matière épique: 1. l'attitude des Musulmans de Bosnie-Herzégovine vis-à-vis de leur patrie, 2. la position des Musulmans bosniaques dans l'Empire ottoman, 3. l'apparition des personnages centraux de l'épopée musulmane.

1. La notion de la Bosnie, dans le chant épique des Musulmans, comprend, du point de vue régional et politique, les limites de la province (*ajalet*) de Bosnie avant la paix de Sremski Karlovoï (Karlowitz), (1699). Les chants épiques populaires des Musulmans avaient déjà accueilli avant cette époque des personnages propres aux territoires que la Bosnie, et par conséquent l'Empire ottoman, ont perdus par ce traité, et en particulier des personnages de la région de Liika, devenus les protagonistes des cycles entiers de l'épopée musulmane. Une conception de la Bosnie en tant que notion de région et d'entité politique, que nous trouvons dans la poésie épique des Musulmans, et une certaine vision de la patrie

⁷ Schmaus, Alois (1974), *Prilozi istraživanju južnoslovenske epike. Narodna književnost Srba, Hrvata, Muslimana i Crnogoraca. Izbor kritika* (Édité par: Buturović, Đenana et Vlajko Palavestra.). Sarajevo: 63.

acquise, selon les lois de l'époque, par l'épée, au combat singulier et dans une bataille sanglante; ce dont témoignent les chants appartenant à la plus ancienne couche conservée de la poésie épique (fin du XVIIe — début du XVIIIe s.), notés dans le ms. dit d'Erlangen⁸. Ces chants gardent des liens évidents avec des événements historiques du XVIe et surtout avec ceux de la seconde moitié du XVIIe siècle, soit qu'ils se rapportent directement à certains de ces événements, soit qu'ils apparaissent comme leur reflet. En effet, ces chants sont le témoignage de la résistance aux Etats chrétiens de la population islamique de nos régions sous la domination turque. C'est un témoignage sur la participation des Bosniaques aux guerres que l'Empire ottoman menait au XVIIe siècle.

2. Le Musulman bosniaque, héros du chant épique de la plus ancienne strate (ms. d'Erlangen), est le plus souvent un guerrier, participant aux combats décisifs sur maint champ de bataille. (Il est probable que c'est faute d'un nombre suffisant de chants et en particulier d'exemples précis que nous ne pouvons en savoir davantage sur les rapports sociaux qui régnaient à l'intérieur de l'état militaire, comme cela est possible grâce à l'abondante matière des chants ultérieurs).

Le rôle de vedette que donnent à l'état militaire autochtone de *sipahis* (*spahija*) les chants musulmans du ms. d'Erlangen reflète la différenciation ethnique et même sociale du corps militaire musulman bosniaque par rapport aux autres formations militaires ottomanes. Le Turc Erdoklu, dont le fait d'armes est narré dans le chant N° 77 du ms. d'Erlangen, n'est qu'un exemple isolé de Turc ethnique héros d'un chant populaire. Il s'était signalé par son courage en accomplissant un exploit isolé, mais il n'apparaît pas en tant que représentant d'un milieu ethnique donné. Le Musulman bosniaque, qui dans ces chants apparaît sur le champ de bataille comme soldat de l'Empire ottoman, est un représentant par excellence de la Bosnie. Il assume le rôle du héros élu (chant N° 61 du ms. d'Erlangen). La renommée dont jouissaient les Bosniaques auprès du sultan, à sa cour et dans l'armée à la fin du

⁸ Геземан, Герхард (1925): *Ерлангенски рукопис старих српскохрватских народних песама*. Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Ср. Карловци, Српска краљевска академија, 1. одељење XII. Le manuscrit de ce recueil a été retrouvé à la bibliothèque d'Erlangen en 1913. D'après l'opinion généralement adoptée, le recueil a été composé dans la première moitié du XVIIIe siècle. Gesemann a avancé comme date de la naissance du manuscrit l'année 1720, admettant comme date limite 1733. (Gazeman 1925, Introduction: XXI). Une contribution digne de foi à la datation a été apportée par Josip Matešić dans son étude sur la langue du ms. d'Erlangen. Les preuves pertinentes résident dans la lecture des filigranes caractéristiques du papier de l'époque. D'après les examens effectués, Matošić a établi 1730, comme année de la composition du manuscrit d'Erlangen. V.: Matešić, Josip (1959): *Die Erlanger serbokroatische Liederhandschrift*. München: 179—182.

XVIIe et au début du XVIIIe siècle, est attestée dans le chant N° 88 du même recueil. Les dignitaires bosniaques les plus en vue étaient invités directement par firman impérial :

Le seigneur empereur écrit une lettre
 Depuis la belle ville de Stamboul
 Et l'expédie dans la Bosnie pierreuse
 Au nom du commandant de (la ville de) Bihac̃:
 Dépêche-toi, commandant de Bihac̃,
 (Pour venir) près la belle ville blanche de Stamboul
 Rejoindre ma grande armée,
 Et emmène avec toi trente cavaliers.

A la cour, le notable bosniaque, justement à cause de sa renommée auprès du sultan, est souvent l'objet d'intrigues. Ainsi dans ce chant le commandant de Bihac̃ est calomnié d'avoir collaboré avec les *haïdouks**. Les cas de ce genre montrent que le Musulman bosniaque, d'après la tradition épique musulmane, poursuivait aussi ses propres objectifs, souvent opposés à ceux de l'Empire ottoman. Ainsi le chant cité ne refuse pas l'existence de la collaboration de ce genre (l'histoire connaît des liens d'amitié entre le commandant de Liika et d'Udbina, Mustaj-bey, et le *harambaša* (chef haïdouk) morlaque Petar Smiljanic̃)⁹. Toutefois, le chanteur est particulièrement intéressé par le sort incertain du dignitaire bosniaque, facilement en butte à la calomnie. La vérité sur celui-ci, quel que soit son sort à tel ou tel moment, est contenue dans les faits exposés dans le même chant par le pacha de Banja Luka, son défenseur auprès du sultan :

Mais le commandant de Bihac̃ est un héros
 Qui garde la Bosnie contre les infidèles,
 Il a ferré ses héros de plumes
 D'argent et puis dorées,
 Il s'essuie d'une main sanglante
 Et garde pour toi la Bosnie contre les infidèles.

3. Les personnages les plus importants de l'épopée musulmane sont historiques et appartiennent au XVIIe siècle. Ce sont aussi ceux qui ont été construits avec le plus d'esprit de suite. Dans les chant notés au XIXe siècle, ils portent parfois les marques des périodes antérieures, mais ce sont des figures littéraires fermement bâties. Dans la strate de l'épopée musulmane consacrée aux *haïdouks*, la place de choix revient aux figures des héros francs-tireurs de la Marche bosniaque, les frères Mujo et Halil

* Insurgés poussés à prendre le maquis surtout par des raisons d'ordre social et politique, dont le rôle patriotique va de pair avec celui de brigands.

⁹ Ces liens sont attestés d'une manière très évidente par une lettre de Mustaj-bey au *harambaša* Petar Smiljanic̃ de 1648. L'original de la lettre est conservé aux Historijski arhiv à Zadar — Dragomanski spisi, Filza CXVI, 12.

Hrnjica, qui avaient opéré dans les parties occidentales du pachalik de Bosnie dans la première moitié du XVIIe siècle. Ces figures constituent un lien vigoureux avec la tradition antérieure, pré-islamique et même pré-chrétienne. En tant que telles, elles sont le résultat de la tradition du milieu musulman rural, qui restait ouvert aux influences de la tradition des autres confessions. Ces figures apparaissent dans les chants qui traitent des *haïdouks* en tant qu'un phénomène dans la vie des Musulmans de Bosnie-Herzégovine au XVIIe siècle et même plus tard. Ces chants parlent de la collaboration entre haïdouks musulmans et chrétiens¹⁰.

Parmi ces chants il en est qui n'ont pas d'attitude nettement musulmane, et leurs propriétés font voir des ressemblances avec les chants des Serbes et des Croates de Bosnie-Herzégovine. Dans d'autres, on sent la collaboration d'un chanteur chrétien et ils dénoncent le brigandage haïdouk parmi les musulmans¹¹. Les plus caractéristiques parmi les chants de ce type et de ce milieu social présentent le phénomène des haïdouks et chrétiens comme une conséquence des événements réels qui s'étaient déroulés à la frontière de la Dalmatie vénitienne et de la Bosnie, province ottomane. Une même insécurité et incertitude accompagne la vie des familles musulmanes et chrétiennes aux frontières, et même dans un arrière-pays d'une certaine étendue, devant la menace de troupes de haïdouks, tant chrétiens que musulmans. On voit dans quelle mesure ces chants sont l'expression d'un milieu social donné d'après des exemples qui illustrent également la rivalité à l'intérieur d'une troupe de haïdouks. Ces rapports sont peints d'une manière pittoresque dans le conflit entre Mujo et Halil.

Halil Hrnjica représente en même temps le Bosniaque musulman socialement menacé dans le système de la hiérarchie féodale ottomane. Calomnié par des aghas à Stamboul auprès du sultan, il voit arriver à son nom l'ordre impérial d'exécution capitale (*katul-ferman*). Il est intéressant de constater que ce personnage exprime la tradition musulmane rurale dont il a été question, et de la tradition de haïdouks au sein de celle-ci:

Les aghas ont porté plainte contre moi,
Ont fait venir l'ordre de mon exécution,
Pour que ma tête parte pour Stamboul,
Et je fuis à travers le monde, pauvre de moi...¹²

¹⁰ Hörmann, Kosta (1976): *Narodne pjesme Muslimana u Bosni i Hercegovini. Sabrao Kosta Hörmann 1888—1889* (Ed.: Buturović, Denana). Sarajevo, II (XLIII) Dva Hrnjice i šezdeset hajduka, (LVI) Gojeni Halil i deset hajduka.

¹¹ *Ib.*, (XLIV) Mujo Hrnjica pogubi Šimuna Brehulju.

¹² *Ib.*, (XLVI) Gojeni Halil i deset hajduka: 110.

Dans l'un des plus beaux chant épiques musulmans, *Filip le Hongrois et Halil le soigné (gojeni Halil)*, nous voyons une différence de degré épique entre ces deux figures. Dans le procédé par lequel le chanteur construit les personnages des frères Hrnjica, Mujo ne dépasse pas les cadres d'un personnage réel et vivant, celui de guerrier et agha de la Marche au XVIIe siècle, alors que Halil est élevé jusqu'à l'idéal épique — au rôle de joueur impérial.

Le chant épique traitant des haïdouks musulmans n'est pas devenu celui du milieu urbain et féodal musulman. Dans les chants propres à ce dernier, le phénomène des haïdouks n'a pu se maintenir qu'à titre de vestige. Les chants notés généralement dans le milieu musulman urbain, ou chants pour le milieu urbain et féodal musulman, représentent le type de chant épique développé sur les francs-tireurs — héros musulmans bosniaques et sur les habitants épiques des marches aux XVIe et XVIIe siècles. Nous avons déjà exprimé l'opinion selon laquelle on pourrait supposer que les chants sur les héros de la Marche du XVIIe s. ont subi, un siècle plus tard, une importante métamorphose épique sur un territoire bosniaque assez vaste, à l'époque où s'était déjà produite la distance temporelle indispensable à l'idéalisation de ces héros¹³.

*

Afin de pouvoir considérer le sujet fondamental de notre travail, la matière complexe du chant épique nous a dicté l'examen de chants appartenant à des milieux socio-ethnographiques différents, ainsi que de leur structure stratifiée. Une place particulière revient aux chants créés dans le milieu social rural, ensuite à ceux qui contiennent des réflexions assez générales sur les événements historiques essentiels, et enfin au type monténégrin-herzégovinien des chants épiques musulmans, expression épique de la population dépendante musulmane d'éleveurs.

Parmi les chants épiques développés traitant des héros de la Marche, on voit se détacher ceux de certains milieux ethnographiques, aussi bien que les créations de quelque chanteurs de talent. Ainsi sont caractéristiques les chants recueillis à Sarajevo et dans la Bosnie centrale. Parmi ces derniers, certains semblent garder le fil de la tradition épique médiévale des milieux courtois. Dans les chants ayant pour thème les francs-tireurs, ceux-ci ressemblent plutôt aux chevaliers errants du moyen âge. En même temps, ces chants ont gardé les motifs anciens du pouvoir miraculeux des amulettes, des éléments fréquents de la parenté artificielle, ainsi qu'une partie du cérémonial coutumier et des

¹³ Buturović, Denana (1976): *Studija o Hörmannovoj zbirci muslimanskih narodnih pjesama*. Sarajevo [Biblioteka Kulturno nasljedje Bosne i Hercegovine]: 97.

règles islamiques, etc. Un exemple illustratif de ce type est offert par un chant du recueil d' Hörmann — *Mustaj-bey de Lika libère son frère*¹⁴. Le conflit entre les mondes chrétien et musulman est réduit dans ces chants aux accrochages dont traitent les thèmes épiques (enlèvement, libération et rachat de l'esclavage, vol de chevaux). Ces chants mettent avant tout en valeur ce qui unit les compatriotes que la religion et des Etats avaient séparés. La fraternité d'élection (*pobratimstvo*) et l'union sororale (*posestrimstvo*) entre héros musulmans et chrétiens y apparaissent presque régulièrement. Les héros musulmans prennent volontiers pour femmes des jeunes filles chrétiennes, qui y consentent volontiers, parfois en se «turcisant» (= adoptant l'islam) secrètement dès avant le mariage (*Les frères Hrnjica et le porte-drapeau Vid*)¹⁵. Dans certains chants on souligne en particulier l'attitude de tolérance des habitants de la Marche envers le raïa* chrétien (*Omer Hrnjičić et la belle Andelija*)¹⁶. On distingue aussi les créations du chanteur épique qui apporte des tons humains en décrivant les ennemis en conflit (*Osman le porte-drapeau et le ban de Zadar*)¹⁷.

La plupart des exemples les plus caractéristiques de la tradition épique des Musulmans de Bosnie-Herzégovine, avec d'assez larges reflets d'événements historiques essentiels, ont été conservés et notés au XIXe siècle dans la Bosnie centrale (*Le gazi** Husrev-bey conduit la noce à Stamboul, Ibrahim-bey Ljubović, Le sultan Soliman prend Buda, Filip le Hongrois et Halil le soigné, Le général Filip prend Zvornik, Osman-bey d'Osijek et Pavičević Luka*)¹⁸; un nombre important de ces chants y a été aussi créé. Leurs thèmes et les idées qu'ils reflètent font apparaître de nombreux problèmes des Bosniaques islamisés. Très souvent ces chants sont l'expression de leur recherche d'une ligne de conduite à travers une série d'obligations et de droits. Il est intéressant de noter que ces chants parlent, dans une égale mesure, des obligations qu'ont leurs héros dans l'accomplissement de leurs devoirs que des actions qui signifient la sauvegarde des droits hérités et acquis.

Il faut souligner que c'est la poésie de la Bosnie centrale qui met l'accent le plus fort sur l'importance de la Bosnie au sein de l'Empire. La place que la Bosnie occupait dans l'Empire

¹⁴ Hörmann, Kosta (1976), I (XXVI) (v. n. 10).

¹⁵ *Ib.*, (XXXI).

¹⁶ *Ib.*, II (XLI).

* Nom collectif des sujets turcs non musulmans; par extension, celui des musulmans pauvres (v. infra, p. 17).

¹⁷ Buturović, Denana (éd.) (1966): *Narodne pjesme Muslimana u Bosni i Hercegovini, iz rukopisne ostavštine Koste Hörmanna*. Sarajevo. Textes, 7: 111.

** Héros musulman.

¹⁸ Hörmann, Kosta (1976), I (I, XII, X, XXXII, XVI) (v. n. 10); Buturović, Denana (éd.) (1966), textes, 8 (v. n. 17).

ottoman a permis aux Bosniaques d'acquérir des positions et des récompenses exceptionnelles. Nous pouvons comparer à cet égard certaines variantes des mêmes chants, les uns chantés à Sarajevo et les autres dans la Bosnie occidentale. Prenons comme exemple un chant de Sarajevo, *Osman-bey d'Osijek et Pavičević Luka*¹⁹, et sa variante de la Bosnie occidentale, *Pavišić Luka et le général Hajser*²⁰. Dans cette dernière n'apparaissent pas les personnages du bey Ljubović et d'un traître, le vizir de Buda — alors que, dans la variante de Sarajevo, ce sont eux qui contribuent à mettre en valeur la renommée des Bosniaques. Un certain nombre de chants avec les mêmes et provenant de cette partie de la Bosnie-Herzégovine témoignent du fait que la tradition épique musulmane était créée et maintenue non seulement par la population rurale qui avait assimilé différentes couches culturelles et ethniques, mais aussi par la société musulmane urbaine (commerçants, soldats, artisans), et finalement par les représentants de la classe féodale musulman. C'est pourquoi, dans les chants de ces régions et de ce type, certaines tendances des milieux urbains et féodaux de la société musulmane bosniaque ont trouvé leur expression. Nous en voyons un exemple caractéristique dans le chant *Le gazi Husrev-bey conduit la noce à Stamboul*, créé probablement vers la fin du XVIIe — début du XVIIIe siècle, justement dans les milieux musulmans supérieurs dont il relève par tout son contenu. Comme expression des aspirations de ces milieux, l'accent y est mis sur la création de liens matrimoniaux entre la classe féodale bosniaque et celle de Stamboul. Pourtant, ce chant n'est l'expression du milieu féodal que par certaines parties de son contenu. Tout comme l'épopée musulmane dans son ensemble (à l'exclusion d'exemples exceptionnels) il est marqué avant tout par la création spirituelle collective de plus d'un milieu social. Ce sont les sentences les plus essentielles du chant qui expriment les conceptions et les points de vue des Musulmans en tant que groupe culturel, confessionnel et ethnique. Ainsi le chant en question abonde en détails qui reflètent la période de l'inévitable service des Bosniaques dans l'armée de l'Empire ottoman, ce qui frappait tous les Musulmans. Dans ce chant l'idée du caractère particulier de la Bosnie est très adroitement présentée, réalisée par le vers et par le style de la confrontation épique des situations, en particulier en faisant arriver les participants de la noce à Edirné (Andrinople), et en soulignant l'attention qu'ils suscitent auprès des seigneurs locaux. Le cortège bosniaque est si nombreux que le vizir d'Edirné lui-même ne peut les loger. Le vizir est frappé d'admiration par la richesse des Bosniaques, en particulier par la tente du gazi Husrev-bey et de Ljubović:

¹⁹ Buturović, Đenana (éd.) (1966), textes, 8: 123 (v. n. 17).

²⁰ Marjanović, Luka (1899): *Junačke pjesme (muhamedovske)*. Zagreb IV, chant N° 49: 555.

Lorsque le vizir d'Édirné eut vu cela,
 Il dit au bey Hasan-bey:
 «Ô Turc, bey Hasan-bey,
 Est-il possible qu'il y ait en Bosnie un tel cortège nuptial?»²¹

En établissant des liens entre les personnages les plus en vue de la Bosnie des XVIe et XVIIe ss. et l'homme d'Etat et général turc le plus éminent du XVIIe siècle, le vizir Mehmed-pacha Čuprilić (Köprülü), fondateur de la dynastie des Köprülüler, l'auteur et des co-auteurs de ce chant ont présenté la Bosnie, leur patrie et partie de l'Empire turc, comme un pays aux traits spécifiques sui generis.

En indiquant les exemples caractéristiques des chants épiques recueillis en Bosnie centrale, nous n'avons nullement nié l'existence de ce type dans d'autres régions. Des exemples apparentés ont été notés également à Foča, Zagorje et Gacko.

L'ancienneté du suiet épique caractérise justement un chant recueilli à Gacko, *Djerzelez Alija et Vuk de Jajce*, qui garde le souvenir de l'incursion que fit Vuk Grgurević à Sarajevo en 1480²². Ce chant est intéressant par l'image qu'il donne du héros musulman (*gazija*) bosniaque. La grande ancienneté de la tradition sur Djerzelez est confirmée par la concordance entre la chanson et les détails sur ces événements que décrit leur contemporain Ibn Kemal dans son histoire²³.

Comme exemple caractéristique de la vision épique d'une bataille historique nous mentionnerons un chant de Prozor, *La bataille de Sziget* (Szigetvár)²⁴. Il chante un événement bien connu de la seconde moitié du XVIe siècle. Cette bataille a été menée par le sultan Soliman, secondé de son fameux grand vizir Mehmed-pacha Sokolović. La bataille a été provoquée par le conflit entre ce dernier et les exigences des Habsbourgs en Hongrie. Le ban croate Nikola Zrinski, qui attendait une aide de Vienne, défendit Szigetvár avec courage. A la fin, voyant qu'il ne pourrait pas la sauver, il fit une sortie à la tête de sa garnison et trouva la mort en combattant les Turcs. L'armée bosniaque commandée par Mustaj-bey Sokolović a participé elle aussi au siège et à la

²¹ Hörmann, Kosta (1976), I (1): 12 (v. n. 10).

²² *Ib.*, (V): 73.

²³ Turan, Serefetin (1954): *Ibn Kemal, Tevarih-i Al-i Osman, VII. Defter. Turk Tarih Kurumu yayinlarindan*, Ankara, I, 5, édition en fac-similé; *id.* (1957), *ib.*, III, 5 — édition transcrite en caractères turcs latins, avec avent-propos et commentaires de l'éditeur: 473—500; Bojanić, Dušanka (1964/65): *Dve godine istorije bosanskog krajišta (1479. i 1480) — Према Ибн Кемалу. Prilozi za orijentalnu filologiju*, Sarajevo, XIV—XV; Buturović, Đenana (1975): *Gerz Iljas-Đerzelez prema historijskim izvorima XV, XVI i XVI vijeka*. Tiré à part de *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, XLI, 3—4: 172—186.

²⁴ Hörmann, Kosta (1976), I (IX): 136 (v. n. 10).

pris ede Szigetvár²⁵. L'histoire et la chanson concordent sur les points suivants: commandement de l'expédition par le sultan Soliman; participation des Bosniaques à celle-ci (ce qui a été réalisé dans le chant au moyen du motif développé du *džebelija* impérial (remplaçant du sultan au combat singulier); longue durée du siège (cet élément atteint dans le chant des dimensions hyperboliques); courage et ténacité de l'ennemi dans sa résistance, jusqu'au moment même de son anéantissement complet. Ces correspondances renvoient à une tradition ancienne sur l'événement, mais la déhistorisation et l'idéalisation épique de ce dernier indiquent un temps épique ultérieur, c.-à-d. un moment dans l'histoire de la Bosnie où celle-ci avait développée le sentiment d'être le *panache de l'Empire* (*»sorguč Carevina«*) et chantait avec vénération les Köprülüler, grands réformateurs de l'Empire ottoman. Ainsi, à cette époque plus récente, l'importance de Mehmed-pacha Sokolović conjurant, rôle qu'il avait dans la grande action militaire de Soliman le Grand (le Législateur, 1519—1566), s'estompera dans la mémoire du poète populaire (qui ne l'oublie pas comme fondateur d'œuvres de charité, les *»hair«*). Par son procédé de l'idéalisation du sujet épique du siège et de la prise de Szigetvár, dans le cadre du groupe de chants sur les sultans et les vizirs, le poète a introduit le personnage du *hodja* (prêtre musulman) Čuprilija, principal conseiller du sultan, qui punnit le garde des sceaux traître et à qui il impute la grande responsabilité du long siège de Szigetvár. Une idéalisation ultérieure se trouve dans le motif élaboré du remplaçant du sultan au combat singulier — le porte-drapeau Kajtaz, dont nous avons déjà dit que c'est une réminiscence épique sur la participation des Bosniaques à l'expédition du sultan Soliman contre Szigetvár. Le comportement courageux de Nikola Zrinski dans la défense sans espoir de la forteresse de Szigetvár est présenté par le chanteur épique musulman d'une manière spécifiquement objective. Pour lui, les combattants du ban de Szigetvár sont des héros invincibles que le sultan Soliman n'arrive pas à vaincre même après avoir punni le garde des sceaux traître, de sorte que Čuprilić propose à Soliman un plan plein de ruse:

Nous ferons monter nos troupes sur la Vodnica*,
 La Vodnica domine Sziget,
 Sur la Vodnica il y a trois sources fraîches,
 C'est là que guérira notre armée,
 On y sème de l'orge et du froment,

²⁵ Bašagić-Redžepagić, Sefvet-beg (1900): *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (od g. 1463 do 1850)*. Sarajevo: 37—38; Škrivanić, G. (1957): *Turski pohod na Siget 1566*, Вестник Војног музеја, 4.

* Probablement un plateau surmontant Szigetvár; localisation non attestée.

Et on y fauche de l'herbe trèfle.
 Quand nous aurons coupé les vivres à Sziget,
 Nous nous emparerons de Sziget facilement.²⁶

Mais cette astuce n'a pas suffi à prendre Szigetvár d'assaut. Le chanteur introduit le remplaçant du sultan, Kajtas le porte-drapeau, qui vainc le remplaçant du ban au combat singulier par la ruse.

L'attitude de la tradition épique musulmane envers la victoire de l'armée ottomane dans la bataille de Szigetvár est très caractéristique: le chanteur ne la célèbre pas. Pour lui, c'est:

La grande misère près de la ville de Sziget!
 La begarre y est depuis deux ans entiers,
 Le temps de traverser des centaines de places de marché,
 De piller six mille hautes maisons.²⁷

Il est intéressant de noter que le chanteur remplace la mort héroïque du ban de Szigetvár (Nikola Zrinski) par sa fuite efficace:

Et le garde des sceaux de crier sans cesse:
 «Rends-toi, ban de Sziget!»
 Le ban ne voulut nullement se rendre,
 Mais poussa son cheval bai jusqu'à la mer,
 Et sauta de son cheval bai dans un bateau,
 Et s'enfuit jusqu'à la ville de Maltez.²⁸

Sans doute le chanteur n'était-il pas informé de la mort du ban de Szigetvár sous les murs de sa ville, comme il ne savait pas non plus que ce ban courageux était Nikola Zrinski. Mais, par ce détail, le chanteur a atteint à un résultat épique: le ban de Szigetvár est un grand héros qui n'a pas pu être tué et qui n'a pas voulu se rendre vivant.

Dans les plus réussis et les plus beaux parmi les chants épiques qui sont l'oeuvre de chanteurs issus des larges couches populaires, dans ces chants à la forme extrêmement élaborée (tels sont les chants d'anthologie *Ibrahim-bey Ljubović*, *Filip le Hongrois* et *Halil le soigné* — v. supra — et *Le capitaine* [buljukbaša] *Džanan* et le *ban Rakojica*²⁹), on entend la voix des représentants de tous les Musulmans de Bosnie-Herzégovine. On voit un exemple très caractéristique dans le chant sur le capitaine Džanan et le ban Rákóczy, recueilli à Zagorje par Hörmann. Les chanteurs épiques à la création la plus riche, co-auteurs de la version conservée,

²⁶ Hörmann, Kosta (1976), I (IX): 129 (v. n. 10).

²⁷ *Ib.*: 138.

²⁸ *Ib.*

²⁹ *Ib.* (II): 25.

ont gardé les messages essentiels des différentes strates vitales du chant épique, tout en sachant exprimer, d'une manière progressiste, l'esprit de l'époque des événements chantés. Ce chant est une intéressante rétrospective épique d'événements importants qui se sont produits dans l'Empire ottoman au XVIIe siècle, et leur contamination épique avec les aspirations des Bosniaques des XVIIIe et XIXe siècles. Dans l'attitude du chanteur populaire devant les événements révolus, le sentiment vis-à-vis du *raïa* chrétien de la Transylvanie asservie est caractéristique. Les sympathies du chanteur sont du côté du *raïa* chrétien dont la situation est pénible. Nous pensons que la manière dont il a été traité de celui-ci prouve la popularité de ce chant dans des milieux assez étendus, et indique peut-être l'appartenance du chanteur au *raïa* musulman. Seul un chanteur qui avait senti lui-même le poids supporté par le *raïa* pouvait sentir sa situation sans issue. La personnalité du co-auteur de ce chant est très vraisemblablement proche de son principal héros bosniaque, le capitaine Džanan, qui est originaire d'une famille pauvre. Sa réussite dans la vie résulte des possibilités générales qui s'offraient aux guerriers de l'Empire ottoman pendant les périodes de campagne:

Il y aura du gain et du profit pour nous:
 Assez pour moi j'en paillerai,
 Un palais à Travnik bâtirai.³⁰

Par ses mérites acquis à la guerre Džano sort du rang de *raïa*, rejoint celui des *spahija* (grands propriétaires terriens) et devient le représentant de leurs aspirations autonomistes. Pour ses faits d'armes d'Orlovo polje et sa victoire sur Rákóczy, Džanan ne demande au sultan ni pachalik ni titre de vizir:

Sultan empereur, du lignage du Prophète,
 Je ne veux pas de Bosnie pour pachalik,
 Et je ne veux pas de richesses sans nombre,
 Car moi, sire, je ne suis pas fait pour être vizir.
 Et j'ai gagné assez de biens,
 Je possède de quoi rentrer en Bosnie,
 J'ai de quoi bâtir de blancs palais,
 De même que mes autres Bosniaques;
 Mais je veux, empereur de Stamboul,
 Qu'aux *spahije* bosniaques,
 Pour ce qu'ils ont de terres en fiefs (*timars*),
 Tu fasses établir des titres de propriété,
 Et créer une trésorerie
 Depuis Stamboul jusqu'à Travnik la blanche
 Et qu'aux soldats de tes carnisons,

³⁰ *Ib.*: 58.

Aux jeunes commandants des villes fortes,
 La solde soit payée toute en Bosnie,
 Pour qu'ils n'aillent pas jusqu'à Stamboul la blanche,
 Qu'ils n'aillent pas et ne dépensent pas leur bien.³¹

L'attribution d'une trésorerie particulière aux Bosniaques, que Džanan demande à l'empereur, symbolise les aspirations des Musulmans bosniaque depuis avant le début du XVIIIe siècle dans la réalisation de leurs intérêts les plus vitaux. La lutte pour obtenir une trésorerie à soi a finalement abouti. Cependant, le chant formule aussi les aspirations des grands propriétaires terriens de Bosnie, celles de faire passer le *timar* (fief) au rang de propriété personnelle, ce qui n'a jamais été réalisé avant l'abolissement du système des *timars*.

Le type monténégrin-herzégovinien est particulièrement intéressant dans le cadre de l'épopée musulmane. Produit du milieu patriarcal d'Herzégovine, il porte les marques de l'organisation tribale-clanale patriarcale. Par sa localisation il fait partie du groupe monténégrin-herzégovinien en général et représente un pendant achevé du type de chant épique chrétien d'un même espace géographique et d'un même milieu patriarcal. Il est fondé sur une culture patriarcale faite d'un mélange d'éléments balkaniques anciens et slaves, et sur les conditions de vie spécifiques des éleveurs des tribus monténégrines et herzégoviniennes. Dans ces conditions, des guerres de tribus étaient un phénomène fréquent, accompagnées de vendettas et de luttes pour les pâturages. L'islamisation de certains clans a renforcé les conflits à l'intérieur des tribus et entre celles-ci, conflits ayant pour cause une polarisation non seulement confessionnelle mais aussi politique. Il est toutefois caractéristique que les motifs des conflits résident avant tout dans les oppositions internes de l'organisation tribale-clanale patriarcale. Ainsi les thèmes les plus fréquents de ces chants sont la vendetta (*La vendetta*³², *Zeča Kajević et Vide Brđjanine*³³) et les conflits provoqués par des différends de pâturages et des vols de brebis (*Mort de Smail Parišić à Ogradjenica*³⁴, *La bataille de Krnovo*³⁵). Les chants consacrés à des combats plus ou moins notoires, avec un conflit politique au fond, sont bien moins nombreux (*La bataille de Zabrdje et de Duga pendant le dernier soulèvement*³⁶, *Smail-aga Cengić attaque Dubrovsko*³⁷). De nombreux chants qui parlent de combats pour des enclos ou provoqués par

³¹ *Ib.*: 67.

³² Бутуровић, Денана (1966), textes, 13 (v. n. 17).

³³ *Ib.*, résumés, 24.

³⁴ *Ib.*, résumés, 25.

³⁵ *Ib.*, résumés, 26, 27.

³⁶ *Ib.*, résumés, 28.

³⁷ *Ib.*, résumés, 29.

des rapt de bétail, représentent par leurs thèmes, et surtout par les attitudes qu'ils expriment, l'épopée musulmane comme une poésie des éleveurs musulmans, qui étaient eux-mêmes grevés de l'impôt de *filurija** et dont la situation ne différait pas de celle de leurs compatriotes chrétiens³⁸. Les uns et les autres voient du même oeil le vol de bétail, les uns et les autres prennent la défense de leurs troupeaux, de leurs enclos et pâturages. Quelque proche que soit aux chanteurs et aux héros de ces chants l'idée d'une vie précaire et de la mort, ils dénoncent d'une manière identique l'absurdité de l'effusion de sang.

Ilors s'écria Pivljanin Bajo:
 »O Turc, capitaine Hamza,
 Allons, Hamza, faisons la paix!
 Ne cherche plus querelle!

Que quinze têtes comptent pour deux,
 On te laisse le butin de(s) Cinarici,
 Retourne donc au champ de Gacko.
 Ce que Hamza accepta sur-le-champ,
 Car il est dommage que des gars meurent,
 Prit possession des esclaves et du bétail.³⁹

Transposant la réalité brutale des conflits pour du bétail dans un chant épique, les chanteurs les plus doués ont réussi à peindre les dures conditions de vie dans le karst d'Herzégovine et du Monténégro. Dans ces chants, on estime surtout l'héroïsme, qui est l'apanage de héros aussi bien musulmans que chrétiens. Il est intéressant de noter que c'est dans ce groupe et dans ce type de chants que nous avons des figures assez nobles de héros chrétiens, qui sont opposées en particulier à celles des aghas agresseurs (*Le serdar*** *Djukan et les Nikšić*)⁴⁰.

Un personnage particulièrement intéressant dans cette poésie d'un certain milieu musulman d'Herzégovine, celui du petit franc-tireur inconnu, musulman éleveur, apparaît dans différents rôles dans ces chants en tant qu'opposition sociale à d'éminentes familles d'aghas et de commandants. Il ne s'y distingue pas par son origine, mais on le reconnaît à la parole donnée. Son rôle et sa place sont évidents surtout dans les chants du groupe thématique de *vengeance des Monténégrins pour vol de brebis monténégrines*, où il apparaît comme représentant de la population dépendante musulmane du Monténégro et d'Herzégovine, qui aspirait à une

* Impôt payé par les éleveurs de bétail, à raison d'un ducat par foyer.

³⁸ Ead. (1974): *Borbe oko torina i plijenjenje stoke u muslimanskoj epici*. Tiré à part de *Rad 21. kongresa Saveza udruženja folklorista Jugoslavije, Čapljina, 17—21. septembra 1974*: 203—211.

³⁹ Hörmann, Kosta (1976), II (LXXII) Hamza Mnjatović i Pivljanin Bajo.

** Titre de dignitaire monténégrin.

⁴⁰ Архив Србије, Фонд Андрије Лубурића, АЛ-VI, 6.

position économique meilleure, à davantage de paix, à de meilleurs rapports de voisinage. Le type de ce personnage est Džidić Usein, dans le chant *Mort de Džidić Usein*⁴¹. Les représentants de la famille de commandants des Mušović sont peints comme des oppresseurs et des ravisseurs de bétail, et le héros principal Džidić Usein, se trouvant par nécessité à leur service, est hostile à leurs agissements:

Mušović, aie honte devant Dieu!
 Combien de fois je t'ai dit
 De renoncer enfin au brigandage,
 De ne plus approcher le Monténégro pierreux!
 Car tu vois — puisses-tu perdre la vue! —
 Que les mauvaises actions de personne ne durent guère,
 Que vas-tu faire maintenant de ta vie?
 Tu connais bien les Monténégrins furieux:
 Pachas et vizirs attaquent
 Et les meréchaux de fer du sultan,
 Mais personne ne peut l'écraser (= le Monténégro),
 Et toi, tu fais le puissant,
 Tu amènes le bétail jusqu'aux frontières.
 Et tu prends avec toi nos gens de Nikšić,
 Vous pillez des maisons à la frontière,
 Vous fuyez jusqu'à Nikšić avec les moutons.

La musulman du raïa, menacé et dépendant, est représenté avec encore plus de vigueur dans un autre chant de ce type, *Le serdar Djukan et les Nikšić*. Le petit éleveur de peu d'importance y représente la partie de la population musulmane qui vit dans une entière insécurité. Ces éleveurs étaient souvent recrutés pour des opérations de vol ou de défense du bétail, car ces luttes assuraient leur existence. Par ailleurs, ils entretenaient de très forts liens d'amitié et même de *kumstvo** avec le côté chrétien, et cela avec leurs compagnons de misère. C'est dans ce chant que le chanteur a indiqué la réalité et la possibilité d'une plus grande cohésion qui romprait les barrières confessionnelles. Mujo, représentant des musulmans éleveurs, vient en aide à l'épouse de Djukan devenue prisonnière pour lui faire recouvrer la liberté.

»Car Mujo est devenu son *kum*,
 Son *kum*, dans nos montagnes.«

*
* *

⁴¹ *Ib.*, AJI-7, 213.

* Qualité et institution de *kum* et de *kuma* (parrain/marraine et/ou témoin de mariage); liens tenant de l'amitié et de la parenté, encore très forts dans certains milieux de la Yougoslavie.

Par ce bref aperçu, nous avons voulu montrer la nature du chant épique musulman et celles de ses particularités qui reflètent les propres conceptions que le peuple musulman avait de son évolution historique et de son être ethnique. Le contenu et la structure stratifiés du chant épique ont gardé de nombreuses traces de la vie et du passé du peuple musulman.

Les exemples que nous avons cités ne représentent qu'une partie de tous ceux que la poésie épique musulmane offre en abondance. Et pourtant, ce nombre réduit de chants suffit à montrer que cette poésie épique peut servir de source à la connaissance des conceptions des Musulmans de Bosnie-Herzégovine sur la place qu'occupait leur province au sein de l'Empire ottoman, sur le sentiment de la population bosniaque de confession islamique envers leurs compatriotes chrétiens et envers les autres chrétiens de même langue, sur l'attitude des Bosniaques musulmans vis-à-vis de l'Empire ottoman, etc.

Il faut souligner en particulier la mesure dans laquelle les chants ayant les haïdouks pour thème ont conservé des messages sur les émeutes de la population musulmane. Ce thème, comme nous l'avons dit, a été conservé pour la majeure partie dans le cycle de chants épiques musulmans sur les frères Hrnjica, dont la plupart ont été notés dans le milieu social rural de la Bosnie orientale. Ce n'est que depuis peu que, grâce à des sources, on a commencé à parler dans l'historiographie yougoslave de haïdouks musulmans et d'émeutes paysannes musulmanes⁴².

L'épopée musulmane du type monténégrin-herzégovien, qui est une poésie d'éleveurs et d'un milieu tribal patriarcal, contribue à connaître la situation économique spécifique des régions d'élevage du sandjak d'Herzégovine, et complète les données historiques⁴³.

En tant qu'une poésie qui reflète les circonstances du temps et de l'espace dans lesquels elle s'était développée, l'épopée musulmane a gardé de nombreux détails attestés par des sources de premier ordre, pour la plupart inédites. En comparant cette poésie aux sources historiques, on peut conclure qu'elle a appartenu à des couches assez étendues de la population musulmane et que des recherches ultérieures sur la relation entre la chanson épique et l'histoire pourraient apporter des résultats importants.

⁴² Сућеска, Авдо (1976): *Буне сељака Муслимана у Босни у XVII и XVIII столећу. Симпозијум „Ослободилачки покрети југословенских народа од XVI века до почетка првог светског рата“*. Београд, Историјски институт, Зборник радова, 1: 69—100.

⁴³ Istanbul, Baçbakanlık Arşivi, *Ahkam defteri* (Bosna).

ЕПСКЕ ПЈЕСМЕ МУСЛИМАНА У ХИСТОРИЈСКОМ КОНТЕКСТУ

Резиме

Епска поезија Муслимана Босне и Херцеговине чини значајан дио фонда епских пјесама југословенских народа. Најтјешње је повезана са епским пјесмама Срба, Хрвата и Црногораца, прије свега заједничким језиком, заједничком тематском словенском подлогом и заједничким токовима развоја, која су пратила разноврсна преплитања. Увјети за уобличавање муслиманске епске традиције створени су исламизацијом значајног дијела становништва Босне и Херцеговине. Прихвативши исламску религију Муслимани Босне и Херцеговине су се укључили у исламску османску државу и дијелом у исламску цивилизацију, те је на тој основи и могло долазити до политичке и конфесионалне конфронтације са хришћанским суплеменицима о којој говори и муслиманска епска пјесма. Резултати овог рада показују да су специфичности народне традиције Муслимана резултат израстања њихове етничке и народносне посебности. У народним пјесмама она се најснажније изражава у основним ставовима и гледиштима епских пјевача, у идејности пјесме. Тако је муслиманска епика одразила сложена збивања политичких, етничких и културних токова на тлу Босне османског периода. Пратећи одраз тих збивања у народној пјесми, ми смо се посебно зауставили на следећим, по нашој оцјени битним појавама које су се снажно инкорпорирале у сложене комплексе епске материје: 1. однос Муслимана Босне и Херцеговине према својој домовини, 2. положај Муслимана Босанаца у Османском царству, 3. појава ликова носилаца муслиманске епике.

Сложена материја епске пјесме диктирала нам је, у разматрањима основне теме овога рада, сагледавање пјесама различитих социјалних и етнографских средина и њихове слојевите структуре. Запажено је да је историјска стварност имала различит одраз у пјесмама разних средина, те да су на тај начин и поруке тих пјесама различите.

Durica KRSTIC

Institute for Balkan Studies
Beograd

TRACES OF BYZANTINE LAW INFLUENCE IN CUSTOMARY LAW OF SOME AREAS IN YUGOSLAVIA*

Since their final settling in the Balkan Peninsula, the South Slavs — up to disappearance of the Byzantine Empire, have been under definite influence of Byzant in many areas. This is also visible in the field of law, as well as, particularly, in the unwritten, namely customary law. Out of the institutes apt for study in the above mentioned respect, it is possible to single out the right of pre-emption, since this issue has been treated in relevant Yugoslav legal, historical, and ethnological literatures, including some recent works, such as that of Nikola Pavković, Petar Stojanović and Mišić.

Two main opinions are, in general, characteristic for Yugoslav literature in this respect — one according to which the right to pre-emption has its origin, first of all, in the Byzantine law (Stojan Novaković) and the other ascribing to it significant autochthonous elements (Milčić). Thus, S. Novaković considers that the custom of the right to pre-emption originated at first within the Byzantine law and that later on it was transferred in the practice of our people, wherever it was under direct Byzantine rule. Together with other Byzantine law and legal institutions it entered the written law as well in Serbian medieval state. In course of time that legal institution has spread from both sides in the practice of people becoming in such a way an unwritten custom.¹

* Report submitted at the IV International Congress of South-East European Studies, Ankara, August 13—18, 1979.

¹ Петар Стојановић, *Страни утицаји у црногорском праву*, Друштво за науку и умјетност Црне Горе, Титоград 1975, p. 115.

However, most of contemporary authors are of a different opinion. After making recent fundamental research on the issue of the right to pre-emption professor Nikola Pavković comes to the conclusion that the right of pre-emption originated at a definite level of economic and social developments of a number of agrarian societies, so that it can not be considered as a specific institution of that or other people. It is certain that the Byzantine influence could be traced more in relation to various forms and procedures of application of the right of pre-emption in our countries, while its essence can be in the same degree both Byzantine, or Serbian or, for that matter, of any other people, i.e. general.²

The other Yugoslav author, Petar Stojanović is also of almost the same opinion, while pointing out that the right to pre-emption appears with other peoples too, not only with South Slavs, including the peoples which were not at all under the Byzantine rule or influence. Because of that Novaković's view on the matter is surpassed, since the institution of pre-emption originates at the definite degree of social and legal development; it is connected with the destruction of tribal societies and structures and represents a reaction against disappearance of these structures. Byzantine legislation concerning the right of pre-emption could have been accepted, as a legal model, in Serbian countries of the time, since it corresponded to domestic needs, and thus influenced the building up and defining of an already existing unwritten custom of pre-emption.³

Otherwise, the influence of Byzantine law is visible in the first Montenegrin written laws, as well as in some instances of unwritten law in that part of Yugoslav countries. Distant and rather roughly expressed reflection of the Byzantine Cesaro-Papism, which is characteristic for the Dušan's Code is thus present in the first Montenegrin codifications in the nineteenth century. The role and significance of the clergy in the old Serbian state, as well as later on in the Montenegrin one, have been great, so that the Church lawyers, transcribers and translators of Byzantine legal-church collections introduced, through their texts into Serbia the institutions of Roman, and thus of Byzantine law. The influence of the Serbian-Byzantine system on the first Montenegrin written laws related not only to the form, but also to the substance, as well as the spirit of laws. The laws were embodied into the religious form, while in the theocratic form of government the clergy was the only literate people who, naturally, exerted their influence.⁴

² Никола Павковић, *Право прече куповине у обичајном праву Срба и Хрвата, студија из правне етнологије*, Београд 1972, р. 40.

³ П. Стојановић, *op. cit.*, footnote 11.

⁴ П. Стојановић, *op. cit.*, р. 117.

However, many issues related to the origin, system, and methodology of elaboration of the Peter and Danilo's laws in Montenegro are not explained in the legal and historical science, which is also true for the definite traces of influence of Byzantine law on these forms of legal life in that part of Yugoslav countries.

In the field of criminal law too the presence of Byzantine law is visible. Thus the penalty of cutting off the nose in Dušan's Code as far as the adultery of woman was concerned, could not be found either in Roman, or in the German or old Slavic laws. Its origins are in the Orient, together with other similar penalties of severe character.

The influence of the old Serbian and Byzantine laws is also visible in the field of the so-called agrarian provisions, which in fact represent unwritten legal customs raised to the level of the law.⁵ This refers most of all to the already mentioned right of pre-emption, and relevant provisions of the Peter and Danilo's laws are similar to the system and conception used for that institution in the Justinian's Code (article 18), although the text in Montenegrin laws is expressed more in the people's language.

Authors such as Sufflay⁶ also point out at the fact that people's customary (i.e. unwritten) law is full of relics of the medieval Byzantine-Serbian law. Traces of Byzantine law in that body of unwritten law is, for instance, existent in the littoral villages, where that law (customary law) was the basic source for regulating property law relationships. Also, many legal institutions were not received and adopted in their pure form, but they were deformed, since this corresponded to the real needs of specific domestic conditions. An important role in this respect was played by the well-known large family community, i.e. *zadruga*, which was the storehouse of the unwritten law (P. Stojanović).

On the ground of the existing literature in our country, one is able to state that both the written and the unwritten, i.e. customary law, in some areas of Yugoslavia, such as for instance Montenegro, were under influence of foreign law systems. But, in spite of that, the result in internal legislating and in the body of unwritten law in practice was a synthesis of the domestic and autochthonous unwritten law, as well as of the institutes of Roman-Byzantine and modern European law, including the shariat. It is therefore rather difficult to draw precise conclusions as to the exact instances of traces of the Byzantine law influence in the unwritten law of some areas in Yugoslavia. This short contribution is therefore but a modest attempt at summarizing some of the existing facts based on recent literature on the subject.

⁵ П. Стојановић, *op. cit.*, art. 15 of the Peter's Code and article 42 of the Danilo's Code, p. 121.

⁶ M. Sufflay, *Srbi i Arbanasi*, Beograd 1925, p. 62.

ТРАГОВИ УТИЦАЈА ВИЗАНТИЈСКОГ ПРАВА У ОБИЧАЈНОМ ПРАВУ НЕКИХ ОБЛАСТИ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Резиме

Јужни Словени још од свог коначног досељења на Балканско полуострво па све до ишчезавања Византијског царства налазили су се под сталним и одређеним утицајем Византа. Овај феномен видљив је и у области права, а нарочито у домену неписаног, то јест обичајног права. Међу специфичним институтима правног карактера који су подобни за изучавање у вези са утицајем Византа, могуће је издвојити право прече куповине, пошто је ово питање посебно третирано у југословенској правној литератури, а такође и у историјским и етнолошким радовима, од којих су неки и новијег датума (Никола Павковић, Петар Стојановић, Мишић).

Два главна мишљења су карактеристична за југословенску литературу о овом питању — једно према коме право прече куповине има своје порекло, пре свега, у византијском праву (С. Новаковић), и друго које томе праву приписује аутохтоне елементе (Мишић). У чланку је разрађено у одређеној мери и једно и друго мишљење. Међутим, недавна дубља истраживања у вези са овим питањем указују на то да се право прече куповине појавило на одређеном степену економског и друштвеног развоја извесног броја аграрних друштава, тако да се оно не може сматрати специфичном институцијом једног или другог народа (Н. Павковић).

Примери утицаја византијског права третирани су и у општијем смислу, то јест кроз кодификацију и кроз институте обичајног права као делова већих сфера регулација. Највећи број таквих примера нађен је у литератури о црногорском обичајном праву, као и о писаном грађанском и кривичном праву (П. Стојановић, Šufflay). С тим у вези спомиње се и задруга која је представљала ризницу обичајноправних правила, тј. неписаног права.

Аутор даје и примере из области кривичног права (одсецање носа као казна предвиђена средњовековним кодификацијама, као што је Душанов законик) где је утицај византијског права свакако присутан.

Улога Цркве је такође значајна у преношењу византијског утицаја и у писано и у обичајно право југословенских земаља. Црквени правници, преписивачи и преводиоци византијских правно-црквених текстова увели су у српске институције дух римског и, на тај начин, византијског права.

Динко ДАВИДОВ

Балканолошки институт САНУ
Београд

КУЛТ СВ. НАУМА У БУДИМСКОЈ ЕПАРХИЈИ

Заморена и већ готово умирућа балканска позновизантијска уметност последњим својим снагама запутила се из удаљених провинција путевима православних сеоба на далеки север, да се тамо, у барокно доба, сучи са њој страном западноевропском цивилизацијом, и да ту, још једном, и последњи пут, по-носно подигне главу, а потом, оставивши трајне сликарске и примењено-уметничке белеге, достојанствено издахне на њој страном панонском пределу. Будимска епархија била је стицајем повољних миграционих околности предодребена да се у њеним црквама — чак и у седмој деценији XVIII века — та стара уметност јужних делова Балкана уверљиво исказе у зидном живопису и иконопису. Био је то снажан продор, неочекиван упад зографа из некада *цветног* Мосхопоља све до удаљеног Српског Ковина, Стоног Београда и Сентандреје.

Историја, богата примерима померања и прожимања култура, што су не ретко доносиле поратне године и сеобе народа, сачувала је у Будимској епархији пуно споменика традиционалистичке обојености, чије се значење, у овим областима, тек открива и истражује. Покренути из своје животне средине, пресељеници су штедро преносили своја духовна упоришта и друга добра као вид тежње, па и забринутости, да се у непознатом свету верски и етнички не окопни. Судбоносне сеобе, настале после аустријско-турских ратних размирица и деоба територија, крајем XVII и у првој половини XVIII века, имале су далекосежне последице на културу досељеника у веку просвећености. Међутим, када се овде помињу сеобе, онда се не мисли само на оне две многољудне и организоване, Чарнојевићеву (1690) и Шакабентину (1739), већ пре на она стална пре-

сељавања појединих породица из Јегејске Македоније далеко на север, у угарске вароши и варошице. Управо у овим сеобама шароликог левантског света, у дугом процесу који је трајао деценијама, стизали су трговци и занатлије а са њима и путујући зографи. Они су битно утицали на обнову угарских градова, привредно уназабених за дуге турске владавине. И не само на економски развитак.

Међу сналажљивим и вискреним досељеницима, жељним странствовања и зараде, било је Грка, Цинцара,¹ грецизираних Цинцара² и Словена, које је било тешко национално изделити, будући да је у овим крајевима етничка неодређеност била општа појава. Јер „питање народности спавало је још мртвим сном на Балканском полуострву, питало се још за веру, с прилично равнодушним осећањем за народност”.³ Ово мишљење Стојана Новаковића односи се на житеље јужних вароши, на крајеве из којих су потицали досељеници у Угарску.

Мосхопоље, Брат, Кожани, Елбасан, Шатисте, Влахоклисура, Шиписка, Блац и друга места била су на селидбеној, трговачкој па и културној топографији, повезана прилично јаким нитима са угарским варошима, међу којима пре свих треба навести Токај, Јегру, Мишколц, Пешту, Бур, Коморан, Кечкемет, Вашархељ, Велику Кањижу и Стони Београд. У њима су Грци држали трговачке радње у којима су цветали послови. Доносили су турски еспап са Леванта, а тамо опет односили немачку робу, нирнбершке и друге артикле.⁴ Поред трговачких компанија, које су често имале и уредне царске привилегије, бавили су се и торбарењем — трговином на мало, везаном за бескрајно дуга путовања. Уопште, тада се много путовало, посебно на узбудљивој линији Исток — Запад, а та путовања, трговачка, занатлијска, хаџијска, луталачка, имала су не малог утицаја на духовна и уметничка расположења.

¹ Основна литература о Цинцарима: F. Kanitz, *Die Zinzaren, eine Ethnographische Studie*, Wien, 1863; G. Weigand, *Die Aromunen, ethnographisch — philologisch — historische Untersuchungen über das Volk der sogenannten Makedo-Romanen oder Zinzaren*, Bd. I, II, Leipzig 1895, 1894; Д. Поповић, *О Цинцарима, прилози питању постанка наше чаршије*, Београд 1937. Назив ове етничке групе је Аромуни, али их називају и друкчије: Арванитовласи, Македорумуни, Куцовласи итд. Вајганд сматра да су их Срби назвали Цинцарима. (Weigand, н. д. I, 273).

² У XVIII веку, они који су се доселили у угарске вароши углавном су били грецизирани. Отуда ћемо их у овој расправи назвати Грко-Цинцари. Језик њихове писмености био је грчки (богослужбене и друге књиге, натписи на иконама, бакрорезима, чак и епитафи на надгробним споменицима).

³ С. Новаковић, *Први основи словенске књижевности међу балканским Словенима*, Београд 1893, 238.

⁴ „У ствари су Цинцари, већ после Пожаревачког мира поплавили Аустрију. У њиховим рукама била је готово сва копнена трговина Блиског Истока и Средње Европе. Они су држали сву трговину, и велику и ситну. Трговина између Турске, Аустрије и Немачке била је потпуно у њиховим рукама”, Д. Поповић, н. д., 78.

Уз трговину, којој су се Грко-Цинцари предавали са пуно смисла и дара, бавили су се и — овде до тада непознатим — оријенталним вештинама.⁵ Већ раније је речено да су *ненад-машиви у резању уметничких дела од сребра и дрвета!*⁶ Били су, дакле, надалеко познати као кујунџије, а њихови најбољи радови су црквене сасуди, најчешће сребрни крстови са мини-јатурним *светогорским* дуборезним уметцима са сценама муча Христових; а поред њих израђивали су кандила у филиграну и у техници искуцавања, као и лаке кадионице, чираке и друге примењеноуметничке сакралне предмете. На неким складно урађеним делима, као на крушедолској рипиди (1724), ктитора Николаја Мелентијевића, епископа печујског, може се наћи угравиран мајсторов запис *Георгије Аргири, кујунџија из Мосхопоља.*⁷ А таквих, знаних и незнаних, било је пуно у Угарској. И дуборезбарски занат, посебно израда иконостаса, везује се за њихове даровите руке, па су највероватније мајстори са југа начинили иконостасне преграде, из прве половине XVIII века, у црквама Будимске епархије. Осим обраде племенитих метала и дрвета, јужњаци су били надалеко познати као добре терзије, зубунџије, ћурчије, папуџије, бојације.⁸

У првој половини XVIII века, пре барокне и неокласицистичке изградње угарских вароши, досељеници су — својим одевањем, грчким говором, темпераментом, изгледом трговачких радњи и занатских радионица, на којима су држали спуштене ћепенке — створили, онде на северу, атмосферу и колорит левантских чаршија.

Нови талас досељеника у Угарску, крајем XVIII века, последица је турских и арбанашких одмазди, а посебно првог разарања Мосхопоља (1769), када су бежећи кренули на север и житељи осталих места из овог краја. Тада су се богате породице населиле у варошима у којима су одраније имале сроднике и трговачке ортаке. Неки су остали у јужној Угарској, док су се поједини у већим групама одселили у северне градове. Непосредно после тога долази до изградње великих неокласицистичких цркава, за чију градњу су нови досељеници давали највише прилога. Тада су подигнуте монументалне грчко-цинцарске цркве у Пешти и Мишколцу.

I

У духовном и религиозном погледу Грко-Цинцари су се, углавном, држали уз Србе, будући да су угарски Расцијани

⁵ G. Weigand, *н. д.*, I, 303.

⁶ Д. Поповић, *н. д.*, 91.

⁷ П. Мирковић, *Старине фрушкогорских манастира*, Београд 1931, 37, табла XL.

⁸ G. Weigand, *н. д.* II, 63—65, табла II.

⁹ Д. Поповић, *н. д.*, 92.

имали своју црквену хијерархију и, што је још важније, царске привилегије, као гаранцију верске неповредивости; али су, у исто време, од Срба и зазирали плашећи се утапања у нацију која је била бројнија, организованија, па самим тим и снажнија. Отуда и сталне трзавице, и сукоби између једноверника, баш у новоподигнутим барокним црквама, за чију градњу, украшавање и сакралну опрему су и Грко-Цинцари давали велике прилоге. Неспоразуми су се тицали права на богослужење на грчком. Наиме, у местима у којима их је било више подизали су грчко-цинцарске цркве, док су у другима успевали да добију своју певницу, тјуторе, као и право да се јеванђеље чита на грчком, или пак да се грчка и славјано-српска богослужења одржавају у истој цркви али одвојено, узастопно, из недеље у недељу. Због тога су набављали грчке књиге и иконе са грчким натписима. Грчки натписи се налазе не само на појединачним иконама већ и на целокупним иконостасима, као, на пример, у српским црквама у Бурџу, Јегри, Мишколцу, па чак и на иконостасу цркве св. Духа у Дунафелдвару. Овај иконостас сликао је, као свој први већи рад, сликар Павел Бурковић, који је, будући да су Цинцари били ктитори иконостаса, исписао све натписе на грчком. А што се тиче грчких богослужбених штампаних књига, оне су овде заступљене у већем броју; то су претежно венецијанска, бечка и лајпцишка издања XVIII века. Ове књиге, неинвентарисане и непроучене, налазе се и сада у певницама појединих цркава Будимске епархије; међу њима су јеванђеља, псалтири, синописи, орологиони, пантекти, триоди, апостоли, пентикостариони, па чак и грчки минеји, од којих се један дванаестотомни комплет, венецијанско издање из 1755, чува у српској цркви Ваведење Богородице у Коморану.¹⁰

Грко-Цинцари су одржавали духовне везе са својим завичајем, понајчешће са Мосхопољем. У време њихових сеоба у Угарску, а знатно пре првог и другог разарања (1769, 1788), Мосхопоље је имало чак преко педесет хиљада житеља; варош велика у оно доба, са пуно цркава, познатом грчком типографијом и *научном школом*, као и са изузетно развијеном трговином и занатством, по којима је град био надалеко чувен.¹¹

Досељеници у Угарску пренели су своју традицију и митологију; жељу да остану постојани, да се етнички не преобразе у новој средини. У њиховим селидбеним ковчезима биле су старе иконе, кандила и књиге, а у свести завичајни култови и предања, љубоморно чувана обележја ортодоксије, брижно негована у туђини.

¹⁰ Лична сазнања о току теренскоистраживачког рада у црквама Будимске епархије.

¹¹ Д. Поповић, *н. д.*, 20.

Разумљиво, Грко-Цинцари су и после пресељења у Угарску наставили да негују своје култове и да празнују *своје* светитеље. То су, на првом месту, св. Димитрије и св. Константин, а поред њих и св. Наум, св. Атанасије, св. Параскева, св. Марина, св. Јелена, док су посебно поштовани општи, велики светитељи, св. Никола, св. Јован, св. Георгије, св. Михајло.¹²

У религиозна, етничка, па и етичка обележја Грко-Цинцара треба свакако уврстити и њихов однос према успомени на покојнике; култ мртвих био је код њих узорно негован. Мада по природи штедљиви, чак шкрти, они су подизали камене и мраморне надгробне споменике, као трајни спомен на покојнике.¹³ Такви, барокни споменици, са грчким натписима, сачувани су у многим портама православних цркава у Маџарској; чак и узидани у црквена здања.¹⁴ И њихови новчани прилози црквама сводили су се, такође, на култ мртвих, традицију помена и парастоса. У свему томе они су се надметали са Србима, па се може рећи да је, и поред честих несугласица и суревњивости, међу њима владао дух племенитог такмичења о томе ко ће дати већи прилог за подизање или оправку цркве, куповину икона, књига и сакралних предмета уметничке израде. Уз Србе, Грко-Цинцари су оставили у Будимској епархији део своје специфичне културне и етнолошке баштине, у коју спадају култ и ликови св. Наума Охридског.

Расадник Наумовог култа био је, током столећа, његов манастир на обали Охридског језера, који чува светитељеве мошти, у чијој близини су настали текстови житија, службе и народна предања. Прво словенско житије написао је у трећој или четвртој деценији X века непознати ученик св. Климента. То је сажета биографска вест о св. Науму, додата уз житије св. Климента.¹⁵ За то житије је већ речено да је „по својој старини, по историјским вестима, једноставно и без реторике изложеним, првостепени извор не само за живот св. Наума, но и на живот осталих ученика Кирила и Методија”.¹⁶ У овом житију нема помена о Наумовим чудима исцељења и другим легендарним догађајима.

¹² Исто, 37.

¹³ G. Weigand, *н. д.* I, 268; Д. Поповић, *н. д.* 37—40.

¹⁴ Лична сазнања за време истраживачког рада у Маџарској.

¹⁵ П. А. Лавровъ, *Житія св. Наума Охридскаго и служба ему*. Извѣстія отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи наукъ, Т. XII, кн. IV, СПб 1907, 5—40; И Ивановъ, *Български старини из Македония*, София 1908, 51—58.

¹⁶ Л. Мирковић, *Свети Наум Охридски*, Ср. Карловци 1924, 5.

ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ

ΨΩΝΞΕΞΕΞΩΞ

ΠΕΝΤΕΚΑΙ ΔΕΚΑΓΕΡΟΜΑΡΤΥΡΩΝ

τῶν ἐπὶ Ἰουλιανοῦ τοῦ παραβάτου Μαρτυρησάντων ἐν Τιβεριουπόλει
τῇ κοινῶς ἐπικαλουμένῃ Στρομνιτζῇ.

ΝΕΩΣΤΙ ΚΑΙ ΝΩΤΥ ΠΦΕΚ ΔΕΔΟΜΕΝΗ

Δαδάνη μὲν τῆς Σεβασμίας Μονῆς τοῦ ἐν Ἁγίοις Πατρὸς ἡμῶν Ναύμ
τοῦ Θαυματουργοῦ.

Διορθώσαι δὲ πρὸς λογιωτάτην Κυρίην Μιχαήλ τοῦ Γκόρας...

Καὶ ἀφιερωθεῖσα Περ' αὐτῆς τῷ Μακαριωτάτῳ Ἀρχιεπισκόπῳ τῆς
πρώτης Ἰουστινιανῆς Ἀρχιεπὶς Κυρίῳ Κυρίῳ

ἸΩΑ΄ΣΑΦ.

ἐν Μοσχόπολει.

1741.

Πατρὶς Γρηγορίης Ἱερομονάχου τῆς Κωνσταντινίδου.

АКОЛУТИЈА — издание типографіе у Мосхополю, 1741.

Грчко житије св. Наума, састављено у XIII веку у Охридској архиепископији, штампано је 1740. у зборнику служби, житија и канона светитеља, чији култови су развијени у овом крају.¹⁷ Ту књигу, под насловом *Αχολούδια των Αγίων* одобрио одобрио је за штампу охридски архиепископ Јоасаф, а штампана је у Мосхопољу, трошком манастира св. Наума.¹⁸ Очито, књига је била веома тражена и популарна међу Грцима и погрченим Цинцарима, па је уз мање измене прештампана 1741. и 1742.¹⁹ У мање познато издању из 1741. налази се чак шест графичких украса — заставица, са минијатурним ликом св. Наума, као монаха, и са натписом 'Ο ἅγιος Ναύμ. Житије св. Наума у мосхопољској Аколутији обогаћено је занимљивим и лепим легендама, које су давале повода да се овде још више развије и учврсти његов култ. Веродостојност првог словенског житија је ишчезла, а народно предање је од просветитеља и

¹⁷ И. Дуйчев, *Пространо грчко житие и служба на Наум Охридски (Константин-Кирил философ-юбилеен сборник)*, София 1969, 261—279.

¹⁸ E. Legrand, L. Petit, H. Pernot, *Bibliographie hellénique ou scription raisonnée des ouvrages publiés par les Grecs au dixhuitième siècle I*, Paris 1918, 274, br. 264.

¹⁹ Издање из 1741. није било познато Е. Леграну. Један примерак ове књижице налазио се у Библиотеци Карловачке митрополије у Ср. Карловцима; сада се чува у Патријарашкој библиотеци у Београду, сигн. П. II, 216.

учитеља створило чудотворца и исцелитеља. Тако је, залагањем Охридске архиепископије, у првој половини XVIII века дошло до обнове Наумовог култа. У тој обнови Наумов култ је, сходно националној политици Архиепископије, суштински измењен, преображен и грецизиран. Такав је пренет у Будимску епархију.

Култ св. Наума у Будимској епархији — подручју тако удаљеном од његовог духовног и иконографског изворишта — неочекиван је на северу у XVIII веку, у овом топографском и хронолошком исходишту пресађеног поштовања, и у први мах делује као случајна појава. Одиста, тај култ се није оглашавао у сликарству Пећке патријаршије под Турцима, а нема га ни касније, после Чарнојевићеве сеобе, у осталим епархијама Карловачке митрополије. Јавио се само у варошима средње и северне Угарске, као изненадна и сасвим особена појава у црквеној уметности православних овога краја. — Тај култ, и позно приказивање његовог лика у зидном живопису, на иконама и графици, неговали су досељеници и њихови зографи из јужних делова Балкана.

*

Утицај досељених Грка и Цинцара на српску ликовну културу XVIII века одразио се тако да је у средњој и северној Угарској, где су били гушће насељени, повремено долазило до превласти традиционалистичког схватања уметности.

Прву појаву позновизантијског сликарства у горњем Подунављу, после Чарнојевићеве сеобе, обележили су непознати зографи још почетком XVIII века. Из ретке архивске грађе тога времена сазнаје се да је у Пешти и Будиму сликао иконе *калуђер, иконописац Грк*,²⁰ а било их је, без сумње, више и у другим местима, посебно у Сентандреји, одакле су се ширили по целој Будимској епархији. Уосталом, тада су наручиоци приликом погодбе са зографима на првом месту тражили да икона буде насликана по захтеву *источно-православног вероисповеданија*, или како у једном писму из 1732. године пише: *по начину образов свјатија матере наше источне цркве*.²¹ Овакве жеље најбоље су могли да задовоље путујући иконописци из јужних крајева Балкана. За ове зографе традиција је још увек била жива и они су сматрали да ће најбоље задовољити захтеве својих богатих наручилаца уколико се држе старих зографских решења, на која су, уосталом, у свом раду свикли, понављајући иконографске формуле сликарске Ерминије. Сходно тим старијим поукама они су на иконама исписивали грчке натписе. У свом завичају учили су под окриљем традиционалних схватања па су, и овде, настојали да том маниру продуже животни век, да се одбране од свих промена, које су се, и у њиховом крају,

²⁰ Д. Давидов, *Иконе српских цркава у Мађарској*, Н. Сад 1973, 102.

²¹ Д. Давидов, *н. д.*, 101.

а посебно у Будимској епархији, већ тада могле приметити. И поред недовољне сликарске спреме и скромније ликовне културе они су настојали да се држе класичних облика старијег иконописа, у чему, резумљиво, нису могли достићи некадашње уметничке вредности, али су њихови радови, без сумње, веома важан споменички опус за боље разумевање завршнице позновизантијског стила.

Другу појаву левантске културе обележио је неким својим редовима Христофор Жефаровић. Мада је његово многорисно дело често оцењивано као први снажни допринос барокнизацији српске уметности, што је без сумње тачно, оно је — када су у питању бакрорези за поручиоце са Југа, или за Грке и Цинцаре у Будимској епархији — носило превасходно позновизантијске одлике. Ови Жефаровићеви бакрорези махом су, у иконографском погледу, традиционално постављени, а некада су само делимично оперважени барокним украсима. Живећи у Бечу у петој деценији XVIII века, он је својим путовањима на југ пролазио и задржавао се у угарским варошима, где је међу православним трговцима налазио наручиоце бакрореза, или и купце већ израђених и одштампаних бакрореза и књига. У исто време радио је пуно за клијентелу из Јегејске Македоније, па чак и Јерусалима. Ови Жефаровићеви бакрорези имају натписе и ктиторске записе на грчком, а само понеки доносе истоветни текст на славеносрпском. Тако су се Жефаровићеве графике распростирале на широком подручју Балкана и у исто време по Угарској, приближавајући тако два удаљена света, две у суштини опречне стилске идеје. Већ и сажети преглед бакрореза ове врсте уверљиво упућује на овакве закључке.²² Године 1741, када је са Томом Месмером у Бечу гравирао и издао *Стематологију*, Жефаровић је израдио бакрорез *Свети Теодор Тирон и Стратилат*, као поручбину Данила Хаџи Ђурчије, за манастир у Сервији. Идуће, 1742. године издао је гравиру *Свети Јован Владимир Мироточиви* за ктиторе Адама, из места Руси Аргенти, и Теодора Папагеоргија, из Мосхопоља, ширећи тако култ зетског владара, посебно у Елбасану, Мосхопољу и Берату, чије је ведуге изгравирао у доњем делу композиције. Међутим, овај Жефаровићев бакрорез доспео је до Хиландара, а на север до појединих места Будимске епархије. Од посебног је значаја Жефаровићева графика *Свети Никола*, коју је израдио у две варијанте, за цркве у Бурју и у Кечкемету, а за спомен на своје родитеље. За Грка Михајла Готини, трговца у удаљеном Мишколцу у северисточној Угарској, гравирао је лик св. Наума 1743. године. Бакрорез *Богородица „Достојно јест“* везује се за Свету Гору. Жефаровићево путовање у Јерусалим обележавају графике *Деизис — Небески Јерусалим* и *Јерусалимска црква Васкресења и Патријаршија*. Композицију *Богородица Елеуса* на-

²² Д. Давидов, *Српска графика XVIII века*, Н. Сад 1978, 145—153.

ручио је Константин Георгије Русис из Кожана; *Силазак у ад* израдио је за ктиторе Петра и Михајла Папаконстантину из Мосхопоља, док је графику *Богородица Олимпијска* поручио Јован Здравко из Кожана. И на крају треба поменути бакрорез *Манастир св. Сава Освећени*, који је код Жефаровића наручио извесни Константин Коца, пореклом из Кожана, у време израде графике трговац у Бечу. Већ из овог набрајања једног дела Жефаровићевих бакрореза уочава се да су на овим радовима приказани и забележени балкански и угарски топоними, стари култови и освећена места, као и имена ктитора, на југу и на северу, махом Грка и Цинцара. — Одиста нико није могао, као Жефаровић тада, да тако успешно премости онај велики простор, од Свете Земље и Свете Горе до Будимске епархије. У његовим многобројним графикама широко је разапет лук између левантске и барокне културе. Захваљујући Жефаровићевим сталним везама са завичајем, али и благодарећи наручиоцима бакрореза, грчко-цинцарској клијентели, његова дела су добила специфична обележја. У њима је, у малом, остварена изузетно занимљива симбиоза позновизантијске традиције и барока, при чему је у неким традиција доминирала, као иконографска, па и стилска суштина графичке композиције.

Трећу и најснажнију појаву левантског сликарства у овим крајевима неочекивано су огласили *мосхопољско-ковински* зографи. У времену када су се у српском сликарству усталиле стилске одлике барока (испочетка источно-европског, руско-украјинског, а убрзо средњоевропског порекла), када су већ били насликани иконостаси Стефана Тенецког, Димитрија Бачевића, Јована Поповића, Василија Остојића, раног Теодора Крачуна и других сликара барокног опредељења, дошла је у седмој деценији XVIII века, из јужних крајева Балкана у Будимску епархију, група зографа традиционалистичког сликарског уверења. Они се, на свом путовању, нису задржали у Срему, или у Бачкој, већ су се обрели у најсевернијој епархији Карловачке митрополије. Сликарски образовани у још увек непознатој радионици, највероватније у околини Елбасана и Мосхопоља, одакле је био Теодор Грунтович, једини познати мајстор ове зографске дружине, они су пренели у Будимску епархију позновизантијски сликарски манир. У новој средини, у којој је такво сликарско уверење било стилски одавно превазиђено, ови зографи су га упорно и уверљиво заступали, не покушавајући да у измењеним условима мењају и модернизују свој сликарски рукопис. За кратко време, од првих потписаних радова 1765. до последњих 1772. — што не значи да нису коју годину раније или коју касније овде сликали — они су успели да се наметну грчко-цинцарској, али и српској клијентели. Иза њих су остала обимна живописна и иконописна дела. Монументални зидни живопис цркве Успење Богородице у Српском Ковину, из 1765, као и живопис капела св. Врачева и Јована Крститеља, исте цркве,

из 1771, а убрзо и живопис цркве Рођење Богородице у Стоном Београду, из 1772—4, представљају незаобилазне сликарске радове у Будимској епархији.²³ Недавно је утврђено да су се *мосхопољско-ковински* зографи поред зидног живописа успешно бавили и иконописом.²⁴ Сада се већ може поуздано рећи да су они сликали иконостас старе цркве у Српском Ковину, серију од дванаест целивајућих икона и два фриза светитеља за исту цркву. У Сентандреји су тих година радили престоне иконе за Збешку цркву, а један иконописац ове групе насликао је иконостас српске цркве у Дунапантилији. Осим иконостасних целина од њих је остало и више појединачних икона, међу којима се по свом иконографском решењу истиче *Крунисање Богородице*, са сценама из Христовог и Богородичиног живота, ликовима пророка и светитеља. Мада још није довољно проучено сликарство ове зографске групе, оно без сумње представља најпознији и најсевернији продор традиционалне ликовне културе. Мосхопољски зографи су се огласили и као преносиоци култова светитеља из свог завичаја, па и култа св. Наума.

*

Први лик св. Наума у сликарству Будимске епархије налази се на икони *Богородица са Христом*, рад зографа Митрофана, са почетка XVIII века.²⁵ То је по величини и сликарској вештини репрезентативна икона, са потписом мајстора *χειρ Μητροφανη ζωγραφου*. По сликарском поступку, који је најближи већ утврђеном поимању стила *левантског барока*, та икона је, без сумње, најзначајније сликарско дело тога времена у Будимској епархији. За зографа Митрофана карактеристичан је хладан зеленкастомаслинасти инкарнат са светлим акцентима и тамним сенкама, док су набори драперије увек исцртани и наглашени златним линијама. Богородичина круна, престо и још неки додатни делови имају барокне облике. У трагању за пореклом стила зографа Митрофана треба се задржати на још недовољно познатом светогорском иконопису друге половине XVII и почетка XVIII века, где ће се, по свему судећи, наћи његови стилски и иконографски сродници. Независно од тога да ли је икона пренета са југа у Будимску епархију, или је зограф Митрофан прешао на север, у питању је тематски разуђена и иконографски занимљива композиција. Поред Богородице, коју крунишу два анђела, са стране се налазе сцене страдања Христових. Осим ових композиција ту су и ликови светитеља; са леве стране у претпоследњем пољу насликани су св. Антоније *ὁ ἄγιος Αντωνιος* и св. Наум *ὁ ἄγιος Ναυμ*, док су, као пандан њима, на

²³ С. Петковић, *Животопис цркве Успења у Српском Ковину* (Rácze-ve-у Зборник за друштвене науке МС 23, Н. Сад 1959, 46—73.

²⁴ Д. Давидов, *Иконе српских цркава*... 38—43.

²⁵ *Исто*, 28. т. III.

супротној страни св. Константин и св. Јелена. Испод њих, у угловима иконе, налазе се св. Георгије, а на супротној страни св. Димитрије, док је између њих фриз стојећих ликова, где су, поред св. Параскеве, св. Харалампиа, св. Атанасија Александријског, и ликова св. Три јерарха, насликани још и св. Никола, св. Димитрије Аеропагитски и св. Спиридон. Све су то светитељи чији су култови развијени код Грка и Цинцара, а међу њима је и лик охридског светитеља. Св. Наум је приказан као млади монах, како десном руком благосиља а у левој држи отворени свитак. У односу на престону икону на иконостасу манастира св. Наума на Охридском језеру, запажа се да је лик на икони зографа Митрофана сликан према друкчијем иконографском изворнику. Својим уметничким дејством и својом тематиком ова икона је огласила присуство левантске струје у сликарству Будимске епархије у првим деценијама XVIII века. Икона зографа Митрофана *Богородица са Христом*, са ликовима светитеља који су поштовани у јужним областима Балкана и са ликом св. Наума, сасвим је усамљена у томе времену у овим областима, па се због тога може претпоставити да је донета са Југа.

Лик св. Наума представљен је и у Жефаровићевој *Стематографији*, 1741. године.²⁶ У галерији светитеља и владара-светитеља налази се и св. Наум \tilde{C} Наѡмъ чѡдворецъ Близъ Охрѡда и св. Никодин \tilde{C} Нѡкимъ. Муроточецъ. У цртежу су сродни са стојећим ликовима у првој зони цркве манастира Боѡана, коју је Жефаровић живописао 1737. године. Св. Наум има дугу шиљасту браду, како се најчешће представља, одевен је у монашку, схимничку хаљину и мантију, док му је на глави кукуља са крстом и словима $\tilde{I}\tilde{C}$ $\tilde{X}\tilde{C}$ $\tilde{H}\tilde{K}$. У десној руци држи штаку а у левој свитак са текстом \tilde{I} же сотворѡт и наѡчѡт сеѡ вѡлѡи наречѡтса. Мада се Наумов лик у *Стематографији* не везује само за Будимску епархију треба га истаћи, јер је ова, у XVIII веку најпопуларнија српска књига, ширила његов култ и на овом подручју. Осим тога у *Стематографији* су заступљени и ликови светитеља највише поштованих у јужним крајевима, међу којима су св. Климент, представљен као архиепископ охридски, св. Теофилакт архиепископ бугарски, св. Јован Владимир Мироточиви, *елбасански* и други. Захваљујући *Стематографији*, односно политичким идејама њеног мецене Арсенија IV Јовановића-Шакабенте, *всего Илирика патријарха*, и његових сарадника, ова књига је, поред хералдике, постала и важан историјски зборник јужнословенских светитеља и владара. То што се у овом промишљеном и оригиналном избору нашао и лик св. Наума доказ је да се у Карловачкој митрополији водило рачуна и о његовом култу. Уосталом, у једном новом сагле-

²⁶ *Стематографија — Изображеније оружиј илирических*, Беч 1741. Фототипско издање Галерије Матице српске, Нови Сад 1972.

С. НАУМЪ, ЧУДОТВОРИЦЪ: С. НИКОЛИМЪ, МУРЪ О ЧЕШЪ сѣщъ, бѣсѣраде
БАНЪ, бѣсѣраде ЛАБАНЪ.

С, Ч, X, Ж.

Св. Наум и св. Никодим — ликови у *Стематиграфији*
Христофора Жефаровића

давању и тумачењу *Стематографије*, можда би ликове светитеља са југа требало тумачити као контрапропаганду Карловачке митрополије против грецизирања словенских светитеља, што је тако енергично спроводила Охридска архиепископија.

Године 1743. израдили су Христофор Жефаровић и Томас Месмер бакрорез *Свети Наум, о „трошку поштеног и племенитог Господина Михајла Готини“* из Мишколца, а „старањем преподобног Господина Константина“, архимандрита манастира св. Наума.²⁷ И у овом случају Жефаровић је мотивом везан за свој завичај и за култове балканског југа, колико словенског, толико још више грецизираног. Јер Наумов бакрорез, по натписима и ктиторском запису, исписаним само на грчком, показује да су Грци и Цинцари уз подршку Охридске архиепископије присвојили култ словенског просветитеља. У првој половини XVIII века Наумов култ је обновљен сасвим у грчком духу. У црквама и манастирима око Охридског језера, па и шире, било је тада доста Наумових икона насликаних у позновизантијском маниру. Као одраз популарности овог обновљеног и грецизираног култа настао је и Наумов бакрорез намењен његовом манастиру.

Стојећи чеони лик св. Наума ὁ ἀγιος Ναύμ приказан је на обали Охридског језера, у уобичајеном положају светитеља-ктитора манастира; он десном руком благосиља а левом указује на модел цркве коју је подигао. Иконографија је очито везана за старија решења. Око Наумовог лика распоређено је шеснаест композиција *из житија*, претежно сцена из новонасталих легенди, по којима се св. Науму приписује чак и улога заштитника од крадљиваца. Разумљиво, у позадини измишљеног Наумовог житија, а посебно његове моћи да кажњава оне који су посегнули за туђим добрима, треба видети практичну потребу грчко-цинцарских трговаца — у култу св. Наума они су стекли свог заштитника од невоља које су пратиле њихов посао.

По натписима изнад појединих сцена *из житија* добија се иконографски преглед:

1. κρινόμενος ὑπο τοῦ βασιλεως	Краљ осуђује св. Наума.
2. εἰς φυλακὴν περὶεται	Св. Наума воде у затвор.
3. βαπτίση τὴν βασιλλοπουλὴν	Св. Наум крштава принцеу.
4. ἰατροθετὴ τοὺς δαιμονισμένους	Исцељење бесних.
5. βάνοντας τὴν καρδάρᾳ εἰς τὴν πέτραν ετυκοθη	Карлица је на камену оставила отисак.
6. Διοκομένος ὑπο τῶν βογομιλων	Св. Наум гоњен од богумила.
7. Ζεύγη τὴν ἀρκουδα εἰς τό ἀμάξη	Св. Наум јарми медведа у кола.

²⁷ Д. Давидов, *Српска графика XVIII века*... 148.

8. ἡ κοιμοισις του αγιου Ναουμ	Успење св. Наума.
9. ἡ ἀγία Μαρινη	Света Марина.
10. διὰ νά κλεφουν τό λαζάνι
ριμάζη τό σκίτη	Крадљивцима казана кућа пропада.
11. ὁ κλεφας το ἄλογο
ξημερώνη εἰς κόρταν	Крадљивца коња зора затекла пред
вратима.
12. διὰ τήν κουκαν ὀπου κηρευ
στανικῶς ἔπεσαν μέ τό ἄλογο	Крадљивац пехара срушио се са
коњем.
13. διὰ τὰ σταφύλια βιαίως εἰς
τήν λύμνην κινδύεуη τῆ ζωῆ του	Крадљивац грожђа изложио се жи-
вотној опасности.
14. διὰ νά γελάσι μέ τον ἄγιον
ψωφά τό ἄλογο του	Ономе што је преварио светитеља
уђинуо је коњ.
15. διὰ νά κλεφουν τῆ γατα αὐτῆ
μόνη ἔμηνεν εἰς τό σκίτη	Крадљивцу мачке (сви су помрли) са-
мо је она остала.
16. οἱ δοκιμάζοντες νά κλεφουν
τό ἄγιον λειψανον εδ	Они који су покушали да украду све-
титељево тело побеснели су.

Предање о Науму добило је баш почетком XVIII века ра-
зуђене облике. Измишљене приче, од којих неке, због кратке
стилизиције натписа изнад сцене, нису сасвим јасне (као на при-
мер чудо са карлицом) улазиле су непосредно из предања у
зографске подсетнике, па су тако доспеле и до Жефаровића.
Веома је била популарна у народу легенда о св. Науму који
јарми медведа у кола уместо вола којег је медвед растргао.²⁸
Та сцена, позната као *чудо са медведом*, изведена је вероватно
из службе св. Науму, где за њега на једном месту пише *Звери
укротил јеси*.²⁹ Пре Жефаровића ову легенду приказао је 1711.
зограф Константин на престоној икони у манастиру св. Наума.
Од осталих композиција веома је сликовито решена она у ко-
јој светитељ истерује бесове. Три болесника-бесника леже на
земљи, причвршћени дугачком мотком преко ногу, док св. Наум
стоји на десној страни и покретом руке чини чудо истеривања
бесова, што се одражава на првом болеснику, коме из уста из-
лази демон у облику ђаволка. Бакрорез поучава и о томе да ће
свако ко превари светитеља бити кажњен — ономе што је то
покушао уђинуо је коњ. Од сцена, које се такође не ослањају
на житије, треба поменути прву, где краљ осуђује св. Наума,
другу где га воде у затвор и трећу где је молитвама излечио
краљеву кћер.

На Наумовом бакрорезу нису приказани стварни догађаји
из житија, а нису илустроване ни оне лепе епизоде из апокриф-
них житија и народног предања. Из бакрореза се не може са-
знати да је Наум био сарадник Климентов, да је боравио у

²⁸ М. Матичетов, *Приказната на Наумова мечка*, Македонски фолклор
15—16, Скопје 1975, 129—144.

²⁹ П. А. Лавровъ, *н.д.* 14.

Моравској, Риму, Бугарској и Македонији. У исто време на овој гравири нису добиле место ни оне познате легенде о томе како су се св. Наум и Климент спасли тамнице,³⁰ градили своје манастире,³¹ показивали своје преводе бопослужбених књига, а оне се саме отвараху,³² како једном човеку *подигоше својим молитвама... умрла сина јединца,*³³ и чинили друга чудеса и исцељења слепих, раслабљених, глухих, немих, хромих.³⁴

Може се поставити питање како су Охридска архиепископија и управа манастира одобриле цртеж за бакрорез у којем се битно одступа од текста житија. Као већина светитеља, који су стекли већу популарност код ширих слојева сеоског живља и грађанске класе, и култ св. Наума је у народном предању постепено губио историјску суштину, да би у исто време примио разубене апокрифне особености. Текстови грчког проширеног житија постали су тек повод народној машти, која је испредала разнолике приче о охридском чудотворцу. Очигледно, Охридској архиепископији није сметао такав преображај Наумовог култа. Било је једино важно да је поштовање св. Наума добило пунији ослонац у народној усменој књижевности и да се шири, како у охридском крају тако и међу Грцима и Цинцарима у Будимској епархији. Јер, популарност култа св. Наума порасла је посебним настојањем *блаженог архиепископа I Јустинијане охридске Господина Јоасафа*, чијим је залагањем штампана мосхопољска Аколутија, а који је написао надахнуту и пуну претеривања пастирску посланицу о преносу славе св. Наума са 23. децембра, на 20. јуни.³⁵ Све то указује да је у првој половини XVIII века св. Наум *високо поштован и слављен,*³⁶ али у склопу идеје о грецизирању, коју је, како се да приметити, спроводила Охридска архиепископија.

Жефаровић ту позадину овог бакрореза вероватно није осетио; он је припремио цртеж за бакрорез и организовао израду у Месмеровој радионици. Тешко је утврдити да ли је тај цртеж иконографски компонован поводом припреме ове графике, тј. да ли је то изворни Жефаровићев цртеж, или је у питању позајмљена иконографска схема са неке позновизантијске иконе. То, међутим, за ову расправу није битно. У сваком случају иконографија Наумових *сцена из житија* настала је тих година XVIII века. Сходно томе треба и протумачити изглед панораме око манастира св. Наума, која је смештена у доњем делу композиције. На њој је манастир приказан на каменитој обали језера, док су око њега распоређена не само оближња места и манастири већ и она удаљена насеља. Перспектива, топограф-

³⁰ Исто, 25.

³¹ Исто, 40.

³² Л. Мирковић, н. д. 20.

³³ Исто, 21.

³⁴ П. А. Лавровъ, н. д., 23.

³⁵ Л. Мирковић, н. д., 28.

³⁶ Исто, 28.

ска прегледност и географска тачност нису поштоване, па су се на овој панорами нашла и она места која се не могу сагледати из једне тачке посматрања. Ту се, између осталих, налазе манастири Заум, Пантелејмон и Јован Продром, као и већа и мања места, Охрид, Подградец, Ливаниста, Пештани, па чак и удаљено Мосхопоље. Ови топоними представљени су на Наумовом бакрорезу због националних и културних разлога Охридске архиепископије. У склопу идеја о грецизирању Словена и Цинцара у овим крајевима треба видети и обнову поштовања св. Наума и осталих светитеља. У Угарској, пак, Наумов бакрорез су такође ширили Грко-Цинцари, најчешће пореклом баш из оних места која су назначена на ведути. Будући да је оригинална бакрорезна плоча пронађена у Будимској епархији, то само значи да су се онамошњи Грко-Цинцари старали да се она повремено отискује и да се бакрорези преносе у манастир св. Наума. Утврђено је, такође, да је плоча често отискивана и у великом тиражу; један део је растуран у Будимској епархији, а други, већи део је манастир делио својим верницима, поклонцима и дародавцима. Бакрорез је наишао на добар пријем, што се види и по томе да је Жефаровић убрзо израдио и варијанту ове композиције.³⁷

Жефаровић-Месмеров *Свети Наум* био је веома популаран и у другој половини XVIII века, а то само значи да су га овде имали прилике да виде и *мосхопољски* зографи, када су 1765. живописали манастирску цркву Успење Богородице у Српском Ковину. Тај живопис опомиње да се овде могло обновити традиционално зидно сликарство захваљујући не само придошлим зографима са југа, већ и наручиоцима, који су још увек имали жељу да се управо том стилу омогући монументални израз.

Мосхопољски живописци су у првој зони северног зида нартекса насликали на југу популарне светитеље, овим редом: св. Марина, св. Параскева, св. мученица Ирина, св. Варвара, св. Катарина, преподобни Наум, преподобни Теодосије, св. Сава Освећени, св. Еутимије Велики, св. Антоније Велики.³⁸ Св. Наум је насликан као монах, према уобичајеном иконографском виду. Треба приметити и то да је грчко-цинцарски живаљ у Српском Ковину био малобројан, да су натписи славеносрпске језичке редакције, што значи да иза избора ликова у овој зони нису били само Грко-Цинцари већ и управа овог манастира, која је прихватила предлоге живописца. Уосталом, у наосу ове цркве насликани су Срби светитељи.

У великом броју икона које су насликали ови зографи налази се неколико са ликовима св. Наума. Они су врло спретно прешли са монументалног формата зидног живописа на знатно мање површине икона, на чијим рубовима су често сликали ми-

³⁷ Једини до сада познати примерак ове графике поседује Стојан Вујичић, књижевник из Будимпеште.

³⁸ С. Петковић, *н. д.*, 67.

нијатурне композиције из житија, или празнике и ликове светитеља. Из тога проистиче да су иконе сликали и у свом завицају. Доследни свом традиционализму у зидном живопису, они су га испољили и у иконопису.

Икона *Силазак у ад*, сликана око 1770, намеће се пажњи јер је на њој лик св. Наума. Она је блиска истоименом Жефаровићевом бакрорезу, из 1751, израђеном на иницијативу Симеона Симеоновића, архимандрита цркве св. Гроба у Јерусалиму, а по наруџбини његове браће Михајла и Петра Симеоновића из Мосхопоља. Сличност између бакрореза и иконе таква је да се са разлогом може претпоставити да је Жефаровићева графика послужила као предлошак иконописцу. Мосхопоље, као домицил сликара Теодора Грунтовича и браће Симеоновића, добија још један непосредан значај за уметничке везе овога краја и Будимске епархије. Икона спада у боље радове ове зографске дружине и може се приписати Грунтовичу. На средини је композиција Силазак у ад, док је око ње распоређено дванаест правоугаоних поља из живота Христа и Богородице. У доњем појасу су стојећи ликови: св. Георгије, св. Никола, св. Атанасије, св. Наум и св. Димитрије.³⁹ Овако компонован фриз светитеља доноси Наумов лик у већ класичном чеонном положају. На тај начин су на овој икони, поред најважнијих новозаветних сцена и ликова светитеља, чији су култови међу најпоштованијим, насликани и св. Наум и св. Атанасије, са очигледном намером да се и њиховим култовима овде нагласи значај.

Исто би се могло рећи и за садржајно богату икону великог формата *Крунисање Богородице*, која је настала такође око 1770, у истој зографској радионици.⁴⁰ На њој је поред централне композиције насликано још 16 минијатурних новозаветних тема, 22 медаљона са попрсјима пророка и светитеља, док је у доњој зони приказано 12 стојећих чеоних ликова, међу којима је и св. Наум.

Култ охридског светитеља најуверљивије су истакли ови плодни зографи двема посебним иконама великог формата, на којима је св. Наум насликан као монах, у стојећем положају, са 16 сцена *из житија*. Прва икона, настала почетком осме деценије XVIII века, пореклом из православне цркве Рођење Богородице у Вашерхелју. На златној позадини, са пејзажом у доњем делу, приказан је чеони лик св. Наума, који десном руком благосиља, а левом придржава дугачку штаку и отворени свитак са текстом: ΕΙΠΕΝ Ο ΚΥΡΙΟΣ ΟΣΤΙΣ ΘΕΛΗ ΟΠΙΣΟ Μᾶ ΕΛΘΕΙΝ ΑΠΑΡΝΙΣΑΤΟ ΕΑΥΤΩΝ ΚΑΙ ΑΡΑΤΟ ΤΟΝ ΣΤΑΥΡΩ ΑΥΤῸ ΚΑΙ ΑΚΟΛΟΥΘΗΤΩ Μ... Као иконографску особеност иконе треба истаћи лик Христа, који из облака благосиља св. Наума.

³⁹ Д. Давидов, *Иконе српских цркава у Мађарској...* 40.

⁴⁰ Исто, 206—8.

Друга икона је датована Ιουλιου Ι' 1773 а потиче из српске цркве Рођење Јована Крститеља у Стоном Београду. Сасвим је слична првој икони и рад је истог мајстора. Разликује се у неким појединостима, од којих су две доста важне: у горњем делу иконе насликана су св. Тројица а у доњем обала Охридског језера и модел цркве. За обе иконе је заједничко да се *сцене из житија* понављају. Упоређене, пак, са истим сценама на Жефаровић-Месмеровом бакрорезу оне ће показати пуну иконографску зависност; очито настале су по том предлошку. Иконописац, а вероватно и наручиоци, сматрали су да је та графика веродостојна као иконографски изворник, с обзиром на то да је израђена за манастир св. Наума. Тако је и на овим иконама прећутано Наумово словенство, а његовом култу дата је грезацирана суштина.⁴¹

У сликарском погледу ове Наумове иконе, са осталим овде насталим, обележавају дух традиционализма. Плодном сликарском делатношћу ове зографске дружине створен је утисак да су највећи сликарски послови тих година били у њиховим рукама, односно да је традиционализам постао водеће уметничко опредељење у овим крајевима. Лако би се могао изрећи суд да је то сликарство стилски анахронизам; међутим, присуство позновизантијске традиције у уметности Будимске епархије условљено је историјским и етничким разлозима. Сеобе са југа неминовно су довеле и до уметничких сеоба. Уосталом, *мосхопољско-ковински* зографи су највероватније дошли у Угарску по позиву својих сународника, грчко-цинцарских трговаца и занатлије. За ову клијентелу — патријархално васпитану у балканској средини — мосхопољски зографи су били правоверни православни живописци и иконописци, за разлику од сликара барокног опредељења, чије им је сликарство било и естетски и конфесионално туђе. Само су њихови зографи са југа успели да дочарају утисак континуитета старије уметности, да сликарским средствима пруже уверење о трајању источноправославне духовности. А то је задовољавало ктиторе, њихову носталгију за завичајем. Тако је, захваљујући традиционализму клијентеле, њеној бризи о неповредивости ортодоксије, коју би по тој осетљивости и стилске промене у уметности могле угрозити, дошло до оданог неговања позновизантијског сликарства. Разумљиво, то је било сасвим упрошћено и наивно мишљење, и у исто време у опреци са званичним ставом Карловачке митрополије, која се идејно и меценатски залагала за барокизацију, још од времена Арсенија IV Јовановића Шакабенте. Ипак, с обзиром на објективне уметничке вредности овог сликарства, па и на укус верника, Митрополија није правила сметње овој групи зографа, али их није ни ангажовала за сликарске послове у својој близини. Уосталом, то је било време митрополита Павла Ненадо-

⁴¹ Исто, 205 и 223.

вића и Јована Борђевића, великих мецена српске барокне уметности.

Мосхопољски зографи дошли су у Будимску епархију као зрели сликари, тврдокорно верни и доследни стилу у којем су обучени. Мада скромнијег сликарског даха — у то доба нема великана ни на Светој Гори — они су били свесни свог уметничког корена. Њихово позновизантијско сликарство задовољило је један део православних уметничких потреба у средњој и северној Угарској. Под таквим историјскоуметничким условима култ и ликови св. Наума нису ни случајност, ни оптерећујући анахронизам.

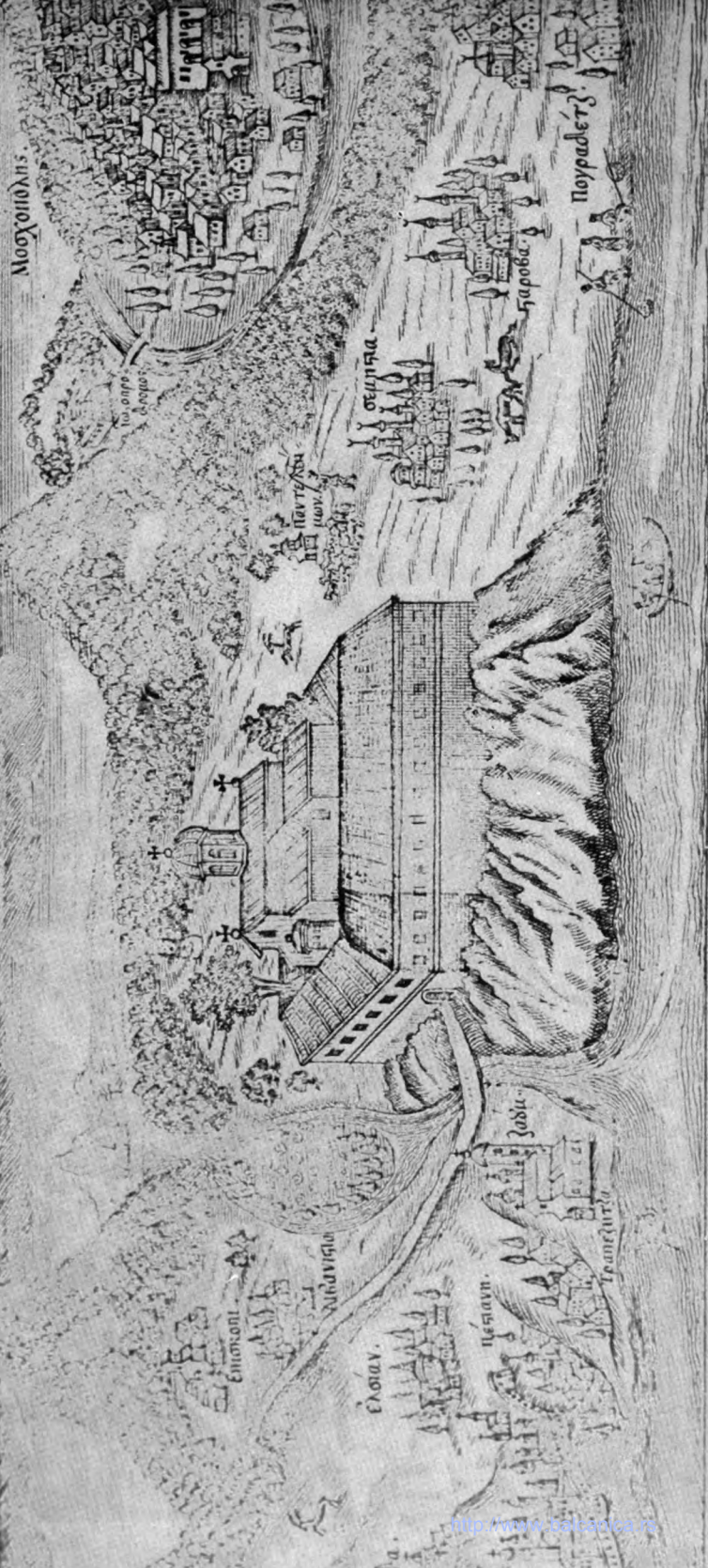
А, као последњи одјек Наумовог култа у Будимској епархији треба поменути православно цркву у Мишколцу, која је посвећена св. Науму, што је јединствен случај у Карловачкој митрополији. У овој цркви чува се и једна Наумова икона, рад мосхопољско-ковинских зографа, слична већ поменутиим иконама из Стоног Београда и Вашархеља. То је чеони лик на обали језера, са приказом модела цркве у позадини, али без сцена из житија; једино је у доњем делу иконе приказана минијатурна композиција *Чудо св. Наума са медведом*. У исто време на колосалном иконостасу — чији је дуборез изradio Никола Јанковић, пилтор из Срема (1791) а иконе сликао Anton Kuchelmeister, из Беча — налази се престопа икона св. Наума. Ове иконе у Мишколцу потврђују живо трајање Наумовог култа све до краја XVIII века, па и касније.⁴²

Тако је од Наумове престоне иконе зографа Константина, на иконостасу манастира св. Наума на Охридском језеру, из 1711, до престоне иконе у православној цркви св. Наума у далеком Мишколцу, из 1791. — у том времену од осам деценија, и у том простору — исписана, у малом, историска хроника о сеобама Грка и Цинцара и о њиховом културном бићу, у старом и новом крају.

Најзад, може се закључити да ликове св. Наума на крајњем северу грчко-цинцарских путова без повратка не треба тумачити само иконографски, нити пак стилски, јер историјскоуметничка разматрања, у ужем смислу, не могу дати одговоре на све видове значења његовог култа. Он је, како се да приметити, и социолошка и етнолошка појава, на широкој панорами миграција и нових станишта.

Посредством иконе, али и лика оживотвореног у народном предању, у којем је стално био присутан, Наум дели судбину својих поштовалаца. Они га преносе у сеобама као свог патро-

⁴² Још две иконе св. Наума насликане су у XIX веку у цркви у Мишколцу. (На подацима из Мишколца срдочно се захваљујем Стојану Д. Вујичићу).

Η ΕΙΚΩΝ ΑΥΤΗ ΜΕΤΑ ΤΩΝ ΠΕΡΙΣ ΔΑΥΙΔΑΤΩΝ ΤΩΝ ΟΣΙ ΚΥ ΔΕΟΦΟΡΩ ΠΑΤΡΟΣ ΠΡΩΤΩΝ ΝΑΣΜ ΤΩ ΔΑΥΙΔΑΤΩΝ ΑΚΡΙΒΩΣ ΕΧΑΝ ΚΟΙΝΟΥΣ ΤΩ ΠΑΝΟΠΙΟΤΑΤΩ
 ΑΡΧΙΜΑΝΤΕΚΕ ΚΥΡΙΩ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΩ ΔΑΝΑΝΤΕ ΤΩ ΑΠΗΜΑΤΑΤΩ ΚΥ ΧΡΗΣΙΜΟΤΑΤΩ ΚΥΡΙΩ ΜΙΧΑΗΛ ΥΠΟΤΗΝ, ΚΥ ΠΑΡ ΑΥΤΩ ΕΔΩΡΙΣΗ ΟΣ ΤΗΝ ΜΟΝΗΝ ΤΩ ΑΓΙΩ ΝΑΣΜ ΟΣ ΡΗΗ ΜΗΝ
 ΤΩΝ ΟΝΩΝ ΤΩ 1743. 1811 29. ΕΠΙΣΤΑΣΙΑ ΧΕΙΣΦΟΡΩ ΖΕΦΩΡ. ΚΥ ΤΩΝ ΙΔΙΟΥΣ ΤΩ ΥΕΝΕΣ ΚΟΙΝΩ ΖΩΟΓΡΑΦΩ.
 Δουκας Μεσσηρ Χαλκουργος. Βιενη

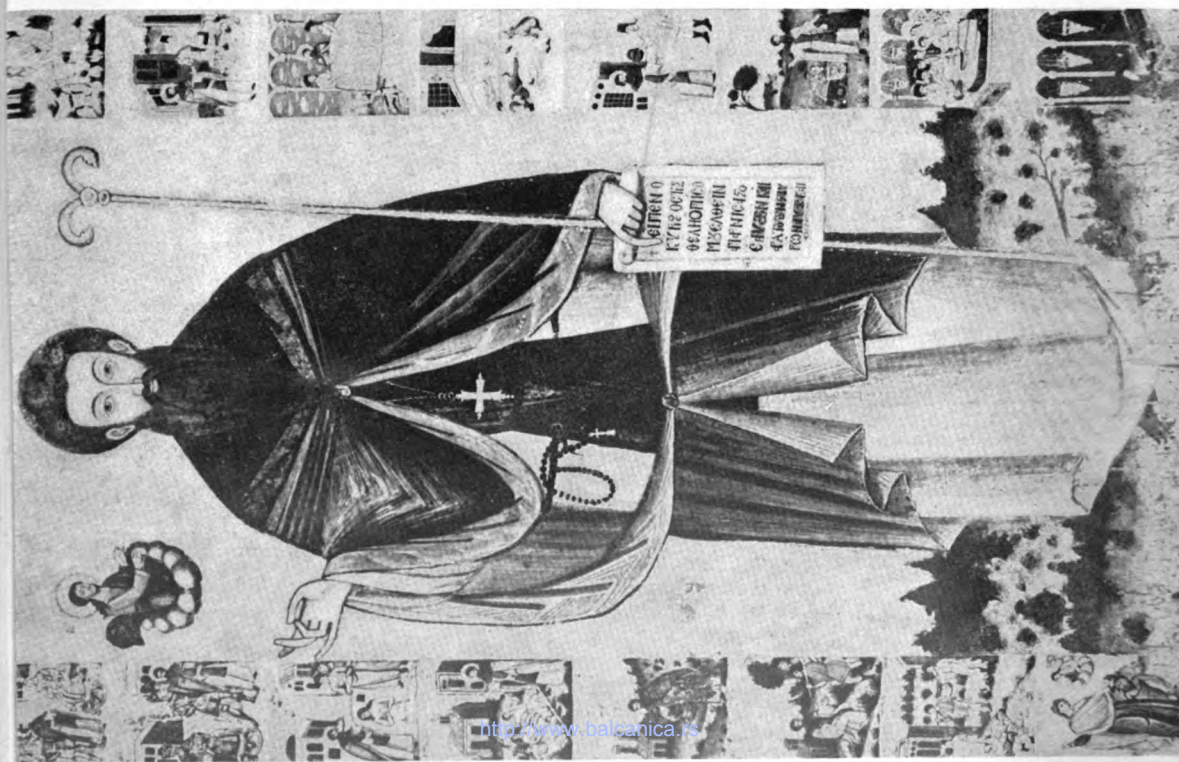
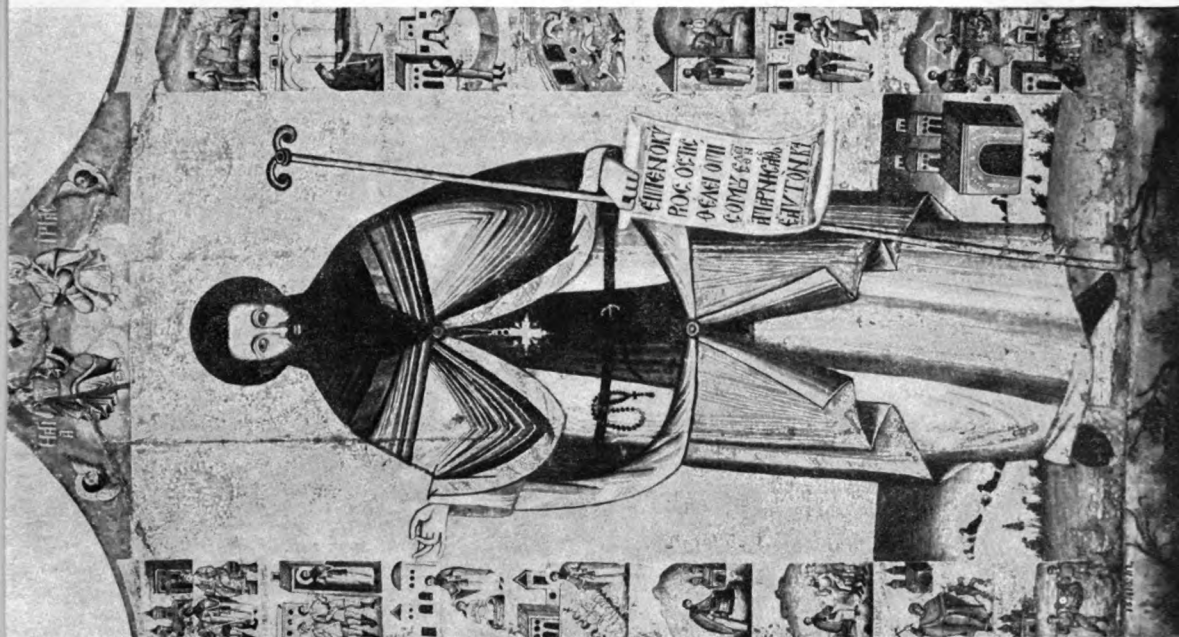
2. X. Жефаровић — Т. Месмер, Св. Наум детал

Η ΔΕ
ΦΩΤΗ
Α. Ε. Γ. Ε.
ΤΕ Η Ζ
ΜΕ ΝΕ
ΗΝ ΟΝ

на и заштитника, и на северним просторима учвршћују његов култ новим сликама и бакрорезима. На тим ликовима, насталим у XVIII веку, св. Наум је сведок њиховог порекла, традиције, чак друштвеног угледа; али, свакако и њихових снови и илузија о томе да се, у тубини и у малом броју, може национално и културно опстати.

Асимилацијом ове етничке групе, која се од средине XIX века помаћаривала и посрбљивала, култ св. Наума је остао као један од симбола њеног постојања у Будимској епархији.

DER KULT DES HEILIGEN NAHUM IN DER OFENER DIÖZESE

Zusammenfassung

Der Heilige Nahum, slawischer Aufklärer aus dem X Jahrhundert, Jünger des Heiligen Methodius und Bruder und Mitarbeiter des Heiligen Klements, war geehrt in der Ohrider Archidiözese und sein Kult wurde sorgfältig getrieben im Kloster der Heiligen Erzengel, das er selbst am Südufer des Ohrider Sees gebaut hatte.

Über den Heiligen Nahum wurde in der ersten Hälfte des X Jahrhunderts, unmittelbar nach seinem Tod, ein kurzer und verlässlicher »Lebenslauf«, ein Text biographischen Charakters, abgefasst. Später wurden neue griechische und slawische Lebensläufe geschrieben, in welchen wirkliche Ereignisse aus dem Leben mit apokryphen Beschreibungen verschönert waren. Im Laufe von mehreren Jahrhunderten entstand eine grosse Anzahl von Legenden über die Wundertaten der Heilung und übrigen phantastischen Erlebnissen, die dem Heiligen Nahum zugeschrieben wurden. Auf Grund solcher Texte entstanden die Ikonen des Heiligen Nahums mit den Szenen aus apokryphen Lebensläufen.

Gegen Ende des XVII und im Laufe des XVIII Jahrhunderts liess sich die griechisch-zinzarische Bevölkerung aus der Umgebung von Ohrid, Moshopolje und übrigen Ortschaften in Mazedonien und Albanien in den Städten und Marktflecken Ungarns nieder, in welchen die Serben, nach ihren Wanderungen (im 1690 und 1739), ihre kirchliche Organisation — Archidiözese von Karlovci, und im Norden Ofener Diözese, hatten. In diesen Städten, von welchen Pest, Eger, Miskolcz, Györ und Tokaj am bekanntesten waren, gelang es den Greko-Zinzaren in der kirchlichen Kunst die Grundcharakteristiken des spätbyzantinischen Stils im XVIII Jahrhundert zu bewahren. Als Mäzene der Kunst luden sie die Maler aus dem Süden ein, die Aufrechterhaltung der traditionellen Kunst beharrlich unterstützend. Zugleich trieben sie auch die Heiligenkulte aus ihrer Heimat und unter diesen auch den Kult des Heiligen Nahum von Ohrid. Die Ehrung dieses Kults spiegelte sich selbstverständlich, auch in der bildenden Kunst wider.

Aus den ersten Jahrzehnten des XVIII Jahrhunderts stammt die Ikone des Zographen Mitrofan *Die Gottesmutter mit dem Jesuskind*, auf welcher,

neben übrigen Figuren und Szenen aus dem Leben Christi und der Gottesmutter, auch die Gestalt des Heiligen Nahum dargestellt wird. Mit ihrer künstlerischen Wirkung und Thematik kündete diese Ikone die Anwesenheit der levantinischen Schule in der Malerei des Ofener Bistums an.

Die Gestalt des Heiligen Nahum wurde auch im Buch *Stematografija* dargestellt, welches der bekannte serbische Kupferstecher Hristifor Zefarović in der Kupferstichtechnik vervielfältigte. Der Heilige Nahum wurde als Mönch-Asket dargestellt und diese seine Gestalt diente den Malern als ikonographische Vorlage.

Im Jahre 1743 bereitete Hristifor Zefarović die Zeichnung und der Wiener Graveur Thomas Mesmer schnitt im Kupfer, einen besonderen Kupferstich *Der Heilige Nahum*. Im mittleren Feld ist die Figur des Heiligen am Ufer des Ohrides Sees dargestellt; mit der rechten Hand erteilt er den Segen und mit den linken weist er auf das Modell der von ihm erbauten Kirche hin. Die Ikonographie ist mit den älteren Lösungen verbunden. Auf der Seite, an den Rändern des Kupferstiches entlang, wurden sechzehn Szenen aus dem Leben des Heiligen Nahum placiert.

Im siebenten Jahrzehnt des XVIII Jahrhunderts kam, auf Aufforderung von Greko-Zinzaren, nach Ofener Diözese eine Malergruppe aus Moshopolje, einer südwestlich von Ohrid gelegener Stadt. Sie malten die Kirche Mariä Himmelfahrt in Ráczkeve, südlich von Budapest. Diese Malerei mahnt, dass die traditionelle Wandmalerei gerade hier erneut werden konnte, dank den aus dem Süden eingewanderten Malern, aber auch dank den Bestellern, die noch immer den Wunsch hegten, gerade der spätbyzantinischen Kunst das Weiterbestehen in diesen Gegenden zu ermöglichen. In der ersten Zone der Nordwand des Narthex malten die Zographen stehende Figuren von Heiligen, deren Kulte im Süden getrieben wurden und unter diesen wurde auch die Gestalt des Heiligen Nahum dargestellt. Es wurde vor kurzem festgestellt, dass sich diese Freskomaler auch mit der Ikonographie beschäftigten. Auf einigen Ikonen befinden sich auch die Figuren des Heiligen Nahum, wie z. B. auf der Ikone *Die Niederfahrt in die Unterwelt* und *Die Krönung der Gottesmutter*. Diese Maler hoben, aber, den Kult des Heiligen Nahum in diesen Gegenden am überzeugendsten hervor durch zwei besondere Ikonen, auf welchen die stehende Figur des Heiligen Nahum, mit 16 Szenen aus seinem Leben umrahmt, dargestellt wurde.

Radovan SAMARDŽIĆ

L'Institut des Études balkaniques
Beograd

LES VOYAGEURS ETRANGERS DANS LES PAYS DU SUD-EST EUROPEEN DU XVIe AU XVIIIe SIECLE*

Les peuples de l'Europe Sud-Orientale ont tous soutenu au cours des XIXe et XXe siècles des sacrifices de valeur inégale aux fins de conquérir leur liberté; mais tous également se sont efforcés dans la plus grande mesure possible d'oublier l'état d'où étaient-ils sortis, ou bien dont ils étaient encore en train de se délivrer. Dans l'histoire de la psychologie des masses, bien rares sont les exemples d'une sorte de honte générale devant les autres nations indépendantes et culturellement très développées. Tout en refoulant leurs souvenirs vers le plan de la subconscience collective, les uns se déclarèrent eux-mêmes depuis toujours uniquement libres, tout en se montrant prêts à croire sincèrement à leur propre invention. Afin de se justifier, d'autres virent ultérieurement dans les Turcs et dans leur régime l'unique incarnation du mal, et, maladroitement, qualifièrent-ils leur existence sous la domination d'un empire étranger du terme de servitude la plus obscure. Les troisièmes attisèrent violemment en leur cœur une telle haine à l'égard des Turcs, de sorte qu'ils écrivirent sur leur propre histoire dans l'Empire Ottoman sans nullement voir et reconnaître personne à côté d'eux-mêmes et au-dessus d'eux, tout en se maintenant loin de n'importe quel effort réel en vue de pénétrer dans l'essence intrinsèque des événements et des phénomènes en étudiant les matériaux dans les archives de leurs anciens maîtres. Chez les quatrièmes se produisit une confusion dans leurs souvenirs, et ainsi oublièrent-ils presque expressément

* Rapport présenté au IVe Congrès International des Études du Sud-Est Européen, Ankara 13 août 1979.

les faits réels concernant leur situation et leur rôle en Turquie, amplement satisfaits des choses dont leur parlait la tradition populaire orale qui, en se sédimentant pendant de longs siècles, s'était adaptée dans une mesure suffisante aux besoins de l'existence nationale et de la lutte de libération. Et lorsque arriva le temps quand, du moins dans la science historique, certaines choses ne pouvaient plus se maintenir hors de la mémoire des hommes, l'on commença à se souvenir des époques de la seigneurie turque d'après des traditions orales bien rarement sauvegardées, et sur la base des témoignages des voyageurs européens, pris comme témoins de la servitude larmoyante d'une partie du monde chrétien.

A côté de cette explication psychologique, l'attrait de ces relations de voyages pour l'acquisition des connaissances historiques possède aussi son explication littéraire. Les récits de voyages écrits dans les principales langues européennes se laissent traduire facilement, et il est encore plus aisé de les lire en traduction. Ainsi, entre le voyageur observateur et l'objet considéré la distance est relativement petite, de façon que le lecteur de ces ouvrages anciens se transpose facilement dans le rôle d'un personnage contemporain, et de la sorte il vit pour ainsi dire personnellement sur les lieux mêmes des événements une réalité historique. Afin de saisir entièrement dans son ensemble et de se rendre parfaitement compte de toute une vie passée d'une manière aussi simplifiée que possible, les récits de voyages constituent véritablement un moyen tout à fait acceptable. Leurs bénéficiaires, et surtout en Europe Sud-Orientale, ont eu longtemps, ou même continuent encore toujours à avoir cette espèce de naïveté factice bien propre à des gens qui ne se montrent pas suffisamment attachés à la simple vérité des faits, ce qui est prouvé le plus souvent par leur intention d'apprendre les choses qui leur correspondent et conviennent le mieux. En arrivant de l'Occident chrétien, ces voyageurs européens plaignaient le triste sort des peuples asservis dans le Bassin Danubien et les Balkans, ce qui d'ailleurs plaisait beaucoup à la mentalité de leurs lecteurs ultérieurs. Les informations données par ces voyageurs et concernant les pays et les peuples qui y habitaient provenaient de sources très diverses et fréquemment de valeur fort douteuse. Mais, malgré tout, ces nouvelles pouvaient encore servir à de nombreux buts, dont certains étaient même des plus obscurs, et parfois également utilisés aux fins d'établir une présence et une identité nationale. A côté de cela, on ne tenait pas compte non seulement des omissions, des erreurs et de l'ignorance possible de ces voyageurs étrangers, mais aussi des différentes significations des mêmes termes et appellations utilisés à diverses époques. Aujourd'hui encore ne sont nullement rares de prétendus historiens qui mystifient les informations et les nouvelles fournies par les anciens voyageurs-écrivains, en faisant un choix parmi les données exposés par

ceux-ci et en leur imputant une certaine valeur absolue, après les avoir détachées du reste du texte.

Une attitude non critique et, le plus souvent, fort intéressée vis-à-vis des récits de voyages en tant que sources utilisées pour l'histoire des XVIe et XVIIe siècles a amené une notable déformation de l'image de toute une époque dans l'Europe Sud-Orientale. Il y a eu des chercheurs et des écrivains, et cela parmi ceux qui étaient sincèrement mûs par une inspiration noble et généreuse, qui dispersaient les ténèbres de ces siècles abandonnés à l'oubli, y introduisant une certaine lumière en suivant les voies par lesquelles étaient passés les voyageurs européens. Cela se produisait tout particulièrement dans les cas où l'historien avait l'audace de pénétrer dans la structure spirituelle d'une époque à jamais révoquée (C. Mijatović), ou encore quand il s'appliquait à résoudre des questions dont les voyageurs, en tant que témoins oculaires, fournissaient des données adéquates (St. Novaković). Des exemples d'abus faits au moyen des données trouvées dans le récits de voyages existent par ailleurs également chez les plus grands savants, si seulement ceux-ci se montraient enclins à pratiquer le pragmatisme national (N. Jorga). La représentation des diverses époques turques acquerrait aussi des aspects déformés, le plus souvent par suite du démerite d'historiens médiocres et de valeur courante, qui utilisaient les informations et les nouvelles trouvées dans les textes des relations des voyageurs européens sans tenir compte de leur véritable intention, sans observer la structure intérieure de ces faits et envisager les proportions justes qu'il fallait leur donner en les incorporant dans l'ensemble du tableau. C'est ainsi, par exemple, que le banditisme de grand chemin, dont les voyageurs étrangers durent forcément être des témoins, fut transformé en une présentation idyllique du mouvement des hajduks en tant que résistance nationale. Les dévastations et le dépeuplement des contrées situées le long des grandes routes, par lesquelles arrivaient continuellement les percepteurs des impôts et les détachements des armées, ce qui induisait le peuple à se garer des uns et des autres, furent utilisés comme des indices montrant le rare peuplement de la Turquie européenne et le déclin de son économie. L'aspect des campagnes, des villages et des villes, et même de leurs habitants, était très divers et multiple, de sorte que l'on ne pourrait d'aucune façon le ramener à l'image provenant des impressions de voyages que, par ailleurs, on ne se privait nullement de présenter.

En décrivant l'organisation de la Turquie, les témoins européens se volaient mutuellement entre eux dans la plus grande mesure en ce qui concernait les sujets traités, de manière que les plus rares parmi eux étaient précisément ceux qui, tout en abandonnant les schémas usités, s'approchaient le plus de la juste compréhension des lois et du fonctionnement complexe des institutions de cet empire. Ce fait devait indubitablement laisser égale-

ment une mauvaise trace, laquelle induisit aussi les historiens européens ultérieurs à écrire sous une forme simplifiée exagérée, en fait inexacte, sur le système des institutions d'un empire qui, de ce point de vue, était très strictement édifié.

Il s'est produit, par surcroît, qu'une source historique fut même découverte avant terme. Les voyageurs et auteurs de relations de voyages occidentaux des XVIe et XVIIe siècles ont écrit sur les pays et les peuples de l'Europe Sud-Orientale considérablement mieux qu'on ne pourrait en conclure d'après les résultats obtenus par les historiens postérieurs, qui se servirent de leurs informations. Ces relations de voyages étaient parfois bien rudes et maladroitement, entièrement inventées, ou même tout à fait inutiles, rédigées et imprimées pour une vente de colporteurs, suivant cette vague générale d'intérêt manifesté alors pour la Turquie et sa civilisation, soit une marée qui déferlait toujours plus sur le monde occidental. Cependant, souvent c'étaient là également des écrits précieux, composés soigneusement, avec perspicacité et basés sur des données entièrement dignes de foi. Avant de se mettre en route, certains voyageurs lisaient avec une grande application les ouvrages concernant la Turquie, et lorsqu'ils franchissaient les frontières de cet empire, en venant de Vienne, de Split ou de Dubrovnik, s'efforçaient-ils de voir le plus de choses possibles et de compléter ce qu'ils avaient aperçu par des renseignements subséquents. D'autres encore, complétaient tellement, ultérieurement, leurs observations, en se servant des données prises dans la littérature, et en les répartissant selon leurs sujets afférents, qu'ils transformaient leurs ouvrages en des considérations générales sur l'histoire de l'Empire Ottoman, sur son étendue et son ampleur, sur son organisation administrative et militaire, sur les divers peuples qui y vivaient, ainsi que sur leurs coutumes, usages et croyances. Il y a eu aussi de ces voyageurs qui comprirent leur séjour à l'étranger et notamment en Turquie comme une véritable aventure exotique, et par conséquent c'est bien sous cet aspect des choses qu'ils écrivirent ultérieurement sur ce sujet. Contrairement à eux, des savants archéologues découvraient les traces des cultures précédentes, décrivaient les ruines qui se trouvaient encore toujours dans les cités turques, ou qui se dressaient le long des grandes routes, et ainsi notaient-ils les inscriptions, recueillaient les vieux manuscrits, et, dans leurs livres, souvent pleins de dessins, introduisaient-ils d'entières dissertations étymologiques, archéologiques et historiques. Certains parmi eux étaient non seulement des archéologues, mais encore de véritables ou même de prétendus naturalistes, fréquemment enclins à prouver par leurs soi-disant découvertes de très vieilles légendes sur les monstres fantastiques du monde animal et végétal. Malgré cela, conformément à la curiosité universelle et peu sélective des gens de l'époque humaniste et érudite, la plupart des auteurs de relations de voyages s'efforçaient de satisfaire leurs lecteurs par la

diversité des objets auxquels s'intéressaient-ils et par leur savoir, de manière qu'un grand nombre de petits livres de cette époque sur la Turquie se trouve être un mélange de toutes les choses qu'on vient de mentionner: ainsi ces ouvrages sont-ils à la fois des récits de voyages et des chroniques, des considérations sur les institutions et les coutumes en Turquie, des notes archéologiques et des guides destinés à servir à des voyageurs ultérieurs, avec tout cela pimentés par quelque aventure, prenant avec le temps de plus en plus une forme galante. Au cours de deux siècles, les descriptions des voyageurs européens relatives à la Turquie devinrent plus simples et mieux ordonnées, car leurs auteurs se prononçaient toujours plus sérieusement en faveur de leur point de vue personnel. Toutefois, cela ne signifiait pas encore une réduction de l'intérêt manifesté pour les choses existantes. Manifestement, l'Europe chrétienne se montrait alors fort étonnée par la présence d'une civilisation tout étrangère sur son propre sol, de façon que les imprimeurs et les libraires de ce temps-là publiaient parfois annuellement un nombre tellement considérable de livres sur la Turquie, que leur liste n'était nullement plus brève que la nomenclature de toutes les autres publications relatives aux pays d'outre-mer.

Les voyageurs et écrivains étrangers parvenaient rarement à regarder les phénomènes et les événements en Turquie d'une manière tout à fait impartiale. Les émissaires de la Cour des Habsbourg, nullement tolérants vis-à-vis des nouveaux maîtres de l'Europe Sud-Orientale, examinaient l'état d'esprit des peuples qui y vivaient et tâchaient de découvrir des félores dans leur soumission aux Turcs. Ainsi, espionnaient-ils les forteresses, leurs garnisons et les grandes voies des communications, mais plus que tout le reste cherchaient-ils malgré tout une réponse à leur étonnement et se demandaient d'où provenait une telle force à cet empire d'infidèles. Contrairement à eux, les Vénitiens considéraient l'état des choses et les événements en Turquie comme étant une réalité nécessaire et existante d'après un ordre bien établi, et tout en vérifiant personnellement les données correspondantes, écrivaient-ils avec vérocité au sujet de toutes les choses observées sur l'immense étendue de cet empire, sur sa force militaire, sur ses finances, son administration et les hommes qui, en ce moment-là, se trouvaient à la tête de ce géant. Pourtant, ils ne renonçaient jamais à exposer librement leurs propres impressions, car c'était justement en cela aussi que leurs lecteurs à Venise trouvaient une partie de la vérité. Les théologues protestants, qui souvent se rendaient précipitamment à Constantinople, essayaient avec beaucoup de soucis de pénétrer dans la vie spirituelle des chrétiens asservis. Les sujets du roi de France se sentaient le mieux en Turquie, car tout porte à croire que leurs goûts ressentaient de temps en temps le besoin d'une plus forte excitation en Orient. Ils voyaient en Turquie moins de mal que les autres, mais dans

leur franchise communiquaient-ils en passant, parallèlement aux choses agréables et peu sérieuses, des faits condamnables. Les missionnaires de la propagande catholique se servaient plus que les autres des données statistiques, quoique leurs comptes-rendus, fréquemment rédigés sous forme de relations de voyages, fussent insuffisamment sûrs en tant que sources, par suite de leur intention de faire ressortir le poids et la valeur de leurs efforts. Malgré tout cela, les relations de voyages écrites par des auteurs européens sur la Turquie des XVIe et XVIIe siècles doivent peut-être être appréciées principalement à cause de leur subjectivité.

L'utilisation des relations de voyages en tant que sources destinées à servir à l'histoire de l'Europe Sud-Orientale aux XVIe et XVIIe siècles se trouve directement en dépendance des connaissances qui avaient été précédemment acquises par l'étude de matériaux plus objectifs. Seulement, l'expérience impose ici également une prudence nécessaire. Les vestiges écrits des pouvoirs législatifs, de l'administration de l'Etat et de la juridiction donnent une image déformée de quelque côté qu'on les observe. Les documents législatifs découvrent le caractère de certains pouvoirs donnés, mais toujours d'une manière idéale. Contrairement à cela, les actes juridiques portent à la lumière du jour l'envers de ce même régime, que seuls des écrivains de mauvaise foi et mûs par des intentions suspectes identifient à une réalité historique quotidienne. La multiplicité et la diversité des écrits administratifs exigent d'un véritable savant qu'il les utilise dans tout leur ensemble, afin d'éviter le plus possible les inégalités et aspérités dans la présentation d'une vie passée. Quand il s'agit de l'Empire Ottoman, ces difficultés s'amoindrissent par suite de la procédure presque naïvement sincère et franche de son administration, même dans les cas les plus désagréables. Mais, parallèlement à cela, cette même administration se trouvait au-dessus des peuples qui, chacun d'eux séparément avait son propre et différent héritage et une autre attitude vis-à-vis de son propre destin au sein d'un empire étranger. Ainsi, cette administration s'adaptait à ces peuples autant qu'elle le pouvait, quoiqu'elle continuât de maintenir sa propre loi, qui était d'origine islamique, bien au-dessus de tous et de toute chose. Il existait en même temps des régions et des domaines de la vie qui restaient en dehors de toute action et influence plus puissante de la loi et de l'administration de l'Etat. Les documents des archives ottomanes offrent indubitablement, avec l'aide des matériaux ragusains et vénitiens, une image détaillée et sûre des pays et des peuples de l'Europe Sud-Orientale au cours des XVIe et XVIIe siècles. Cependant, cette image est tout de même bien froide, et ainsi peut-elle donner l'impression d'avoir été séparée de son essence intrinsèque, c'est pourquoi elle exige presque, pour être ranimée, d'être éclairée par une vision et un témoignage tout personnels.

Les voyageurs et écrivains européens se sont montrés, en tant que témoins oculaires, vraiment assez subjectifs, pour que, à la lumière de leurs rapports, de froids matériaux d'archives n'avaient pu acquérir des symptômes de vie. Ils ont observé les circonstances et les événements en Turquie en tant que membres d'une culture occidentale, et chacun d'eux le faisait à sa propre manière, toute en harmonie avec la mentalité de leur communauté plus étroite, avec des obligations assumées auprès de leurs gouvernements respectifs et en suivant leurs penchants personnels. De ce fait, les choses qu'ils regardaient devenaient telles qu'ils les voyaient eux-même, et c'est justement pour cette raison qu'elles sont devenues plus proches de l'observateur d'aujourd'hui. Car, lorsque ces mêmes choses sont découvertes dans les documents des archives, elles continuent de rester encore à moitié mortes, du fait qu'elles possèdent leur signification juridique, mais non pas aussi leur propre sens vital, de quoi il résulte que peut-être n'est-il pas toujours facile de les comprendre en tant que preuves de l'esprit de toute une époque. Le voyageur-écrivain est réellement un bon intermédiaire car la manière de son observation est bien similaire de celle d'aujourd'hui; uniquement, il est plus vieux de quelques siècles et sans l'éloignement du temps par rapport à l'objet de son observation. Ainsi, c'est bien pour cette raison même qu'il se révèle le plus indiqué pour aider le chercheur historique dans son obligation excessivement lourde de nous ramener à l'époque dont il écrit, afin de comprendre les hommes et leurs rapports mutuels d'une façon suffisamment relativiste, et de les rapprocher de l'absolu uniquement par cette voie. La question de la véracité des relations de voyages, en tant que sources documentaires, perd par ce moyen son importance d'autrefois, car, naturellement, ces écrits ne sont jamais pris comme des témoignages fondamentaux.

СТРАНИ ПУТОПИСЦИ У ЗЕМЉАМА ЈУГОИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ XVI—XVIII ВЕКА

Резиме

Како се већ неколико деценија бави проучавањем и објављивањем европских путописаца који су посетили земље југоисточне Европе у XVI, XVII и XVIII веку, аутор овога чланка извршио је најпре класификацију ових извора према њиховом пореклу и садржини, а затим је образложио своје мишљење о методу који би требало примењивати како би се што целисходније искористили у научном раду једнога историчара. Он је нарочито подвукао чињеницу да путописи имају такву психолошку основу да је потребна велика опрезност у њиховом коришћењу приликом обраде појединих историјских тема. Нарочито је подвукао појаву многих незна-

ња и слабе обавештености код страних путописаца, као и то да су многи историчари XIX и XX века користили њихове заблуде да би мистификовали историју својих народа. Без детаљног познавања друге историјске грађе, на првом месту архивске и статистичке, коришћење извештаја путописаца води стварању историјских представа које могу бити веома погрешне. Супротно томе, кад се упореде са другом грађом, извештаји путописаца добијају вредност сведочења очевидца који су многе појаве били у прилици да уоче из непосредне близине.

Петар МИЛОСАВЉЕВИЋ

Балканолошки институт САНУ
Београд

ЈОШ НЕКОЛИКО РЕЧИ О КОНВЕНЦИЈИ ПАУЛУЧИ—КАРАБОРБЕ

Изненадни, вероватно само за Србе, долазак у Србију, јуна месеца 1807. године, тада пуковника руске армије, маркиза Филипа Осиповича Паулучија,¹ разговори које је он том приликом водио са српским старешинама и београдским митрополитом и докуменат, настао као резултат тих разговора и познат под називом Конвенција Паулучи—Караборбе, још и данас, више од сто седамдесет година после свог настанка, предмет су интересовања и размишљања историчара и њихових различитих схватања и тумачења. Уствари, предмет расправе је питање: може ли се овај докуменат, како по своме садржају, тако и по својим формалним карактеристикама, сматрати међудржавним актом, тј. двостраним уговором или конвенцијом?

И поред извесних нијанси у мишљењима појединих аутора, ипак се може рећи да о овоме питању у историјској науци, данас, постоје два основна становишта. По првом, докуменат се без посебних објашњења и тумачења, већ самим својим постојањем и садржајем, прихвата као својеврсан српско-руски уговор, као међународна конвенција по неким ауторима у многим погледу чак веома значајна.² Са таквом карактеристиком и тако оквалификован, поменути уговор би, после споразума који је Петар Ичко склопио с Турцима крајем 1806. године, представљао још један акт међународног значаја, са Русијом

¹ Паулучи Филип Осипович (1779—1849), маркиз, пореклом Италијан. У руској служби од 1807. године, када је као специјални изасланик руског цара боравио у Србији и водио преговоре са Караборбем и другим српским старешинама.

² Стојан Новаковић. *Васкрс државе српске*. Изд. 2, Београд 1904, 72.

свакако први, који су српски устанци постигли крајем треће године свога устанка и војевања против турског господара — тачније речено, у тренутку кад су већ били постигнути скоро сви циљеви који су одговарали стварним могућностима устаника и које су они били кадри остварити у постојећем распореду и односу снага на међународном плану. Са становишта спољнополитичког положаја Србије и њене међународне афирмације, то је чињеница од посебног значаја, али до сад недовољно проучена и истицана, често заташкавана, па и порицана. Задатак је истраживача да се поново, потпуније и свеобухватније, позабаве овом чињеницом и да јој одреде оно место које јој заиста припада у оквиру многих достигнућа која су устаници остварили у годинама тешких сукоба са далеко надмоћнијим непријатељем. Додајмо још и то да су можда начин на који је документ настао и различит однос устаничких вођа према њему, као и његове реперкусије на потоње српско-руске односе, условљене његовим садржајем, и довеле до тако противуречних мишљења и оцена о његовом карактеру и значају. Свакако, немогуће је у оквиру само једног, обимом ограниченог, чланка изложити све оно што је о овоме документу написано, па бисмо се овом приликом задржали само на неким схватањима изнетим у вези са њим. Наиме, говорићемо о оним ставовима којима се овом документу одриче карактер двостраног уговора, сматрајући га једноставно за некакав, током устанка више пута понављани списак жеља вођа српских устаника, упућених руском цару, признајући му у најбољем случају карактер протокола о разговорима вођеним између Караборђа и Паулучија.

Тако се низ аутора углавном позива на следеће чињенице: прво, Паулучи није имао званично пуномоћје да у име Русије са Србима расправља о било каквом споразуму, а још мање да са Србима такав споразум закључује; друго, основни циљ његове мисије у Србији састојао се у прикупљању, Петербургу потребних, војно-политичких информација о Србији и Србима; и треће, документ, формално посматран, потписали су само српски представници, што значи да је једностран, па као такав не може да представља узајамну обавезу и нема карактер уговора, односно конвенције. Посебно се истиче да се у документу не може указати ни на једну тачку која би се могла протумачити не као обавеза, већ ни као обећање руске стране.³ На крају, поједини аутори закључују да би се поменути документ, мада не одражава дијалог вођен између српских и руских представника, али пошто ипак формулише резултате преговора, могао сматрати протоколом.⁴

³ С. А. Никитин. О так называемой *Конвенции Паулуччи — Кара-Георгиев*, *Balkanica*, VIII, 235—243.

⁴ *Исто*, 241—242.

Формално посматрано, тачно је да Паулучи није имао пуномоћје за закључивање било каквог уговора са Србима. Кажемо формално, а тачније би било рећи привидно, јер инструкција коју му је пред његов одлазак у Србију, маја 1807. године, уручио тадашњи руски министар спољних послова Андреј Будберг недвосмислено показује да је Паулучи у предстојећем контакту са Србима имао неограничена овлашћења.⁵ Он је са српским старешинама могао да разговара не само о проблему заједничког ратовања и питању снабдевања Срба оружјем, муницијом, новцем и другим, што је посебно наглашено, већ и о свим другим појединостима из међусобних односа, како то прозилази из саме инструкције. Уз то, Паулучи је имао право да сам оцени да ли је и када свој задатак испунио, као и да у циљу реализације постављених му задатака својим сабеседницима у име цара обећа све што сматра оправданим. Једини услов за подршку било је уверење да ће они којима се таква подршка обећавала деловати у правцу потребном петербургском кабинету.⁶ А тај правац, као што ћемо касније видети, морао је бити усаглашен са основном премисом руске политике на Балкану, која се, у крајњој линији, сводила на формирање у овом региону аутономних или полуаутономних држава и државица под покровитељством Русије, чиме се имало осигурати остварење њених генералних стратешких циљева: очување интегритета Турске царевине и истовремено задовољење основних тежњи балканских народа, а то би имало за последицу даље јачање утицаја и моћи Руске империје и њених владајућих слојева у овом делу Европе.

Што се тиче тврдње да се основни циљ мисије Паулучија састојао у прикупљању војно-политичких информација о Србији и Србима, ту се не би могло ништа посебно приговорити, јер се у већ поменутој инструкцији такав задатак пред Паулучијем заиста поставља. Ипак се мора подвући да је поред набројених Паулучи имао да обави и неке у инструкцији недефинисане задатке. Али, ако није спорно оно што је он имао да уради за време свога боравка у Србији, онда је више него необичан начин на који је Паулучи требало да обави поверени му задатак. А тај начин је по нашем мишљењу веома важан за разумевање саме суштине документа, уочавања повезаности његовог садржаја са основним поставкама политике царизма према Србији и односа званичног Петербурга према опште признатом у то време вођи устаника, Караборбу, и према оним снагама у Србији које су биле носиоци самосталности у одлучивању и акцијама, како на унутрашњем, тако и на спољњем плану. Зато ћемо се овом приликом, не задржавајући се на разлозима⁷ који

⁵ Внешняя политика России XIX и начала XX века (У даљем тексту — ВПР), т. III, Москва 1962, 583—588.

⁶ Исто, 584, 587.

⁷ Исто, 583—588.

су приморали Александра I да Паулучија из Барштајна, где се у то време налазио, упути на Балкан и не обзирајући се на детаљно разрађену маршруту његовог путовања,⁸ зауставити само на ономе делу инструкције где се говори о циљевима Паулучијеве посете Србији и препорукама које су га упућивале на начин на који је те циљеве имао да оствари. Тај део инструкције дословно гласи:

»Arrivé à Belgrade, vous mettrez un sein particulier à examiner l'état dans lequel se trouve cette place, la force de la garnison serbienne qui s'y trouve, l'esprit des habitants de cette ville, enfin tout ce qui mérite d'être observé. Vous trouverez à Belgrade le métropolitain Léon, qui par sa place jouit d'un grand crédit auprès des Serbiens, ainsi que le commandant de la place qui tous deux paraissent être parfaitement dévoués aux intérêts de notre auguste cour. En faisant leur connaissance vous les entretiendrez des dangers auxquels la nation serbienne s'exposerait en se soumettant à la Porte ou bien en s'abandonnant aux offres insidieuses de la France. Vous les assurerez en même temps, qu'ils pourront toujours compter sur l'assistance de la Russie, dont les habitants sont de la même extraction et professent la même religion qu'eux. Vous pourrez ajouter au métropolitain en particulier, qu'en persistant dans les mêmes principes qu'il a manifestés jusqu'ici, il ne pourra manquer de recevoir sous peu quelque marque ostensible de l'approbation de l'empereur. Vous tâcherez de cette manière de vous concilier sa confiance et de vous procurer tant par lui que par d'autres canaux tous les renseignements possibles sur le nombre des Serbiens qui se trouvent sous les armes, sur les dispositions qui les animent, sur le degré de leur attachement à la Russie, sur les relations qu'ils ont pu avoir et qu'ils entretiennent peut-être encore avec les Français, sur les plans qu'ils peuvent former, sur la direction qu'ils comptent donner à leurs opérations, sur les moyens d'établir une communication entr'eux d'un côté avec l'armée russe en Vallachie et de l'autre avec les Monténégrins sur les besoins qu'ils ont d'armes, d'argent etc. A l'égard des armes si vous pouvez compter sur les Serbiens, vous pourrez les assurer que l'ont achèra au plus tôt de leur en faire parvenir autant que possible; quant à l'argent, cet objet ne rencontrerait aucune difficulté dès que nous connaissons à cet égard le voeu de la nation serbienne; et vous voudrez bien tant sous ce rapport que sous tout autre assurer les personnes avec lesquelles vous vous trouverez en relation, que la cour impériale ne négligera rien pour soutenir les Serbiens par tous les moyens à notre disposition, pourvu que nous puissions être assurés de ce qu'ils agiront constamment dans le sens qui nous convient.

Après avoir passé à Belgrade le temps nécessaire pour acquérir des notions préliminaires sur les différents objets dont je viens de parler, vous vous rendrez auprès de Czerni Georges et vous lui remettrez la lettre ci-jointe en original et en traduction. D'après la manière dont il vous recevra ainsi que d'après le plus ou moins d'empressement qu'il témoignera à vous communiquer ses plans et ses vues, vous déterminerez le degré de confiance que vous lui donnerez. Du reste vous tâcherez de tirer de lui-même toutes les notions que je vous ai recommandé de recueillir à Belgrade et vous chercherez en même temps à vous instruire plus particulièrement de la partie militaire comme des points sur lesquels Czerni Georges croit pouvoir agir offensivement, de ceux sur lesquels il compte se borner à la défensive, sur les moyens qu'il croit les plus propres à effectuer sa jonction avec les troupes russes, enfin sur tout ce qui à cet égard peut nous intéresser.»⁹

⁸ Исто.

⁹ Исто.

Уколико су се циљеви Паулучијевог боравка у Београду и, уопште, у Србији могли да схвате, те начин на који је требало да их оствари, о чему сведочи и цитирани део инструкције, свакако је доказ једне одређене политике и, најблаже речено, не баш коректног односа према руководиоцима борбе српског народа, легалним носиоцима у бојевима извођеног суверенитета.

Као доказ да посматрани документ нема карактер конвенције наводи се и чињеница да су га потписали само српски представници. Одатле се извучи закључак да он не представља узајамну обавезу заинтересованих страна, да је једностран, а као такав не може значити никакву конвенцију. У вези са овом тврдњом, вероватно би се морала обратити пажња и на чињеницу да је, у ситуацији када је Русија своје везе са балканским народима и своје стварне циљеве у овом региону морала да крије од осталих заинтересованих држава, руским званичним лицима и представницима у овим крајевима препоручивано је да о својој делатности не остављају никакве трагове. Ствари су се имале свршавати искључиво путем усмених договора и порука или преко поверљивих лица. Да је то тако, најбоље сведочи упутство које је К. К. Родофиникин, јула 1806. године, приликом свог именувања за руског резидента у Влашкој и Молдавији, добио лично од Александра I. У четвртој тачки тога упутства, поред осталог, Родофиникину се препоручује да буде крајње обазрив и да се у контактима са Србима и Карађорђем уздржава од било каквих писмених комуникација.¹⁰ Нема сумње да је ова одредба из упутства датог Родофиникину имала генерални карактер и да су се ње у одржавању веза са Србима морали придржавати и други руски емисари, па вероватно и Паулучи. Тиме би се, како нам изгледа, бар донекле могла објаснити чињеница што на документу нема Паулучијевог потписа, ако га заиста нема. Када ово кажемо, имамо у виду чињеницу да није баш сасвим јасно да ли се, када је реч о овом документу, ради о оригиналу или о копијама, можда различитим преписима. Од српских историчара само Миленко Вукићевић спомиње да је видео оригиналан текст овога документа.¹¹ У руској историографији први је текст овог документа, и то 1863. године објавио, познати руски историчар Н. Н. Дубровин.¹² За њим, текст документа, на основу извештаја Паулучија министру Будбергу, објавио је В. Богишић.¹³ Од тада, кад год је реч о овом документу, аутори се позивају на Богишића. То су

¹⁰ ВПР, т. III, 236.

¹¹ М. Вукићевић. *Карађорђе*, књ. 2. *Историја устанка од 1804—1807*. У Београду, 1912, 539—541.

¹² Н. Дубровин. *Сербский вопрос в царствование императора Александра I*. — *Руский вестник*, 1863, т. 46.

¹³ В. Богишић. *Разбор сочинения Н. А. Попова „Россия и Сербия“*. СПб, 1872.

учинили и састављачи четвртог тома докумената спољне политике Русије деветнаестог и почетка двадесетог века.¹⁴ У вези са овим документом у поменутом тому има примедба да се оригинал, који се не налази међу документима овог тома, разликује од објављене копије само у неким ситнијим детаљима. Те незнатне разлике и представљају основни разлог зашто оригинални документ није објављен. О овоме говори и С. А. Никитин.¹⁵ Међутим, у своме раду, само неколико страница даље, Никитин додаје „да на жалост, оригинал документа није нађен и да нема могућности да се он упореди са већ два пута објављиваним копијама”.¹⁶ После овога, заиста је нејасно постоји ли или не оригинал овог документа и где је он, а само би се увидом у исти могао дати сигуран одговор на питање: да ли на њему постоји или не Паулучијев потпис?¹⁷

Са онима који одбацују могућност да овај документ представља конвенцију могло би се дуго дискутовати. Међутим, није нам циљ да расправљамо о свим формалним карактеристикама овог у сваком случају интересантног документа. Овом приликом хтели бисмо да укажемо и на једну другу страну проблема, чијим би се осветљавањем допринело бољем уочавању стварног садржаја, значаја, па и формално правног обележја овог документа. А ствар је у томе да се при оцени његовој заборавља на то шта је он уопште представљао у оквирима ондашње руске балканске политике, како посматране у своме тоталитету, тако и у односу на Србију. Без таквог прилаза овој проблематици немогуће је дати правилан одговор на ово и данас интересантно и веома важно питање из домена руско-српских односа током првог српског устанка.

Овом приликом, свакако немогуће је детаљније говорити о спољној политици Русије, посебно њеној политици на Балкану. Зато ћемо указати само на неке од закључака до којих се у том погледу дошло у последње време.¹⁸ У основном, према тим истраживањима, општа оцена руске балканске политике од почетка XIX века до закључења тилзитског мира може се окарактерисати као политика непрекидног ширења и учвршћивања веза

¹⁴ ВРП, т. IV, Москва 1965, 553.

¹⁵ *Balkanica*, VIII, 238.

¹⁶ *Исто*, 241. Примедба 28.

¹⁷ Када А. Гагић говори о овом документу у свом Дневнику (Види: Радослав Перовић. Прилози за историју првог српског устанка, 77—95) могло би се претпоставити да се ради о препису документа на коме није морао бити не само потпис Паулучија, него ни Караборћев печат. Ово спомињемо, поред осталог, и зато, што није сасвим јасна ни чињеница зашто поред Караборћевог потписа, за који М. Вукићевић тврди да је писан руком Ј. Гагића (види: М. Вукићевић, *Караборће*, 539—541) нема и Караборћевог печата. Но, о овоме другом приликом.

¹⁸ У нашој историографији овој проблематици није посвећен ни један специјалан рад. У совјетској их је приличан број. Међутим, сматрам да је у проучавању и оцени руске балканске политике најдаље отишла И. С. Достјан у свој књизи: *Россия и балканский вопрос*, Москва, 1972.

Русије с балканским народима. То је био одраз све већег значаја улоге Русије у међународним односима у југоисточној Европи и све већег интересовања царизма за проширење свог утицаја у овом делу Турског царства. Али, пошто је политика Русије на Балкану у то време била подређена задацима борбе против Наполеона, сферу њених интереса представљали су, пре свега, источно Средоземље и југозападна обала Балканског полуострва. Активна делатност руске дипломатије у Јонској републици и напори да се она заштити од француског напада — све је то у знатној мери доприносило јачању руских позиција на територији насељеној Грцима. Уз то, Котор и Црна Гора постали су главна упоришта Русије на Јадранском мору, а Молдавија и Влашка у доњем току Дунава. Северни део српских земаља, тада још увек у саставу Турског царства, са становишта спречавања француског продора на Балкан био је за Русију од мањег значаја. Но, избијање првог српског устанка побудило је владу Александра I да са српским устаницима успостави непосредан контакт и разради позицију у погледу регулисања српско-турског конфликта и политичке будућности српских земаља.¹⁹ У најопштијим цртама та се позиција уклапала у оквире глобалне руске политике на Балкану, чије је основне смернице дао онда веома утицајни помоћник руског министра спољних послова, кнез Адам Адамович Чарторијски.

У основи руске балканске политике, коју је разрадио Чарторијски, била је претпоставка да ће после победе европске коалиције на челу са Русијом и Енглеском доћи до неминовног политичког преуређења источне и југоисточне Европе, да ће у тим регионима бити образоване нове државе и на бази уједињавања малих земаља створени федеративни савези. Према замисли Чарторијског, све би ове нове државне творевине, националне или вишенационалне, раније или касније, морале доћи под утицај једне од тадашњих великих европских држава. Али, како се при будућем уређењу Европе нису могли заобићи ни Срби, чија је борба постајала све значајнија и чији је значај у овом делу Европе из дана у дан растао, то је Чарторијски покушао да разради такав план политичког преуређења југоисточне Европе који би водио довољно рачуна и о интересима ослободилачких покрета на Балкану, у првом реду српског и грчког, али усаглашавајући их са интересима Русије. Тај план, између осталог, морао је допринети очувању руско-турског савеза, али истовремено и припремити терен за промене до којих би дошло с падом Турског царства. Уз то, водило се рачуна да, на овом плану засновано, преуређење Европе не изазове противљење ни Енглеске ни било које друге државе заинтересоване за збивања у овом делу света. Свакако, није се смело допустити

¹⁹ Достјан, 61—62.

да будуће промене створе услове за евентуалну инфилтрацију Француске у ова подручја.

Међутим, како је било немогуће, због замршених односа великих држава и њихових супротних интереса, предвидети стваран ток развоја догађаја и све могуће заокрете, а да би сачувао основну концепцију свога балканског плана, Чарторијски је разрадио више варијанти. По првој од њих, а она се може сматрати за максималну, Чарторијски је претпостављао да ће се под ударцима Француске или револуције балканских народа, која је већ отпочела српским устанком, Турско царство врло брзо срушити. На рушевинама тога царства формираће се посебне државе, независне у унутрашњој управи, али обавезно под врховном влашћу и покровитељством Русије.²⁰ Интересантно је да је руска дипломатија, као што то показују преговори који су крајем 1806. и почетком 1807. године вођени у Лондону између руске и енглеске владе, покушавала да убеди Енглеску у оправданост својих планова о преуређењу Османског царства, а на бази плана Чарторијског. Шта више, претербургски кабинет у току тих разговора није одбацио ни могућност да се новостворене државе на Балкану, уз одговарајућу компензацију Енглеској, припоје Русији.²¹

У условима какви су владали током 1806. године тешко је било веровати да би максимална варијанта балканског плана Чарторијског могла бити остварена. Зато је он у свом плану био предвидео и другу варијанту, ону чијој се реализацији, тако рећи, могло, одмах прићи. По тој варијанти, уз помоћ и подршку Енглеске, при неутрализацији Турске и уз обавезно очување руско-турског уговора из 1805. године, на Балкану би биле две државе — грчка и словенска. Обе ове државе и даље би се налазиле под врховну влашћу Турске, али истовремено и под покровитељством Русије.²²

Балкански план Чарторијског наишао је на одобравање Александра I и петербургског кабинета, а његова друга варијанта послужила је као основа и за решење српског питања. А познато је да је руска влада у то време у више наврата покушавала да убеди Порту у потребу да задовољи захтеве српских устаника и да им, у погледу унутрашњег уређења, да сва аутономна права. Али, није се само оваквим предлозима противила Порта: ни Енглеска није била спремна да прихвати промену постојећег стања на Балкану, тим пре што је та промена

²⁰ Између осталог види: *Записка об устройстве европейских дел в случае удачного окончания войны. Мемуары князя Адама Чарторийского и его переписка с императором Александром I*, т. II, Москва, 1913, 58—61; В. Г. Сироткин, *Франко-русская дипломатическая борьба на Балканах и планы создания славяно-сербского государства в 1806—1807. год.* Учение записки Института славяноведения, т. XXV, Москва 1962, 177—179. и др.

²¹ Исто.

²² Исто.

истовремено значила јачање руског утицаја у овом и за Енглеску и за Порту веома важном подручју. Услед ових, а и неких других отпора, план Чарторијског остао је без резултата.

У међувремену, односи између Русије и Турске све више су се заоштравали. Турска се све више окреће Француској и под утицајем Наполеона припрема се за рат против Русије. Али, да би обезбедила лево крило своје армије и на руски фронт упутила што већи број својих војних јединица, дотле везаних за српско бојиште, Порта закључује са српским устаницима мир — Ичков мир. Овим догађајима руски интереси на Балкану су осетно угрожени. У таквој ситуацији, октобра 1806. године, руска војска улази у Дунавске кнежевине, а Порта децембра исте године одговара објавом рата Русији.

Нови рат још више отежава положај Русије на југу и ставља пред њену дипломатију још сложеније задатке. На Балкану, Ичков мир лишавао је Русију јединог стварног савезника. То је требало спречити. Али како? Прокламацијом генерала Михелсона, којом се Срби позивају да у савезу са руском војском наставе борбу, за коју им се после завршетка рата обећава пуна независност, као да је решење нађено. Истина, то се не уклапа у пројекте и варијанте балканске политике које је разрадио Чарторијски, али циљ оправдава средство. Привучени обећањима, а подстицани и сопственим жељама које овим позивом постају још снажније, Срби одбацују Ичков мир и продужују рат, предузимајући у пролеће 1807, баш онда када Паулучи креће за Србију, офанзиву на истоку и југоистоку. И Руси крећу у акцију, али њихове операције су недовољно припремљене и неодлучне; не обећавају ништа добро.

Шта у таквој ситуацији значи обећање дато Србима да ће им нови рат донети потпуно ослобођење од турске доминације? Да ли је то промена у руској балканској политици? Мисли ли Русија да заиста подржи Србе у настојању да остваре пуну независност? На ова питања не може се позитивно одговорити. На Србију се у овом тренутку још увек гледа из угла оне варијанте балканске политике која је и даље оставља у саставу Османског царства, мада јој се признаје право на унутрашњу аутономију. Обећање пуне независности само је потез учињен са циљем да се поништи Ичков мир, а Србија и даље задржи као веома важан савезник на кога се у Главној команди Молдавске армије рачуна као на чиниоца од изузетног значаја на десном крилу дунавског фронта. Шта више, отпочевши кампању на Дунаву, петербуршки кабинет није био заинтересован за њено проширење. Упадом у Влашку и Молдавију и продужетком борби у Србији, Петербург је једино намеравао да пред Портом демонстрира своју одлучност и упозори је на оно што

би се могло десити уколико се она у својој будућој оријентацији определи за Француску. Али, шта са акцијама Срба, који су и сувише озбиљно схватили позив генерала Михељсона? Уз своју одлучност и подршку других балканских народа Срби су могли да постигну такве успехе који би довели до проширења устанка и на остале хришћанске крајеве. Какве би последице свега тога биле, тешко је и претпоставити. У пролеће 1807. године петербургски кабинет се бојао да би војне операције ширих размера на Балкану и успеси српских устаника могли да изазову реакцију других европских држава које су на том подручју такође имале своје политичке интересе, а Русија због опасности која јој је претила са запада не би била у стању да догађаје на Балкану задржи под својом контролом. Из тих разлога, оног истог часа када је отпочео војне операције против Турске, Александар I је предузео кораке да са Портом закључи мир. Обећање покровитељства требало је у таквој ситуацији да ублажи разочарење које је код Срба изазвао овакав обрт у борби са Турском. Уз то, то је био добар начин да се руски утицај у Србији задржи и даље неокрњен. Одредба о покровитељству у конвенцији из јуна 1807. године, поготову ако се она представи као искључиво српски захтев, требало је да послужи овом циљу. Нема сумње, био је то одраз интереса и положаја једне велике државе, њених глобалних интереса, а пре свега њеног нестабилног политичког курса у овом делу Европе и њеној неадекватној политици, која није полазила од стварних интереса Русије на Балкану и у реону Блиског истока, већ од главног спољнополитичког задатка царизма — борбе против Наполеонове Француске.

У том смислу, односно са напред изложеног становишта, и треба оцењивати конвенцију Паулучи—Караборђе. Тако треба прихватити и онај верноподанички вапај који доминира у већини тачака поменуте конвенције, вапај који је не само плод настојања неких од српских потписника конвенције и њихових присташа да ослонцем на једну велику и моћну државу обезбеде своју превагу над Караборђем и следбеницима независне српске оријентације, већ и извитоперени израз надања српског народа у подршку свог снажног савезника. Али, истовремено тај вапај је и резултат вештог манипулисања превејаног Италијана, тада на служби у руској дипломатији, маркиза Паулучија, који је, како и сам о томе сведочи у извештају после своје мисије у Србији, уз помоћ Арсенија Гагића успео да основне поставке руске политике према Србији — принцип покровитељства и безрезервне доминације — протури као најбитнију одредбу поменуте конвенције.²³

²³ В. Божишић, 100.

ENCORE QUELQUES MOTS DE LA CONVENTION
PAULUCCI—KARAGEORGES

R é s u m é

Dans le présent article on essaie de mettre en lumière, sous un aspect un peu plus vaste, le problème bien connu dans la science historique de la convention Paulucci-Karageorges et d'écartier par là les dilemmes auxquels cette convention, à cause de certaines de ses traits formels spécifiques, a donné et donne encore lieu dans les rangs des chercheurs.

A cet effet l'auteur tend à établir le rapport qui existait indubitablement entre la politique étrangère du gouvernement russe et la teneur de la convention, en tant qu'expression directe de cette politique dans une période déterminée et envers une région strictement déterminée.

Par l'analyse des documents relatifs à ce problème, particulièrement de l'instruction du mois de mai 1807 que le ministre des affaires étrangères russe à cette époque A. Budberg avait remise à l'émissaire russe, le marquis F. O. Paulucci à la veille du départ de ce dernier pour la Serbie et en les rattachant aux attitudes fondamentales de la politique russe dite «des Balkans» et, particulièrement, aux méthodes que la diplomatie russe utilisait dans ses rapports avec les représentants des peuples balkaniques, l'auteur arrive à la conclusion que la convention était, avant tout, le reflet de deux facteurs incontestables. En premier lieu, le reflet des intérêts et de la position d'un grand Etat, de ses intérêts globaux et, avant tout, de son cours politique instable dans cette partie de l'Europe et, en deuxième lieu, le reflet des tendances de certains chefs serbes de s'assurer, en s'appuyant sur un grand Etat, la situation dominante par rapport aux partisans d'une orientation indépendante serbe dans le domaine de la politique étrangère.

Душан БЕРИЋ

Институт за историју
Сарајево

ОТОМАНСКО ЦАРСТВО И ЕВРОПСКА РЕВОЛУЦИЈА 1848—1849.

У оквиру размишљања о проблему Отоманско Царство и европска револуција 1848—1849. историчар се неминовно сучава са појавама и процесима који су чврсто уграђени у свеукупну структуру Царства, знатно одређујући његову позицију и улогу у међународној политици средином XIX столећа, у чијем је средишту доминирала револуција 1848—1849. године.

После овог сазнања следи суштинско и централно питање: који су то фактори (унутрашњи и спољни; социјални, економски, политички и етничко-конфесионални) који су утицали на политику Царства према револуцији 1848—1849. године. Тражење одговора на ово питање представља централну мисао расправе и основни мотив у сазнању о значају проучавања овог проблема.

Историја Турске око средине XIX столећа представљала је — после Једренског мира 1829, Гилханског хатишерифа 1839. и двадесетак трговачких уговора са европским државама — време када је окончана њена међународна изолација и када је отпочело њено велико отварање према Европи; то је, затим, било и време замашног продора европског капитализма и покушаја пресађивања европских правних институција, као и директног мешања европских сила у унутрашње прилике Турске; најзад, то је био период многих, готово сукцесивних народних покрета, завера, буна и устанака.¹

¹ Владимир Стојанчевић: *Историографски и методолошки проблеми у проучавању историје балканских народа у Турској половином XIX века*, Лесковачки зборник № XIV, Лесковац 1974, 133—144.

Сам покрет за примену танзиматског законодавства у политичкој и друштвеној пракси Царства садржавао је у себи дубоку и нерешиву противречност. Танзимат је, у ствари, у свести турских државника требало да измири непомирљиво: с једне стране, да модернизује Царство и обезбеди правну, политичку, економску и друштвену једнакост свих пред једним истим законом; с друге стране, да учврсти привилегије осталих верских заједница а да, уопштеније посматрано, одржи непромењеном укупност политичке структуре Царства. Историчар Бернард Луис (Lewis)², оцењујући ту ситуацију, пише: „Избор тренутка реформи и њихово сензационално представљање надахнути су жељом да се из тога извуку политичке бенефиције. Али била би велика заблуда закључити из овог да су Устав и претходне реформе били само дипломатски изговори који су имали намеру да обману странце, а да се при том не изведе ни најмања унутрашња промена. Реформатори и либералисти били су (сасвим је извесно) добри муслимани и османлије који су се посветили одбрани интегритета и суверенитета Царства од сваке угрожености”.

Тешкоће у претварању Танзимата из концепције у живу стварност Царства потицале су из страха од европске револуције 1848—1849. и њеног рефлекса на турској страни.

У суштини, основни циљ политике Танзимата, која је спроведена под непосредним надзором султана Абдул Мецида (1839—1861) био је учвршћење монархије. Упркос огуранченом и половичном карактеру планираних реформи, њихово спровођење дошло је у сукоб с конзервативним снагама у Царству, предвођеним припадницима старотурске партије, чији се утицај увелико осећао у турској спољној политици 1848—1849. године.

Револуција је затекла Турску у стању потпуне истрошености и имобилизма на унутрашњем и спољнополитичком плану. Подељеност у Дивану тих година и сукоб личних и парцијалних интереса са општедржавним достигао је врхунац. У питањима спољне политике Царства доминирала су два дијаметрално различита правца: пацифистички утицај, с једне стране, и ратоборни, условљен деловањем старотурске партије, под вођством Абдул Азиса, султановог брата, с друге стране. Та подвојеност била је последица реаговања водећих снага у турској политици на властито трагање за решењима од којих је зависила позиција Царства у политици и целокупна његова будућа судбина.

За разлику од већег дела горњих класа Царства, које су се, усред ланца сељачких устанака у својој земљи и у време ве-

² У студији: Lewis Bernard, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford 1961.

лике социјалне револуције 1848—1849, заваравале да могу очувати стари систем, минимално га реформишући, у свести појединих функционера у турској влади, под утицајем непосредног искуства које је наметала револуција у Европи и унутрашња социјална побуна, све више се учвршћивало сазнање да је положај хришћанског народа под влашћу муслиманске власти крајње неодржив.³ То сазнање о нужности увођења сносљивијег поретка за хришћанско становништво, као услова стабилности Царства, постепено се усецало у политичку концепцију турске владе, а и поуке револуције 1848—1849. доприносиле су да она у томе устраје.

Почетком августа 1848, емисар пољске емиграције на Порти Леонар саопштавао је следеће: „Турска је наводно спремна на реформе и на прихватање француске републике”.⁴ Тешкоће с којима се суочавала реформна политика турске владе најјасније одражава исповест високог турског функционера, дата те године. Она дословно гласи:

„Ми добро знамо шта би требало чинити, да према раји будемо праведни. Али жеље раје и оне турског народа толико су супротне, да се не могу спојити. Турчин равнодушно подноси кад се неки део раје сам ослободи побуном или борбом. Он у томе види неку одређену судбину. Али он никада неће да трпи да његова влада ослободи рају и да је учини равноправном. Влади не преостаје ништа друго него да се ослони или на рају или на народ из кога је изабрана. Чему ћемо се приволети то нам наша историја исто као и наше душевне особине не даду ни за тренутак да се двоумимо. Раја нама никада неће бити поуздан ослонац. Ми то знамо, а познајемо и њене симпатије. Не преостаје нам ништа друго него да, уколико то можемо и уколико је то могуће, преправимо реформе, па да их поступно и неопажено спроведемо, како се наш народ (муслимански) противу њих не би бунео. Можда ће се у будућности — надао се он — моћи брже поступити кад једном наш народ буде упознао вредност тих реформи”.⁵

Тај сукоб непомирљивих стремљења и неусклађених интереса у Царству, за Танзимат или против њега, у турској политици 1848—1849. јасно је уочљив и присутан је у сваком његовом потезу.

³ Milorad Ekmečić: *Istorijski značaj ustanka u Bosni i Hercegovini 1875—1878*, Međunarodni naučni skup povodom ustanaka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875—1878, tom I, Sarajevo 1977, 52—54.

⁴ У писму А. Нижану, према: *Korespondencija grofa Alberta Nugenta iz god. 1848* (priredio F. Hauptmann), Архивист, год. I, № 3. Београд 1951, 43.

⁵ Ову изјаву бележи Сигфрид Капер у делу: *По нашем Подунављу*, I део. Београд 1935, 107—108.

Педесете године XIX столећа биле су преломне у историји Турске. Утицај Велике Британије и Француске на султана, владу и турску политику у целини све је више растао, при чему је та политика добијала јасне форме зависности од поменутих сила. У спољнополитичкој оријентацији у односу на Русију, под утицајем тих и неких других чинилаца, све су више јачали непомирљивост, антагонизам и отворено непријатељство, а приступање Турске војном савезу са западним државама донело је ново заоштравање односа са Русијом.⁶ Та политика, чији су трагови 1848—1849. сасвим уочљиви, неколико година касније увући ће Турску у директан војни и политички сукоб, познат као кримски рат. Турска политика према револуцији, с једне стране, и према хришћанским еманципационим покретима у оквиру властитих граница тих година, с друге стране, саставни је део и политичке оријентације, чије ће се последице јасно испољити неколико година касније. То је, међутим, само једна страна истине. Друга се састоји у чињеници да је однос Турске према Русији тих година, ипак, био прожет реализмом, што је проистицало из реалне процене властитог положаја у односу на ову силу. Турска, у односу на Русију, није била саставни део уговорне структуре Свете алијансе, па тиме није била заштићена руским тумачењем алијансе, које је било извор трајне опасности за интегритет Турске. Реално процењивање те чињенице од стране Порте одлучиваће о њеној спољнополитичкој оријентацији 1848—1849. године. Турска опсесија Русијом, тих година изражена у страху од било каквог заоштравања односа с њом, имала је, поред политичког и војног, и економско обележје.

Од средине тридесетих година XIX столећа Турска је заузимала једно од првих места у трговачком промету Русије. Тако је у периоду 1841—1847. у спољнотрговачком промету Русија заузимала друго место, одмах иза Велике Британије. Од 1848. до 1853. године њена позиција осцилирала је између другог и трећег места. Изражено у процентима, извоз из Русије у Турску у периоду од 1830. до 1853. године износио је 7,1% целокупног извоза. Извоз Турске у Русију у овом периоду износио је, у просеку, 5,9% целокупног извоза.⁷

Преведене на политичке термине, руско-турске трговачке везе утицале су на обликовање спољнополитичке оријентације једне и друге државе, с тим што је Турска била у подређеном положају. Избегавање њене владе да до краја следи себи блиску и прихватљиву политику западних сила у односу на Русију, сра-

⁶ Hadži Murat Ibragimbešli, V. I. Šeremet: *Sovremennaja tureckaja istoriografija vostočnoj (Krimskoj vojni), Voprosi istorii* № 4, Moskva 1977, 45.

⁷ Marija Todorova: *O trgovih i političeskijh svjazah Rossii s Osmanskoj imperiej vo vtoruju četvert XIX veka*, Bulgarian Historical Review, № 1, Sofia 1978, 26—50.

чунату на заоштравање њеног односа према овој сили, последица је тога сазнања.

Позицију Турске у спољној политици ових година, поред наведених фактора, обликовала је и одређивала привредна и финансијска политика Енглеске и Француске. Према неким подацима, средином XIX столећа британска трговина са Турском већа је него њена трговина с Аустријом и Русијом заједно. Према подацима објављеним у лондонском листу *The Economist*, енглески извоз у турске области, укључујући Египат и Дунавске кнежевине, износио је:

Година	Износ
1840.	1 440 592 фунти стерлинга
1842.	2 068 842 "
1844.	3 271 333 "
1846.	2 707 571 "
1848.	3 626 241 "
1850.	3 762 480 ⁸ "

На тим чињеницама заснива се закључак да цела та трговина, која се брзо развија, зависи од поверења које се сме указати оној сили која влада мореузима и Цариградом. Према једном другом извору, трговачки биланс Велике Британије са Турском између 1831. и 1860. године изгледао је овако:

Енглески увоз робе у Турску Енглески извоз робе у Турску
(по вредности у фунтама)

1831.	888 684	1840.	1 387 416
1839.	1 430 324	1856.	3 202 558
1848.	3 116 365	1860.	5 505 492 ⁹
1860.	5 639 898		

Трговачки промет између Турске и Француске, према неким показатељима, изгледао је овако: године 1833. увоз робе из Француске у Турску износио је 16,730 000 фунти стерлинга, а 1856. повећао се на 91,860 000 фунти стерлинга. Извоз из Турске у Француску 1833. износио је само 874 000 фунти да би се 1856. године повећао чак на 131 546 258 фунти стерлинга.¹⁰ Оријентацију француске спољне политике у Источном питању, у смислу очувања Турске по сваку цену, поред политичких, диктирали су економски и трговачки интереси француске буржоазије на Леванту. Ти интереси одређивали су финансијску политику Француске у односу на Турску, чије су труле финансије санирале

⁸ Према: F. Engels: *O čemu se u stvari radi u Turskoj*, K. Marx — F. Engels, Dela, tom XXX, 12, 12.

⁹ В. Дентон М. А.: *Кристијани у Турској*, Нови Сад 1864, 89.

¹⁰ *Ibidem*, 89—90.

француске банке. Продужети тих калкулација у француско-турским односима 1848—1849. присутни су, и они их добрим делом одређују. Француска спољна трговина на Леванту уочи револуције, услед наметљиве пенетрације Аустрије и Русије, осетно опада. Ту тенденцију потврђују подаци о поремећају између извоза и увоза у Турску, у смислу нагле стагнације извозне трговине. Увоз из Турске у Француску износио је тих година око 39 000 000 франака, а извоз у Турску свега 13 000 000.¹¹ За разлику од Француске, у привреди Турске средином XIX столећа све осетније јачају позиције Аустрије и та се појава 1849. године јасно уочава. У аустријском извозу у Турску тих година остварен је знатан профит, који је достигао цифру од 26 милиона франака, док је увоз из Турске износио 43 милиона франака.¹² Револуција 1848—1849. у Аустрији имала је многе реперкусије на развитак те трговине, смањивши јој обим за четири до пет пута.¹³ Негативан став Турске према револуцији у Аустрији имао је, поред политичке и друштвене, и економску и финансијску мотивацију. Иако је у позадини политичког вида тог односа, она као невидљивом руком утиче на став турске владе према догађајима у Подунављу тих година. У марту 1849. *La Pologne* је писала:

„Турска је од свих дијелова Европе земља с којим Аустрија обавља највише трговачких послова. Сама је Италија за Аустријанце од мањег значаја него ли Отоманско Царство. Од укупно 112 милиона фиорина (просечна цифра увоза Аустрије задњих година) четрнаест милиона су уписани као турског поријекла. Они из Италије не извозе свега тринаест милиона. У извозу у Турску она постиже чисти профит. Ово нам показује зашто Аустрија показује толико интереса за постизање интереса међу Славенима Турске, и да их инкорпорира ако може“.¹⁴

То преплитање аустријско-турских интереса, у коме су изукрштаност и супарништво средином XIX столећа, уз обострано сазнање да опасност потиче од Русије, били у позадини реалних интереса, истовремено је било и узрок и последица политичких рачуница два Царства, које је опсесија од словенске опасности све више зближавала. Ову узајамну условљеност и повезаност турске и аустријске политике 1848—1849. један државник објашњавао је следећим чињеницама:

¹¹ E. Lévassieur: *Histoire du commerce de la France*, том II, Paris 1911, 239.

¹² N. Jorga: *Geschichte des Osmanischen Reiches*, Bd. V, Gotha 1913, 438.

¹³ Danica Milić-Miljković: *Trgovina Srbije (1815—1839)*, Beograd 1959, 174.

¹⁴ *La Pologne* од 1. марта 1849. у чланку: *Les Slaves de Turquie et leur devoir*, цит. према: Milorad Ekmečić: *Spoljni faktor u procesu sazrijevanja balkanskih revolucija 1849—78. godine*, Jugoslovenski istorijski časopis, № 3, Beograd 1964, 33.

„И тако је словенско питање у Турској и Аустрији заплетено у клупче које се не да размотати. Зато Аустрија не може добро желити Словенима Турским, нити, опет, Турска може бити добро наклоњена Словенима аустријским. Аустрија може своје Словене само дотле одржати у стању подјармљености, докле и Турска одржи своје, и обратно“.¹⁵

Утицај европске револуције на прилике у пограничним областима Турске био је у Босни двојак: Порта је спровела извесне мере које су се односиле на јачање њене војне снаге, с једне стране, и с још већим подзрењем почела је да гледа на хришћанско становништво, с друге стране.¹⁶ Сазнање да је револуција још више подстакла еманципационе тежње и процесе међу хришћанима у Царству турска влада узимала је као довољан разлог за војне припреме, које су већ биле у току. Колико је турска политика 1848—1849. према револуцији деловала по сопственом импулсу а колико је, пак, била детерминисана чињеницом револуције и њеним рефлексом на турској страни — питање је које се намеће, али на које се, на садашњем степену истражености и изучености овог проблема, још увек не може дати свеобухватан и задовољавајући одговор.

Војне припреме, вршене у пролеће 1848. у Босни, у најистуренијој области Царства према западу, одражавају страховања Порте од револуције. У политичким круговима у Аустрији ове припреме су сматране озбиљном претњом њеним границама на југу, а није била искључена ни бојазан да су те припреме уперене против босанских хришћана. Та је претпоставка узимана за стварност и била је узрок да је Генерална команда у Загребу с пролећа те године извештавала Министарство рата у Бечу о својој одлуци да ревностно мотри на политичку ситуацију у Босни.¹⁷ Аустријске власти прецењивале су ову опасност, не схватајући да су турске војне припреме више последица слабости него снаге. Унеколико под утицајем ових упозорења, а и под притиском процена и вести које су у Беч стизале разним каналима, Министарство рата је дало своју интерпретацију догађаја у Босни. Према њој, догађаје су изазвали страни емисари, а немире су турска власт и домаће муслиманско племство узели као повод за репресалије над хришћанима. Те поступке Аустрија је оцењивала као демонстрацију непријатељства Тур-

¹⁵ Растислав Андрејевић Фадјејев: *Расправа о питању источном и словенском*, Београд 1870, 22.

¹⁶ Владимир Стојанчевић: *Јужнословенски народи у Османском Царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године*, Београд 1971, 257.

¹⁷ Државни архив Беч (*Haus-Hof-und Staatsarchiv Wien*, Даља кратица: ДАБ), Ст. к. VIII — Türkei, K-29, Дворско ратно веће — Министарству иностраних послова, Беч, 5. IV 1848. г.

ске према њој.¹⁸ Аустрија је захтевала да турска влада одговори колико су догађаји у Босни резултат политичких потеза владе, а колико су последица *самосталног* деловања босанског везира¹⁹, Али-паша, турски министар спољних послова, правдао је војне припреме тиме

„Што су немири у Хрватској и Славонији имали одјека у провинцији Босни; да су у њој протуране и ширене брошуре са бугорничким садржајем, којим је сврха да побуне становништво против Порте како би са Хрватима и Маџарима решили заједничку ствар — успостављање старих граница”.²⁰

Ту политику превентивне агресије према свим облицима спољних утицаја, условљену револуцијом, турска влада тих година доживљавала је као једну алтернативу опасности којој је Царство било изложено, а неспособност да убрза реформе (због отпора муслиманске аристократије), чинила је турску политику све контрадикторнијом. Тако је, на пример, везирско веће у Травнику, с обзиром на деликатно стање светске политике”, усвојило 7. јула 1848. резолуцију која се састоји од три тачке. У њој се наређује обављање ратних припрема и прецизиране су све појединости те активности.²¹

Да би се осујетила свака опасност која би довела у питање безбедност турске власти и интегритет Царства у Босну је требало да дође регуларна војска да спроведе реформе, одстрани насиља и да буде „одбрана од нереди споља и изнутра”. У те планове улазила је и Херцеговина и они су диктирали инструкцију херцеговачком везиру Али-паши, да до остварења тога плана сачува ред у својој области.²² Страховања Порте да „у моменту општег узбуђења, када могу изненада у сваком делу Европе настати неочекивани заплети” узимана су као снажан аргумент који је војним припремама давао рационалнији и стварнији смисао. Чињеница да у пограничним областима према Аустрији, живи хришћанско становништво и страх од устан-

¹⁸ ДАБ, *Дворско ратно веће — Министарству иностраних послова*, Беч, 31. III 1848. г.

¹⁹ ДАБ, *нав. дело*, Министарство иностраних послова интернунцију Штирмеру у Цариград, Беч, 4. IV 1848. г.
Штирмеру у Цариград, Беч, 4. IV 1848. г.

²⁰ ДАБ, *нав. дело*, Штирмер у одговору Министарству иностраних послова у Беч, Constantinopel, 19. IV 1848. г.

²¹ *Popis sarajevskih zanatljia iz god. 1848.* priopćio Riza Muderezović. *Glasnik Zemaljskog muzeja iz BiH*, God. XLI, sv. 2, Sarajevo 1929, 5—8.

²² Başbakanlık arşivi İstanbul — İrade Hariciye, № 2621; cit. према: Galib Şljivo: *Omer-paşa Latas u Bosni i Hercegovini 1850—1852*, Sarajevo 1977, 27.

ка у тим областима²³ агресије према стварним и имагинарним противницима Турске.

У исто време 1848. и у Албанији су вршене војне припреме, како би се нападом на Црну Гору спречила српско-црногорска војна интервенција у Босни и у Херцеговини, која је, према неким наговештајима, била планирана ради стварања *in Regno Slavo* (једног словенског царства).²⁴

Немири у Западној Бугарској и у српском делу Понишавља, са средиштем у Нишу, који су избили 1849. године, још 1848. на Порти су са зебњом били очекивани.²⁵ У пролеће те године, Диван је наименовао Омер-пашу Латаса за команданта армијског корпуса од 10 000 људи, који је требало да умири покрет у Босни и Бугарској²⁶.

Заплашена револуцијом, с једне, и Русијом, с друге стране, турска влада није сагледала свеукупност унутрашњих узрока који су довели до устанка и убрзали његово избијање. Тиме је починила велику грешку, које ће доцније постати свесна и скупо је платити. Упозорења о спремности Порте да се свакој побуни 1848—1849. војнички супротстави стизала су са различитих страна. Према једном од њих, немири хришћанског становништва у Босни били су повод да турска влада из Албаније и Румелије упути трупе у Босну у намери да их сузбије²⁷. Под притиском ових унутрашњих догађаја и услед страха да револуција не утиче на њих у смислу даљег ширења, турска влада је 1848—1849. деловала у два различита правца. Заплашена опасошћу руске интервенције, она је тражила заштиту од Француске и Енглеске, а на унутрашњем плану деловала је у правцу ублажавања свога става према хришћанским поданицима, ширећи при том илузију о наводној спремности на све уступке које је хришћанска побуна тражила²⁸. Политику турске владе према еманципационим покретима тих година издашно је подржавала Француска, иако је међу хришћанима у Царству систематски мистификовала мотиве своје политике према Турској и побу-

²³ Граф Стирмер кнезу Метерниху, Писмо № 8, Konstantinopel, 28. фебруар 1849. у књизи грабе: *Bosna i Hercegovina za vezirovanja Omer-paše Latasa (1850—1852), Isprave iz bečkih drž. arhiva*. Сабрао Фердо Шишић, Суботица 1938, 32—34.

²⁴ *Historijski arhiv Zadar* (даље: HAZ), *Akta Präsidialia*, Conv. Politische Notizen X/2, № 1499, од 16. IV 1848. Према извештају Баларина из Задра, № 35 од 6. јуна 1848. године.

²⁵ Лимперани — Министарству спољних послова у Париз, Београд 11. марта 1848. Према: Milorad Екмеђић: *Marginalije o srpsko-bugarskim vezama 1844—1851*, *Godišnjak Društva istoričara BiH*, god. XVI, Sarajevo 1965, 122.

²⁶ *Ibidem*, 122.

²⁷ Ф. Мајерхофер — К. Фикелмону о стању у Србији и Босни, Писмо № 61, Београд 5. априла 1848. у књизи грабе: *A Magyarországi 1848—49-iki szerb fölkelés története*, у редакцији др Thim-a József-a, том II, Budapest 1930, 81—82.

²⁸ М. Екмеђић: *Marginalije o srpsko-bugarskim vezama...*, 122.

нама, трудећи се да се код њих представи као носилац идеје о њиховом ослобођењу. Њен посланик у Цариграду послао је инструкције француским конзулима у Букурешту, Јашију, Београду, Трапезунту и Ерзеруму да је на подручју на коме они заступају француске интересе немогућно толерисати дизање било какве заставе осим заставе Турског Царства. „Под овом заставом — стајало је у поменутој инструкцији — треба да се уједине сви поданици Султана и под њом Француска им гарантује побољшање и прогрес. Свугде где видите тенденцију у овом смислу подржавајте је као што ћете се борити против супротних тенденција”.²⁹

Делимична условљеност, усмереност и одређеност турске спољне политике француским утицајем на њу 1848—1849. године изузетно је наглашена и присутна. Иако је избегавала да прва призна међународну легитимност нове француске републике 1848. године, делимично из страха да то учини прва, а још више због екстремно неповољног става према европској револуцији, чији је политички израз управо била та Република, турска влада је, под притиском различитих фактора и под утицајем Адама Чарториског³⁰ била прва која је то учинила. Колико је турска влада имала неодређено, нестабилно и контрадикторно држање према револуцији у Аустрији, прилазећи јој са примесом прагматизма, потврђују њене симпатије које је тих година испољавала према Мађарима. Оне су, међутим, имале снажан коректив у чињеници да је Порта, из политичких обзира према Аустрији, и још више због страха од Русије, ту благонаклоност према Мађарима званично прикривала, чешће примењујући конспиративне облике сарадње с њима. Сасвим је извесно да је она највише волела да до револуције никада није дошло. Али, кад је она већ постала саставни део стварности, турска влада је сада страховала од две опасности које је та револуција собом носила: од руске интервенције у Угарској, и, још више, од словенске Аустрије, тј. од перспективе јачања словенског чиниоца у њој. Алтернативу тим двома могућностима турска влада је видела у успостављању германско-мађарске равнотеже, из које би проистекао дуализам, што је утицало на слабљење словенског фактора у монархији и руског у интернационалној политици. То јасно открива мотиве турске владе у њеној политици према Мађарима³¹, с једне стране, и према Србима, односно Русима, с друге стране.

Та подвојеност према револуцији у турској политици последица је чињенице да она није увек била доктринарно крута, него су политичку ортодоксију, када су у питању били реални

²⁹ *Ibidem*, 125.

³⁰ *Zapiski Mihaila Cajkovskog (Muhamed Sadikpaši)*, Russkaja starina, № 8, 1898, 455—456.

³¹ Драг. М. Павловић: *Србија и српски покрет у Јужној Угарској 1848. и 1849.* СКА, Пос. издања, књ. XXI (6), Београд 1904, 41—42.

интереси, лако смењивали дипломатски компромиси. Став Порте према мађарској револуцији и питању емиграната као последице слома те револуције, а с њом и турских илузија о могућности њеног коришћења као фактора у потајном разрачунавању са Русијом и Словенима које је држала под својом влашћу, последица је поменуте политичке праксе и паралелизма између круте и доктринарне усмерености и девизе да су у политици сва средства оправдана.

Турска политика према Мађарима 1848—1849. садржана је у следећој оцени:

„Турци су у почетку показали јак интерес за побуну у Мађарској. Од младих који су видели и упознали Европу сазнали су да су Мађари, упркос томе што су хришћани, робаци Турцима по својој пореклу. Османска влада је хтела, и са гледишта осећања и са становишта својих интереса, да призна суверенитет Мађарске а не да види Мађарску под аустријском управом”.³²

Тај мотив чврсто је уткан у политику турске владе према српском народном покрету у Јужној Угарској и, према улози Кнежевине Србије у њој, одређује правац деловања те политике. Званично, Порта је током 1848—1849. вршила притисак на Србију захтевајући обустављање њене помоћи угарским Србима и враћање србијанских добровољаца, иако се незванично, строго конспиративним каналима паралелно одвијала и једна друга активност појединих званичних турских лица, која је, у ствари, званично прокламовани курс турске владе вешто изигравала, свodeћи га на крајњу двосмисленост и противречност. Жртва овог паралелизма у турској политици био је командант београдске тврђаве, Кибризли Мехмед-паша. Та је политика својим поступцима одржавала двоумљење и осцилирала између прихватања и одбијања.

Уколико су, с једне стране, у Цариграду настојали да буду попустљиви, или су бар смишљено стварали такав утисак у тежњи да осујете директније притиске, утолико су, опет, у Београду хтели да буду енергични, доводећи у тешку ситуацију Кибризли-Мехмед-пашу.

Све док се у Аустрији из основа није променио однос снага и ток догађаја, и Русија и Турска, свака из својих разлога, заступале су према Србији и њеној улози у српском покрету 1848—1849. колебљиву, неодређену и, у основи, загонетну политику. Преокрет у Аустрији, после катастрофе мађарске војске у бици код Вилагоша, 13. августа 1849. године, обележен нарушавањем политичке и војне равнотеже између начела револуције и легитимизма у корист последњег, допринео је кристали-

К.С.

³² Enver Ziya Karal: *Osmanlı tarihi*, V cilt. Poglavlje: Macar Mültecileri problemi, Ankara 1947, 218—219.

зовању турске политике према Србији у смислу појачаног притиска на њу да се енергично дистанцира од сваке даље акције у Јужној Угарској.

Обзири према Аустрији, делимично условљени интересима турске владе, а делимично због страха од ове силе, утицали су на став Порте према револуцији у Аустрији. Одлука српске владе о повлачењу добровољаца из Аустрије последица је комбинаваног аустријско-турског притиска на њу. Политику турске владе према револуцији објашњава и илуструје, између осталих, и њено држање према плановима о преустројству Балкана и дела Средњег Подунавља, који су, у таласима револуције 1848—1849, заузимали одређено место и имали некакву улогу. Они су својим смислом унели битну новину у политику Турске и Аустрије — инаугурисали су питање опасности од Словена, од које су обе силе отворено заирале. Постоје наговештаји да је српска влада³³ и вођство српске револуције у Јужној Угарској 1848³⁴, део хрватских илираца, као и Томазо, заступали 1848—1849. идеју да се јужнословенско питање мора решити тако што ће, уз подршку дипломатије Друге француске републике, Турска дати потпуну аутономију јужнословенским народима у свом Царству, груписати их око Србије (Босна и Бугарска добиле би српске вицегубернере, па би се јужнословенски делови Хабзбуршког Царства могли везати за ту целину.³⁵

Друга страна овог проблема састоји се у тражењу одговора на питање какав је став према овим плановима имала турска влада, под оправданом претпоставком да је с њима била упозната? Варљива процена да је опстанак Аустрије револуцијом доведен у питање утицала је на неке политичке кругове у њој да рачунају с једном комбинацијом, која је ревносније теоријски расправљана и заговарана него што је практично покретана.

Она се огледала у следећем плану: да се Војводина издвоји из Аустрије и присаједини Србији под турским суверенитетом.

Овај план, упркос малим изгледима на успех, озбиљно је третиран на Порти. Командант Београда Кибризли Мехмед-паша, још у августу 1848. причао је у Цариграду да је њему долазила депутација прекосавских Срба да моли да се присаједине Турској, тј. Србији. Ова иницијатива, у нешто измењеном виду, учињена је са српске стране у октобру исте године, али је турска влада избегла да активно узме у заштиту угарске Србе све док се не реши судбина Аустрије.³⁶ Ти обзири турске владе дик-

³³ Božić, Ćirković, Ekmečić, Dedijer, *Istorija Jugoslavije*, deo treći, Beograd 1972, 235.

³⁴ Јован Милићевић: *О Босни 1848. године*, Историјски гласник, № 1, Београд 1973.

³⁵ Milorad Ekmečić: *Rezultati jugoslovenske istoriografije o istočnom pitanju*, Jugoslovenski istorijski časopis, 1—2, Beograd 1977, 67.

³⁶ Драр. М. Павловић: дело 87.

тирала су и одређивали природу њеног односа према револуцији у Подунављу и српској политици према њој. Кибризли Мехмед-паша прихватио је идеју о конфедерацији Јужних Словена, и то под „берлом султана потомка Бајазита и Мурата који су имали жене српске кнегиње и које су у династију отоманску унеле словенску крв”. Од патријарха Рајачића донета је молба са хиљадама потписа којим се тражило да се Војводина присаједини кнежевини Србији „под берлом султана Абдул Мецида хана”. Ову акцију разумели су Словени над Савом и Турци, али не и Пољаци. Аустријски Словени, одгурнути због овог од Пољака, приграбили су Аустрију, а београдског пашу, као што је речено, опозвала је Порта на притисак Аустрије.³⁷

Са овим и другим плановима била је утјезната пољска емиграција и њен утицај на њихово духовно обликовање јасно се уочава. Посредством те емиграције турска влада је била скоро редовно извештавана о тим плановима, с крајњим циљем да за њих буде придобијена. Према једном извештају, у Цариград је 1848. године тајно дошао гроф Алберт Нижан (Nugent) с препорученим писмом од Франтишека (Фрање) Заха. Та мисија извршена је са знањем и упутством бана Јелачића, који је морао да претпостави могућност распада Аустрије.

„Гроф Нижан рекао ми је — пише Чајковски — да је дошао да би нас повезао у нашу акцију (савезничкој) са Србима, Хрватима и другим Словенима у њиховој борби с Немцима и Маџарима, и обезбедно нашем општем делу помоћ од стране турских власти и самога султана, а такође и Француске, где је у то време била проглашена република”.³⁸

Чајковски је потом одмах ступио у везу са турским званичним лицима. Штавише, Решид-паша је изразио разумевање за тај план.³⁹ Понесен овим плановима, по договору са пољским агентом Звјерсковским, београдски паша упутио је Будзинског у Сремске Карловце, а Врановског у Загреб „у својству обавештајца”.⁴⁰ У исто време турска влада је конспиративним путем саветовала Маџарима да се не мире са Србима, иако је јавно другачије тумачила своју политику и представљала је као неутралну.⁴¹

Турску политику према револуцији у Влашкој и Молдавији 1848—1849. карактерише подвојеност између одговорних личности у турској влади, колебљивост и подређеност спољним утицајима, пре свега руском утицају. Оцењујући догађаје у

³⁷ Љубомир Дурковић-Јакшић: *Сарадња Југословена и Пољака у Паризу 1848—1849. године*, Историјски часопис, XIX, Београд 1972, 208—209.

³⁸ *Zapiski Mihaila Čajkovskog...*, 451—452.

³⁹ *Ibidem*, 452.

⁴⁰ *Ibidem*, 455.

⁴¹ Драг. М. Павловић, *нав. дело*, 164.

Влашкој 1848. и позицију Турске у њима, Илија Гарашанин је истицао:

„Мени се не допада што Турцима овако работа у Влашкој иде. Требало је не почињати оно што ће на протестацију руску попушћати. Она (Турска) добро је знала да Русија неће одобрити движенија влашка, па да је предострожнија била у својим расположењима. Код Турске, чини ми се, иду послови без сваког предрачуна.“⁴²

Нешто раније, оцењујући турску политику према догађајима у Влашкој, Гарашанин је писао:

„По известијама цариградским Исмаил-паша и Емин-ефендија као да су већ позвати натраг због тога што су одступили од својих наставленија и сувише одобравали дјествија слободњака влашки. Како ово стоји, ви ћете бое знати, но да Русија веома негодудје поступке ти' комесара (турских) па показудје провести циљ г. Титова које овај код Порте чини...“⁴³

Иако је Турска протестовала против уласка руске војске у румунске кнежевине, она је под руским притиском тамо послала Сулејман-пашу, са 8.000 турских војника. Последица те интервенције била је турска окупација Бурџева, које је заузето 18. јула 1848. године.

Руски канцелар Nesselrode објавио је потом да ће руска војска, заједно са турском војском, имати да поврати ред у румунским кнежевинама „који су пореметили неки људи плагијатом европских демократских и социјалних начела“.⁴⁴

Деловање турске владе у вези са овим питањем, детерминисано руским утицајем, одредило је њену улогу у догађајима од 13. септембра 1848, када је турска војска ушла у Букурешт. Из ове интервенције уследиле су персоналне промене у Влашкој. Кнежевско намесништво заменио је Кајмакам Кантакузен, кога је Porta и званично прихватила.⁴⁵ Та руско-турска казнена експедиција, усмерена против последица утицаја европске револуције на прилике у кнежевинама, означила је крај румунске утопије о независности. Овакав смер турске политике према револуцији у Влашкој, између зазирања од руске претње и амбиција за независном улогом у догађајима, потврђује да је Гарашанинова процена те политике, из августа 1848, била реалистична и тачна. Непосредно после расплета догађаја у Влашкој,

⁴² У писму Авраму Петронијевићу, № 214, Крагујевац 23. август 1848; *Преписка Илије Гарашанина I 1839—1849*, Београд 1950, 273.

⁴³ У писму Ст. Симићу у Букурешт, № 216, Крагујевац, 27. август 1848, *Преписка...*, I, 282.

⁴⁴ Владан Борбевић: *Европа и Румунија*, Београд 1911, 103.

⁴⁵ *Ibidem*, 104.

16. септембра те године, он је писао: „Збиља, ми из Цариграда знамо да ће Порта веома Русима попустит... Нема ништа од одбране Влашке (револуције): то су само речи и бунцања по сокацима букурешким”.⁴⁶

Турска влада је искористила последице заједничке интервенције са Русијом против револуције у кнежевинама. Она је послала у Петроград Фуад-ефендију, начелника Дивана, да би испитао праве мотиве руског ангажовања у кнежевинама и да би наслутио следеће потезе руске дипломатије и армије, тј. до којих ће се граница пружати руска окупација, за коју су Руси тврдили да је привременог карактера. Реална граница споразумевања између Турске и Русије у погледу кнежевина фиксирана је заједничком конвенцијом, склопљеном у Петрограду. Њен дубљи смисао концентрисан је у решености султана и руског императора да заједнички бране Влашку и Молдавију од „револуционарних принципа и анархистичких покрета”. Све док потпуно не буду избрисани трагови револуционарних покрета који су уздрмали обе кнежевине, Турци и Руси ће, према конвенцији, у њима држати између 25 000 — 30 000 војника.⁴⁷ Континuitет овакве оријентације у турској политици, која је изграђивана и обликована у потајној опозицији према Русији, званично је потврђен уговором између Турске и Русије у Балта Лиману, 1. маја 1849. године.

Политику турске владе на плану социјалних и политичких реформи у Царству јасно илуструје њен одговор на ноту француске владе, упућен Порти 6. јануара 1849. Њен смисао је у захтеву да се изведу неке реформе, у чијем оквиру има места и за Босну и за Бугарску. Одговор турске владе, међутим, био је категорички негативан⁴⁸, и она је 1849. године још увек била склонија да ствари пре решава силом него реформом, иако се у њеном држању тих година запажа извештајан заокрет, из кога ће нешто касније произаћи тражење практичних решења за отклањање узрока социјалне побуне. У настојању да избегну једнострану политичка опредељења између супротстављених страна — Турске и њених хришћанских народа — и да би обе стране држале на својој страни, западне силе, пре свега републиканска Француска, предлагале су турској влади да изврши социјалне и политичке реформе у Царству, а нарочито у Босни и Бугарској — двема најнеуралгичнијим тачкама Царства.

Ужи смисао ових пројеката изражавао се у сугестији Порти, датој 1848—1849. да Бугарској да одређену самоуправу по српском обрасцу, на чијем би се челу налазио гувернер (паша) хришћанин. Званична турска лица, не видећи иза тих предлога властиту шансу и интерес Француске да Турску сачува од ње

⁴⁶ У писму Ст. Симићу у Букурешт, № 225, *Препуска...*, I, 300.

⁴⁷ E. Z. Karal: *Osmanlı tarihi*, V, 220.

⁴⁸ M. Ekmečić: *Marginalije o srpsko-bugarским vezama...*, 132.

саме и последица промашаја њене политике, ове су предлоге примила са чудном, али нимало наивном, мешавином прихватања и одбијања. Страх од чињенице да би тиме настао опасан преседан⁴⁹ који би створио серију сукцесивних компромиса те врсте, партиципирао је одлуци турске владе да такве идеје прихвата само као теоријске могућности, и то искључиво у случају крајње потребе. Постоје наговештаји да је турски државни функционер Kallimachî у пролеће 1849. изјављивао о томе како „Порта жели стопити (*fuser*) све народности и мора да буде (од западних држава — Д. Б.) подупрта”⁵⁰ у свом настојању.

Догађаји 1848—1849, са својим рефлексом на турској страни, све су више откривали рањиве тачке у систему Царства. Турска политика тих година била је, у ствари, пасивна, посматрачка и без иницијативе — политика у којој је биланс деловања посматран не кроз број и значај постигнутих циљева, већ кроз прорачуне колико је избегнуто грешака и неуспеха.

О томе колико је она била угрожена изнутра сведочи податак да су припреме у пограничној области према Аустрији вршене, поред поменутих разлога, и под притиском сумње у домаће муслиманско становништво, у чију се борбену спремност сумњало.⁵¹ Мотиве којима се турска влада руководила вршећи војне припреме најјасније је објаснио Али-паша, турски министар спољних послова: „Наоружање које се проводи — уверавао је он — усмерено је против сваког и никог. Наша политика ограничава се на следеће: не повредити права других, али не допустити да се наша повређују”.⁵² У сенци тога уверавања, или заваривања, Тахир-паша је у Босни и даље неометано вршио војне припреме, чак делимично и независно од инструкција турске владе, које је ова касније прихватила и својски правдала. Страх те владе, и турске власти у целини, од делотворног утицаја револуције на њене хришћанске поданике у Босни и Херцеговини, према њеним проценама, у пролеће 1849. предодредио је карактер и обим њених припрема. Помињана је цифра од приближно 10 000 наоружаних људи⁵³, али тај број, према процени аустријских власти у Далмацији, био је недовољан за напад на Далмацију и Хрватску. Ове претпоставке потврђују вест према којој су у Босни обављане припреме ради „напада на Словене”.⁵⁴

⁴⁹ Ulomci Dnevnika Andrije Torquata Brlića — Drugi ulomak: A. T. Brlić kao banov emisar u Parizu, III. Iz Arhiva obitelji Brlić, Zagreb 1935, 76—77.

⁵⁰ *Ibidem*, 77.

⁵¹ Feldmaršaleajtnant Rajhe — ministru inostranih poslova u Be, pismo № 10, Zara, am 30. März 1849: *Bosna i Hercegovina za vezirovanja Omer-paše Latasa (1850—1852)*, 35—36.

⁵² Graf Stirmer knezu F. Wvarcenbergu, Pismo № 11, Constantinopel, 4. april 1849; *Bosna i Hercegovina za vezirovanja Omer-paše Latasa*, 37—38.

⁵³ HAZ, *Prezidijalni spisi*, Izveštaj Namesništva upućen ministru Stadionu, Zadar 18. april 1849. god.

⁵⁴ Гласник далматинско-српски № 3, Задар 1849.

Свесна ограничености својих могућности да делотворније утиче на догађаје које није желела, турска спољна политика 1848—1849. била је паралисана утицајем спољног фактора и, у немоћи да активније делује, она је све више показивала склоност ка шпекулисању са заданим могућностима и супротностима између великих сила. Лавирање између њих и инсистирање на њиховим неспоразумима да би из тога извучила одређене политичке добитке, израз је немоћи Турске да у политици игра конструктивнију и успешнију улогу.

Делујућн између опредељења за Француску и Енглеску, с једне стране, и страха од заоштравања става према Русији, с друге стране, политика турске владе у суштини је била противречна и неконструктивна. Ту хамлетовску дилему турске владе и њене политике 1848—1849. један државник изразио је следећим речима:

„Она (Турска) би сирота хтела да се покаже како је наклона слободи и слободним идејама, па и таквим дворовима, а кад помотри себе и своју грађу од које је састављена, она се жели ослободити и слободе и свега баволства од новог света, па радо Русе гледа и слуша”.⁵⁵

Јасна опредељења турске владе у мађарско-српском политичком и војном разрачунавању у Јужној Угарској 1848—1849. на страни Мађара трајала су све до пораза револуције, а и касније. Епилог тој политици и њен логичан израз била је наклоност Порте према мађарским емигрантима. Немајући ни за тренутак илузије о турској политици у вези са многим питањима о којима је било речи, Гарашанин је, у пролеће 1849. године, писао:

„Ми смо свагдар примећавали да Турци са својим робацима Мађарима много симпатизирају. Ово, истина, није се код дипломатије њене (турске) приметило, али код овдашњег Паше сасвим се већ обелодани”.⁵⁶

Мађарофилску оријентацију Кибризли Мехмед-паше у Београду потврђује податак да се он тајно састао са Булом Андрашијем,⁵⁷ изражавајући тајне симпатије према мађарској влади. Штавише, уверавао га је да су том наклоношћу прожети и други турски функционери, али да она, због неповољних међународних околности, не може еволуирати у отворен и званичан политички курс.

⁵⁵ Илија Гарашанин у писму С. П. Книћанину, № 298, Београд, 29. април 1848, *Преписка Илије Гарашанина I*, 389.

⁵⁶ *Ibidem*, 389—390.

⁵⁷ Документ о овом састанку објавио је dr. Thim József у поменутој збирци грађе, том I, Budapest 1940, 787.

Тежњу турске владе да контролише догађаје и да буде у току политичких прегруписавања, да би у њима заузела што повољније место и да би извукла политички профит, илуструје једна оцена, чији је смисао у следећем:

„По свој прилици Порта види да је сваки у своје коло сад хоће да прими, па се она сваком обећава, али ни са ким тврдо не везује, нити се везати усуђује. Једним словом, Турска не би морала ништа добити, а рада је оно задржати што има, па у тој жељи игра једну ролу да свима угоди, како би код свакога, а особито код оних који јачи остану, била препоручена”.⁵⁸

Неодређеност турске владе и двосмислени поступци у вези са многим питањима и догађајима које је европска револуција изазвала или заоштрила њихову актуелност, као и пракса да се у политици према великим силама користи њиховим супарништвом, одређивали су карактер и правце деловања њене политике. Ту праксу докрајчила је руска интервенција у Мађарској 13. августа 1849. године.⁵⁹

Шестог септембра исте године руски цар Никола I захтевао је од турске владе екстрадицију четири пољска генерала. Аустрија је следила пример и захтевала екстрадицију 4 000 Мађара. Ти су захтеви за Турску били озбиљан изазов и наметнута прилика да она јасно интерпретира своје становиште према том захтеву, као и многим другим питањима која су чињеницом револуције дошла у средиште међународних односа 1848—1849. године. Одговор турске владе био је изричито неповољан и проузроковао је одлуку руског и аустријског амбасадора о прекиду дипломатских односа. Изгледало је да је поново отворено Источно питање. Турци су створили кризу својом уобичајеном вештином. Они су, на једној страни, затражили помоћ од Стратфорда Канинга и генерала Опика (Aurick) француског амбасадора. Резултати ове акције били су у складу са проценама и очекивањима турске владе.

На другој страни, тајно су апеловали на руског цара уз помоћ специјално упућеног изасланика Фауд-ефендије, одавно познатог руског миљеника. И у овом покушају имали су успеха. Фуад и Неселроде постигли су 16. октобра пријатељски споразум. Напуштена од Русије, Аустрија је морала да одустане од свог захтева.⁶⁰ Ова двострука игра турске владе, која је била у улози експонента западних сила у политици којом су желела

⁵⁸ Илија Гарашанин у писму С. П. Книћанину, № 298, Београд, 29. април, *Преписка...*, 389.

⁵⁹ J. Neustädter: *Ban Jelačić i događaji u Hrvatskoj od godine 1848*, knj. I, Zagreb 1942, 189.

⁶⁰ A. Dž. P. Tejlor: *Borba za prevlast u Evropi 1848—1918*, Sarajevo 1968, 66; *Historija diplomacije*, I, u redakciji V. P. Potemkina, Zagreb 1951, 382—383.

да лише Русију могућности продирања на јужна мора, још више је допринела заоштравању односа између великих сила и јасно наговештавала контуре скорих сукоба, као и позицију и улогу Турске у овом разрачунавању.

*
* * *

Однос између Турског Царства и европске револуције 1848—1849. (и социјалне побуне на турској страни) представља историју опозиције између тежњи за очувањем једног царства, које је, према Марксу, било жива рана европског легитимизма, и захтева за његовим рушењем, што је револуцијом и њеним рефлексом на турској страни тих година још снажније актуализовано. Упркос томе, међутим, традиционални погледи, критеријуми и уверења Француске, Енглеске и Аустрије тих, као и ранијих година, представљали су у знатној мери основу и меродавни критеријум за све потезе њихове дипломатије и целокупне политике према Турској, с једне стране, и према еманципационим покретима на њеној страни, с друге стране. Због тога је идеја очувања Турске по сваку цену и 1848—1849. још увек имала истакнутије место у политици тих сила него идеје и планове о рушењу те државе. У таквим међународним околностима налази се одговор на многа питања везана не само за однос турска — европска револуција 1848—1849. него, још више, за целокупну проблематику Источног питања у смислу убрзавања или успоравања процеса његовог решавања.

Један, у основи, позитивнији и реалнији однос Турске према револуцији и ослободилачким покретима — њеном социјалном и политичком еквиваленту на турској страни 1848—1849 — није могао дозрети у свести водећих класа те државе. Та политика тих година показивала је два екстрема: захтев за сигурношћу и чврстим упориштем, што је неопходно за успешно деловање сваке политике, и мноштва појава и тенденција, које су тај захтев осујећивале, свдећи га на скуп добрих, али празних жеља. Револуција у Европи и стални устанци и немири у оквиру властитих граница заоштрили су и показали све слабости у систему Царства, чија политика средином XIX столећа, за разлику од ранијих столећа, није манифестовала снагу контролисања и усмеравања догађаја, тако значајну и неопходну за успех једне политике. Заплетеност Турске у политику превентивне агресије према револуцији, као спољној и социјалној побуни а и као унутрашњој претњи, показала је да снага не може бити довољна гаранција за очување једног превазиђеног концепта друштва и државе и да таква политика, у сукобу са захтевима за новим друштвом, уграђеним у еманципационе покрете у Царству у XIX столећу, не даје одговарајуће резултате.

**THE OTTOMAN EMPIRE AND EUROPEAN REVOLUTION
1848—1849.****S u m m a r y**

The relation between the Ottoman Empire and the European revolution 1848—1849. (and the social rebellions at the Turkish side during those years) is the history of opposition between two principles: intention for keeping Empire, which was, from one side, the vivid wound of European legitimism, according Marx, and from the other side, demand for its destruction which becomes stronger and more resolute by the fact of revolution and by its reflex at the Turkish side 1848—1849.

In spite of that, the traditional views, criterions and convictions of France and Austria, particularly of Great Britain, represent the base and competent criterion for all the gests of their diplomacy and the whole politics towards Turkey in those and previous years, from one side, and towards the movement of emancipation at the Turkish side, from the other side.

From these, and from the number of others reasons, the idea for keeping Turkey, at any rate, in 1848—1849. has still better importance in politics of these powers from the ideas and plans of destruction of that state. Such international circumstances content the answers to many questions bound not only for the Ottoman Empire — European revolution 1848—1849, but also still more for the whole problem of Eastern Question by the fact of hurrying or restituting the process of its solving.

One, basically more positive and realistic relation of Turkey towards the revolution and the liberation movements, to its social and political equality at the Turkish side 1848/49 couldn't ripe in the minds of ist statesmen and leader classes of that state.

The revolution in Europe and permanent rebellions and riots inside own boundaries, showed all weakness in the Empire system.

Entanglement of Turkey and capture of its leader classes and statesmen into politics of preventive aggression towards the revolution, as outside, and social rebellion of these years, as inside threat, showed unambiguously and roughly that the power could not be enough guaranty for keeping one bygone concept of society and state and that such a politics has no original and satisfied final issues.

Миодраг СТОЈАНОВИЋ

Балканолошки институт САНУ
Београд

ПРВА ГРЧКА РАСПРАВА О СРПСКОЈ НАРОДНОЈ ПОЕЗИЈИ

Новогрчка наука о књижевности се до сада у неколико махова веома живо интересовала за југославистичке студије, посебно за историју, језик и књижевност српскога народа. Било је то најпре 60-их и 70-их година прошлога века, у време када је реформаторско дело Вука Караџића увелико крчило наше место у европској култури.

У атинском књижевном часопису *Pandora*, марта 1851. године, штампана је клефтска песма *Кћи старога Мургоса*, за коју је у предговору речено да је то једна, до тога времена необјављена, грчка народна песма. Био је то, у ствари, песнички препев наше народне песме *Златија старца Ђеивана*, епирског песника Георгија Залокостаса¹. — Прве податке о навикама и обичајима, о карактеру и поезији Срба, пружио је грчком читаоцу превод Ранкеовог дела *Serbische Revolution* (1829), објављен такође у часопису *Pandora* (1861), а онда и посебно², пуних тридесет година пре целовитог српског превода³. Ова сазнања знатно су проширена када се исте 1861. године појавио грчки превод Доре Дистрије, *Les Femmes d'Orient*, у коме су многе појединости о

¹ Dorothe Kadach: *Ein serbisches Volkslied in griechischer Übersetzung*. Gedenkschrift für Alois Schmaus, Serta Slavica In memoriam Aloisii Schmaus. München 1971, 323 squ.; Др Миодраг Стојановић: *Залокостасов препев песме „Златија старца Ђеивана“*. Народно стваралаштво — Folklor, XVII, св. 66—68, 1978, 104—108.

² Ράνκε Λεοπόλδος, *Ἡ ἐπανάστασις τῆς Σερβίας... ἐκ τοῦ Γερμανικοῦ ὑπὸ Ἀλεξάνδρου Κωστῆ. Ἐν Ἀθήναις 1862, σελ. 72. Ἐν σ. 18—24: Ἡθῆ καὶ ἔθνη δὲ χαρακτήρ καὶ ἡ πόλις τῶν Σέρβων.*

³ Ранкеово дело почео је да преводи Ст. Новаковић, али је 1864. године објавио само први део. Цео превод штампан је 1892.

јунацима и песмама косовског циклуса, о Марку Краљевићу, о хајдучима и Карађорђу.⁴

У хронологији присуства јужнословенске народне песме и прилога о њој у новогрчкој књижевности, расправа Јоаниса Перваноглуса *О српској народној поезији*⁵, према библиографским подацима у овом часу⁶, први је натпис те врсте једног грчког аутора. Професор новогрчке књижевности на Атинском универзитету средином прошлога века, књижевник и преводилац Јоанис Перваноглус⁷, и сâм у контексту своје расправе помиње оне свакако важније изворе. До Вука Караџића углавном непознате српске народне песме задивиле су образовани свет, чим су биле штампане, „а мудра госпођа Талви, превела их је на немачки језик”. И Никола Томазео — додаје Перваноглус, у својој познатој збирци тосканских, корзиканских, илирских и грчких народних песама⁸, превео је „не мали број српских песама на књижевни италијански језик, с разним белешкама”. Управо у тим белешкама уз поједине песме, посебно у Томазеовом предговору књизи *Canti illirici*, и налазимо окосницу Перваноглусове студије, чији интегрални текст овде преводимо и доносимо с паралелно назначеним изворним местима у Томазеа, Талвјеове и А. Дозона, уз напомену да поделу на три круга песама налазимо једино код Ранкеа, а круг песама о Карађорђу — само у делу Доре Дистрије.

О српској народној поезији

Међу бројним словенским народима који чине пространу словенску расу, Срби без поговора заузимају једно од важнијих места. Њихова плодна земља испресецана бистрим рекама и пуна сеновитих шума, разноврсних гора и непрегледних поља⁹, њихов јуначки, а у исто време и нежни карактер, њихово срце

⁴ Περὶ τῶν ἐν τῇ Ἀνατολῇ γυναικῶν. Συγγράμμα τῆς Κομήσσης Δώρας Ἰστρίας... Ἀθῆναι 1861, σελ. 6-5-374; Οἱ Σέρβοι, σελ. 110—207.

⁵ Ἰωάν. Ἡσ. Περβάνογλους, Περὶ τῆς δημοτικῆς τῶν Σέρβων ποιήσεως. Φιλίστωρ, 3 (1862), 542—549.

⁶ Βιβλιογραφία τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας τῶν ἐτῶν 1800—1906 ὑπὸ Δημ. Β. Οἰκονομίδου, Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 23 (1973—1974), Παράρτημα Α'. Λαογραφία τῶν βαλκανικῶν λαῶν, σ. 223—226.

⁷ Јоанис Перваноглус (1831—1911) школовао се у Минхену. Поред немачког, добро је знао италијански и енглески језик. Саставио је речнике грчко-енглески и енглеско-грчки, грчко-италијански и италијанско-грчки. Преводио је Шекспира, Лонгфелоа. — Cf. Μελαλίνου Μ., Περβάνογλους Ἰωάννης. Μεγάλη Ἑλληνική

⁸ *Canti popolari Toscani, Corsi, Ilirici, Greci* raccolti e illustrati da N. Tommaseo. Vol. IV. Venezia 1842. 9 Cf. N. Tommaseo, *Canti popolari*... IV. *Canti Ilirici*, Prefazione, p. 5—25, et passim. У даљем тексту наводим *Pref.*, p. 21. — Fertile il suolo di Serbia, ma acquitrinoso: i fiumi abbondanti... E a' fiumi è ingombro d'alberi il letto, ombrose le sponde... Forestre impenetrabili...

— стедиште најплеменитијих осећања, и најзад, њихова предања која су испунила главне стране њихове националне историје — све то побуђује наше дивљење и представља нам српски народ украшен блиставом дијадемом чији је најсветији и најцењенији драгуљ дуговечна и непомирљива мржња Срба према Турцима који су, у погубној и крвавој битки на Косову* (15. јуна 1389), поробили ову песничку земљу што се, у осећању своје снаге и под стварно задивљујућим и родољубивим предвођењем својих старешина, оних од рода Немањића¹⁰, усудила да угрози охоло турско царство. Од тога несрећнога дана Србија је постала потчињена Турцима; у Косовској битки пали су сви њени војсковође, а оно што је и успело да се спасе, било је приморано да напусти земљу носећи са собом и трезоре, и књиге, још и оно сећање о историјским предањима. Остао је само народ, проста необразована маса потпуно одвојена од величине протеклих времена и у тој безнадежности привикавао се непроходној тами и неизвесној будућности. Отуда и српска народна песма пада у сету за пољем Косовом, на коме је благородни кнез Лазар нашао славну смрт и погреб. Толико је у народу остало живо сећање на онај погубни дан, тако да још и данас Србин, пролазећи преко онога поља, стане замишљено и сузно над оним тренуцима, као да се битка догодила једва пре неколико часова, и о њој говори као о садашњем догађају.

Народ оплемењен толиким осећањима, народ који има тако живу машту немогуће је а да нема и народну поезију, пуну прелепих сцена и сјајних слика. И с правом се словенска раса уопште горди да је најпоетскија на свету; немајући пак велике уметничке песнике, ово мишљење се ослања на њену народну поезију. Ко се није дивио њеним народним песмама? Кога није привукла лепота осећања које гори у њима? У српским јуначким песмама окружују нас хомерски звуци; у њима као последица теме преовлађује епски елеменат и подсећа нас на пријатан, допадљив и смирен стил хомерских песама, а не на оштар и драматичан стил енглеских песама. Познато је да код германских народа преовлађује епски, а код Италијана и Словена лирски елеменат; српске песме, међутим, су мешавина лирске и епске поезије.

* (Звездицама су означене Перваноглусова запажања). — Косово поље, тј. поље *косова*, вероватно што је на том пољу било пуно таквих птица. Значајна је сличност речи Косово и *косова*. — Cf. *Poésies populaires serbes, traduites sur les originaux, par Auguste Dozon, chancelier du Consulat Général de France à Belgrade. Paris 1859; Index explicatif, p. III, Koşovo (de koş, merle).*

¹⁰ *Pref., p. 9, ... la stirpe regia de Nemànidi.*

Српску народну поезију можемо да поделимо на три велика дела, који се односе на исто толико периода велике међусобне сличности, пошто скоро све српске песме имају исту тему.

*
* * *

Песме првога круга садрже подвиге словенскога јунака Марка,** краљевића, Ахилеја и Херакла Србије¹¹, човека краљевскога рода, који је деловао 1373. године, и прославио српско оружје; управо када је протеран од оца прихватио је турску службу и под заставом султана Амурата борећи се стигао је до Арабије¹². Историја помиње да је овај јунак погинуо борећи се са Турцима против Влаха, док мит каже да је живео пуних 300 година и да је заспао мирним сном из кога ће се пробудити када дођу боља времена за отаџбину¹³. Наводећи то Италијан Томазео правилно примећује да је поезија златна посуда у коју се скупља људска нада очишћена сузама¹⁴. Бројне су песме које певају о Марку¹⁵, првом јунаку српскога народа. И дан данас онај који пролази плодним долинама Србије или кршевитим крајевима Црне Горе може да чује песме о јунаку Марку, које певају просјаци или слепи и сакати старци, покушавајући да разнеже пролазнике и на тај начин да добију милостињу¹⁶. Не изгледа ли то да цео народ тражи самилост. И ми (Грци) имамо песме о Каранскакису и Марку Боцарису и другим јунацима и предводницима наше свете борбе, које понекад певају и на улицама нашег главног града слепи и сакати просјаци.

Други круг српске народне поезије садржи песме које се односе на несрећну битку на Косову, којом је цела Србија била покорена од охолних Отомана¹⁷ и у којој је последњи цар Срба

** У личности Марковој одликовао се цели словенски народ са својим врлинама и недостацима: јунаштво крволочно и племенито, искрена и поносна племенитост, склоност пијењу вина и уздржљивост у телесним насладама, најзад — вера чиста и у храмовима и код куће.

¹¹ *Canti Illirici*, p. 39, на крају текста уз песму *La madre di Marco Craglievich* — ... Marco Craglievich, l'Achille e l'Ercole Serbo.

¹² *Pref.*, p. 12. — ... che nel 1373 a lui ricorsero. Il più celebre è il maggiore, Marco, detto Craglievic cioè figliuolo del re: ... simbolo delle alteramente e con fiducia da lei portate sventure. A Marco non piacevano le avere ingiustizie del padre... Onde il padre lo scaccia; ed egli va e serve ad Amuratte, e fino in Arabia combatte sotto la bandiera ottomana.

¹³ *Ibidem*, — La storia lo fa morire nella battaglia di Baiazette contro un principe di Valacchia; ma la favola lo fa vivere trecent'anni, poi addormentarsi tranquillo, e aspettare un miglior di che si desti.

¹⁴ *Ibidem*, — La poesia è il vaso d'oro in cui, distillata con lacrime, serbasi l'umana speranza.

¹⁵ *Pref.*, p. 22. — Molte (de' canti) versano intorno a Marco Craglievic.

¹⁶ N. Tommaseo, *Dei canti popolari degli Slavi meridionali*, Ragusa 1851, II. *Dei canti popolari Ragusei*, p. 60.

¹⁷ *Canti Illirici*, p. 110, белешка уз песму *L'ultima cena di sire Lazzaro*, — Poesia storica... Narrasi la battaglia in cui per l'imperio di Serbia per tradimento, e le armi turche copersero quella terra beata...

izgубио и престо и живот. Неке од ових песама помињу организовану издају, а као издајника сматрају Вука, зета кнеза Лазара, али ипак поричу то лоше дело и окривљују несрећну судбину Србије¹⁸. Сигурно је свакако да су великој катастрофи допринели, с једне стране унутрашње несугласице које су српски кнезови подстрекивали, а с друге стране подцењивање које су Срби отворено показивали према Турцима¹⁹: тако се у једној песми каже „добро је да неко не страхује од непријатеља, но страшно је да га потцени“. Без сумње највреднија од свих песама, која истовремено има и песничку и историјску вредност, јесте она с насловом *Последња вечера кнеза Лазара*²⁰, у којој се пева о страшној битки на Косову. Битка је приказана као да се дешава негде далеко, слично онима у старој грчкој трагедији²¹. Песма почиње гозбом:

*Цар Лазаре сједи за вечером,*²²

и завршава се смрћу цара. Томазео каже: „Лазар је могао да понови сјајне речи Грка Леониде: вечерајмо мирно, сутра ћемо постати храна гавранова“²³ тужна и у исто време узвишена антитеза нежних осећања с једне, и рушилачке мржње и издајства, с друге стране. У свакој речи учесника у боју осећаш дах смрти. У томе претпостављаш занос мушке истрајности, која је одлучнија од племените храбрости. Славно умрети боље је него славно победити. Најславнији и најсветији венац је смрт за отаџбину²⁴. Опис битке почиње углавном овим лепим стиховима:

*Кад је сјутра јутро освануло,
Долећеше два врана гаврана
Од Косова поља широкога.*²⁵

¹⁸ *Pref.*, p. 13. — ... I canti accusano Vuco Brancovich, marito a Mara figliuola di Lazzaro, che... tradisse il suocer e la patria... Altri nega il vile atto.

¹⁹ *Ibidem*, — Ma fosse anche vero: ... poi le turpi discordie de'grandi, poi quel dispregio superbo in che i Serbi tenevano i Turchi.

²⁰ *Canti Illirici*, p. 110. — *L'ultima cena di sire Lazzaro*.

²¹ *Ibidem*, — Nel canto la battaglia rappresentasi in lontananza, e, come nelle tragedie greche, narrata...

²² *Ibidem*, p. 111. — *Sire Lazzaro siede a cena...*; p. 110. — Il canto comincia da convito, finisce in morte.

²³ *Ibidem*, Poteva Lazzaro ripetere con Leonida: «Ceniamo in pace; domani saremo pasto di corbi».

²⁴ *Ibidem*, Il contrasto fra i dolci affetti domestici, e l'orrore degli odii, e, peggio, de' tradimenti, è pieno di cupa, e pur soave pietà, pietà. Senti in tutte le parole degli accorrenti a combattere un' aura di morte; e insieme una ispirazione di sommessa constanza, chè più coraggiosa del' baldanzoso coraggio. Chi muor bene, è più sacra è la morte.

²⁵ *Canti Illirici*, p. 114—115: Quando alla domane il mattino albeggiò,
Volarono due neri corbi
Da Cossovo, l'ampia campagna...

Друга песма, или боље одломак песме, такође пуне поетског заноса, с насловом *Косовски јунаци*, јасно показује да су ова битка и догађаји око ње тема епских песама целог словенског племена²⁶. И једна црногорска песма помиње Вука, зета Лазаревог, као издајника и његово издајство назива раном која је нагризала изнутрицу целог српског народа.²⁷

Ове херојске песме као ехо преношене од уста до уста, и од срца на срце, од 14. до 19. века, сачувале су живо сећање о слави предака, слави која је зрачак наде. Беживотан је народ који нема своје епске поезије и историјске традиције.²⁸

Трећи део српске народне поезије, који треба сматрати наставком прва два дела, пева о делима најновијег хероја српске историје — Карађорђа (црног Борђа), а као тему има страшну борбу између Турака и Срба од 1804. до 1815. године.

Ове песме сличне су и према духу и према стилу старијим песмама, на које се угледају, али немају мању поетску вредност. И то су јуначке песме о првом хероју Карађорђу или о некој победи Срба против непријатеља; понекад певају и о неком безначајном догађају, који машта народног певача разноврсно украшава. Уопште и најмањи догађај словенским народима користи као тема песме.

То су управо три главна дела српске народне поезије. Јуначке песме Срби називају *таворие* од *Тавор* (тј. *таборије* од *табор*), старог Ареса Словена. И веома малобројне љубавне песме Срба учествују много више у епском стваралаштву него грчке²⁹. Свима је позната љубав и склоност Словена за песму, коју прате музичким инструментима; у Србији мушкарци певају и улето и преко зиме, и код куће, и на бојном пољу; певају и жене уз преслицу код куће, или када су на жетви у пољу.³⁰ За Србе је празник убирање плодова, пре свега берба

²⁶ *Ibidem*, p. 125, почетак Томазеовог текста уз фрагмент песме *I prodi di Cossovo* — Frammento che mostra come la battaglia di Cossovo e fatti che presedettero a quella fossero il soggetto d'epici canti per tutta l'illirica gente...

²⁷ *Ibidem*, № 5. — In una del Montenegro... ramentasi con orrore il tradimento del Brancovich, siccome piaga tuttaviva vivà di tutta la serbica stirpe.

²⁸ *Ibidem*, p. 126. — E queste canzoni, volate d'anima in anima e d'eco in eco, dal decimoquarto secolo al decimonono... tennero vive le memorie, che sono scintilla della speranze. Nazione che non ha poesia storica, nè poeticamente storiche tradizioni viventi nella moltitudine, è nazione morta.

²⁹ *Pref.*, p. 22. — Le poesie eroiche chiamansi Tavorie, da Tavor, l'antico dio della guerra. E le eroiche tengono dell' epopea molto più che le greche...

³⁰ N. Tommaseo, *Die canti popolari degli Slavi meridionali*. Ragusa 1851, II deo, *Dei conti popolari Ragusei*, p. 69; *Übersichtliches Handbuch einer Geschichte der Slavischen Sprachen und Literatur. Nebst einer Skizze ihrer Volks-Poesie*. Von Talvj. Mit einer Vorrede von Edward Robinskön. Deutsche Ausgabe, übertragen und bevorwertet von Dr. B. K. Brühl. Leipzig, Verlag von Carl Geibel, 1852, p. 308—309.

грожба; сваки празник уопште је церемонија. И тужбалице њихове су песме. То им је заједничко са свим јужњачким народима.

*
* * *

Српске народне песме су једно време лежале незапажене и готово непознате, као благо у утроби земље, и само су повремено од њих одјекивале горе песничке Србије. Средином прошлога века неки далматински монах Качић (*basich*, — *sic*) Миошић, први је почео да сакупља ту и тамо разбацане српске народне песме.³¹ Ова збирка, у ствари, и није важна да се толико спомене, јер је непотпуна и рђаво подељена, но и поред тога цео књижевни свет дугује захвалност њеном сакупљачу и издавачу једног од најсјајнијих драгуља који уопште чине блистави венац усмене поезије свих народа.

За ширење славе српских песама такође ништа мање није помогао и други јеромонах Јоанис (!) Фортис (рођен 1740. — тачније 1741, умро 1803), који је пре нешто око сто година издао збирку српских јуначких песама, потпунију и неупоредиво бољу, него што је она прва (Качићева). Те су песме толико побудиле радозналост Гетеа и Хердера, да су ови истакнути мислиоци на немачки језик успешно превели многе од њих.

Онај који се најпреданије бавио српским народним песничтвом без сумње је учени Вук Стефановић Караџић (рођен 1787). Овај прослављени човек имао је као животни циљ да оживотвори матерњи језик, који је говорило пет милиона људи***, и отргне од тоталне смрти, у којој се налазио толико векова, и да му да одговарајуће место. Племенит и патриотски циљ! Зато је са народних усана сакупио све до тада непознате српске песме које су, чим су биле штампане, задивиле образовани свет, а мудра госпођа Јакобс, позната под именом Талви, превела их је на немачки језик. (*Народне песме Србије*. 2 тома. У Халеу Саксоније 1825).

Овде морамо да споменемо и Италијана Николу Томазеа који је у својој познатој збирци песама тосканских, корзиканских, илирских и грчких, издао и не мали број српских песама на књижевни италијански језик, са разним белешкама.

И данас још Србија има своје народне песнике; најбољи од њих је Симеон Милутиновић, рођен 1791. у Сарајеву у Босни, који је дуже време ратовао под Карађорђевог заставом,³² и

³¹ *Pref.*, p. 23. — *Primo a raccorre i canti serbici nella metà del passato secolo, fu un Dalmata, un frate, il Cacich Miossich...*

*** Српски језик преовладавао је у следећим (тада — М. С.) турским и аустријским крајевима: Србији, Босни, Херцеговини, Црној Гори, Далмацији и Славонији. — *Cf. Pref.*, p. 24. — *Di que'cinque milioni di Serbi...*

³² *Pref.*, p. 23. — *Poeta d'arte, il più illustre ch'abbia finora la Serbia, è Simone Milutinović, nato in Sarajevo nel 1791; che combattè sotto Giorgio...*

поред многих лирских и епских песама (Лајпциг 1839, тачније 1837), издао је историју Србије од 1813. до 1815. писану на српском језику и која има велику вредност због тога што је писац био очевидац догађаја које описује изоштраним пером****.

То је укратко све најглавније о српској народној поезији. Недостатак простора нам не дозвољава да донесемо и неке одломке најбољих епских песама Србије. Добро би било да се преведу неке, оне најбоље, на наш језик, да би Грци боље упознали колико су им суседни Срби слични и по лепим осећањима за отаџбину, и по мржњи против Турака, њихових заједничких непријатеља.

Писао сам у Атини, маја 1862. године.

Јоан. Ис. Перваноглус

PREMIERE DISSERTATION EN LANGUE GRECQUE
SUR LA POESIE POPULAIRE SERBE

Résumé

Dans la chronologie de la présence de la poésie populaire des Slaves du Sud et des écrits qui s'en occupaient dans la littérature grecque moderne, la dissertation de Ioannis Pervanoglous »*Sur la poésie populaire serbe*«, d'après les données bibliographiques dont on dispose en ce moment, est le premier écrit de ce genre par un auteur grec. Professeur de la littérature grecque moderne à l'Université d'Athènes vers le milieu du dernier siècle, écrivain et traducteur Ioannis Pervanoglous, mentionne dans le contexte lui-même les sources les plus importantes qu'il utilisait (N. Tommaseo, Talvj.). Dans le recueil connu des poésies populaires toscane, corse, illyrienne et grecque — observe Pervanoglous — Tommaseo a traduit »un nombre point du tout insignifiant des chants serbes dans la langue littéraire italienne, accompagnés de divers notes«. C'est précisément dans ces notes, particulièrement dans la préface du livre *Canti illirici* que nous trouvons la charpente de l'étude de Pervanoglous, dont nous traduisons ici le texte intégral, en indiquant parallèlement les passages originaux chez Tommaseo, Mme Talvj et A. Dozon, et en faisant observer que nous trouvons la division en trois cycles des chants uniquement chez Ranke (*Serbische Revolution*) et le cycle des chants sur Karageorges seulement dans l'oeuvre de Dora d'Istrie, *Les Femmes d'Orient*.

**** Симеон Милутиновић је умро пре неколико година; њега су наследили други углавном не народни песници, као што ни он није био народни већ популарни, иако су стварали по правилима песничке уметности. Тачније речено народна поезија, као и код нас (Грка) тако и код Срба, настаје само од природно обдарених, неписмених, у непознавању тога што стварају.

Климент ЦАМБАЗОВСКИ

Балканолошки институт САНУ
Београд

ИДЕЈЕ СВЕТОЗОРА МАРКОВИЋА О БАЛКАНСКОЈ ФЕДЕРАЦИЈИ*

Већ средином XIX века неки политичари и интелектуалци балканских народа заинтересовани су, и баве се, идејама и плановима о стварању балканског или јужнословенског савеза, федерације или конфедерације. Код Срба, поред Илије Гарашанина и Михаила Полит Десанчића, овај проблем разматрају Светозар Милетић, Владимир Јовановић и Јован Павловић, код Хрвата Јосип Јурај Штросмајер, Фрањо Рачки, и Имбро Игњатович Ткалац, код Бугара Сава Раковски, Љубен Каравелов и Христо Ботев.¹ Овде треба да споменемо још и то да су се већ за време друге владавине кнеза Михаила Обреновића од 1861—1868. водили преговори између Срба, Грка и Бугара за склапање Балканског савеза као основе за ослободилачку акцију или револуцију у Турској ради ослобођења поробљених балканских народа.² Међутим, ми немамо намеру да појединачно разматрамо покрете, или идеје споменутих аутора, какав су став имали о формирању Балканског савеза, федерације или конфедерације,

* Реферат поднесен на IV међународном конгресу за изучавање југоисточне Европе, Анкара, 13. — 18. августа 1979.

¹ Kosta Milutinović, *Prvi ideolozi federalističke misli kod Južnih Slovena*, Rad JAZU, knj. 330, Zagreb 1962, 99; Dr. Dimitrije Đorđević, *Projects for the federation of South East Europe in the 1860 and 1870*, *Balkanica* бс I Београд 1970, 119; Климент Цамбазовски, *Идеје и пројекти у Србији о српско-бугарској федерацији у току 1862. године*, *Balkanica* III, Београд 1972, 349.

² Гргур Јакшић и Војислав Ј. Вучковић, *Спољна политика Србије за време владе кнеза Михаила — Први Балкански Савез*, Истор. инст. Србије, Београд 1963, 122.

већ да истакнемо оно што је заједничко. Основна и заједничка идеја била је свима да се преко организованог савеза оствари национално ослобођење или уједињење народа који су још били под турском или туђинском влашћу. Значи, основни циљ био је да се удруженим и заједничким снагама балканских и јужнословенских народа прво дође до националног ослобођења, а после ослобођења да се отпочну преговори за стварање федерације или конфедерације која би имала таква политичка и војна тела и институције које би се бринуле за заштиту стеченог ослобођења и националног развитка.

Међутим друштвени и политички развитак балканских и јужнословенских народа, а пре свега Кнежевине Србије, био је под великим утицајем друштвеног и политичког развитка западноевропских држава и Русије. Иако су се производне снаге врло споро развијале, а производни односи споро мењали, због околности под којима је српски народ живео средином XIX века, ипак су у његовом животу постојале друштвене снаге које су утицале на његов развитак и прилагођавале га друштвеном развитку тадашње Европе. То је била српска интелигенција која се школовала у западноевропским земљама и у Русији. Она се током школовања упознала са политичким идејама и друштвеним развитком тих земаља, а по повратку у домовину тежила је да их пренесе и примени у животу свога народа желећи да унапреди његов развитак. Појава радничке класе на историјској позорници Европе и њена тежња за изградњом социјалистичког друштва привукла је пажњу српске интелигенције, која се школовала у западноевропским земљама, и већ шездесетих година XIX века она настоји да се напредне идеје пренесу у Кнежевину Србију. Носиоци ових идеја код српског народа били су српски социјалисти на челу са Светозаром Марковићем, који има посебну заслугу у ширењу и пропагирању социјалистичких идеја у Кнежевину Србију и код балканских и јужнословенских народа.

Појава Светозара Марковића у српском друштву седамдесетих година XIX века представља прекретницу за даљи његов развитак. Наиме, Светозар Марковић отпочиње систематску и свестрану критику српског друштва и српске државе XIX века, користећи се том приликом најновијим резултатима социологије, историје, филозофије и националне економије. Основна одлика Марковићеве критике била је, да развитак друштва и његових односа посматра и проучава у њиховом конкретном току, ослобођавајући их свих оптерећења створених романтизмом и мистификацијом прошлости. Светозар Марковић своју критику српског друштва и државе XIX века отпочиње критиком романтизма у српској књижевности, која је прошлост српског народа улепшавала и представљала нереалном и нетачном што је штетно утицало на развијање националне свести. Оштро напада централистичко уређење земље и бирократију која је

раскинула са демократском традицијом и самоуправљањем у задрузи, а која је у доба Првог српског устанка послужила као основа народне револуције. Напао је спољну политику Кнежевине Србије, која иде затим да захватањем нових територија на рачун Турске проширује државну границу Србије:

„Политика која се ограничава на *велику и јаку* Србију пробудује подозрења код наших природних савезника на Балканском Полуострву, Бугара, и тера их у непријатељски табор. Из тога следује очигледно да српска народна политика мора бити управљена на опште ослобођење Балканског Полуострва. *Велика Србија*’ и тесна је и рђава зграда, па стога није кадра да обезбеди српском народу интересе, као год што ни *Велика Бугарска*’ не би осигурала интересе бугарског народа.”³

Светозар Марковић не зауставља се само на критици српског друштва XIX века већ предлаже решења која задиру дубоко у његов дотадашњи живот. Да би га оспособио за историјску улогу у друштвеном, политичком и националном развоју српског, балканских и јужнословенских народа, предлаже преображај српског друштва у социјалистичко које је једино способно да реши друштвену и материјалну неједнакост људи и народа и да постане основа за активирање ослободилачких покрета на Балканском полуострву. Тај преображај српског друштва у Кнежевину Србији треба да доведе до промена у њеном унутрашњем развоју и спољној политици у односу према суседним балканским и јужнословенским народима. Значи преображај српског друштва треба да се креће у два правца: у унутрашњем животу српског народа и у његовим односима са суседима, јер су та два процеса тако уско повезана да један не може без другог, да један произлази из другог:

„Практични смисао социјализма за унутрашњи и спољашњи развој српског народа садржи се у овоме: социјални преображај изнутра, на основу народног суверенитета и општинске самоуправе; револуција у Турској и Федерација на Балканском Полуострву. Ово је јасан програм што су га изнели социјалисти у Србији од када су се појавили као јавни радници.”⁴

Критика унутрашње и спољне политике Кнежевине Србије имала је за циљ да Србију, односно српски народ, припреми за догађаје који су се приближавали и који ће бити од изузетног значаја за његову будућност и будућност балканских и јужнословенских народа. После уједињења Италије и Пруске, Свето-

³ Светозар Марковић, *Сабрани списи, књ. I, чланак Велика Србија*, Култура, Београд 1960, 111.

⁴ Светозар Марковић, *н.д. књ. IV, чланак Социјализам или друштвено уређење*, Београд 1965, 422.

зар Марковић је очекивао да ће отпочети одлучујући догађаји на Балканском полуострву које ће имати далекосежне последице на ослободилачке покрете балканских и јужнословенских народа. Пошто су у решавању Источног питања главну реч имале западноевропске капиталистичке државе и Русија Светозар Марковић је апеловао да се Кнежевина Србија, балкански и јужнословенски народи благовремено припреме и међусобно организују да их догађаји не би затекли неспремне. Те припреме и промене требало је да допринесу већем међусобном разумевању у борби за ослобођењем од турског ропства, а исто тако да се заједнички супротставе циљевима великих сила, које су желеле да наметну балканским и јужнословенским народима поделу територија према својим потребама, политичким и економским интересима.

Уважавајући промене које су настале на Балканском полуострву у доба петвековне турске владавине, када је настало велико етничко померање и преплитање балканских и јужнословенских народа, Светозар Марковић искључује могућност чистих народних, односно националних граница:

„Балканско је полуострво мозаик од народности. Највећи су бројем Бугари, затим долазе Срби и Грци скоро подједнако, затим Турци, Арнаути и Цинцари. Који ће од тих народа пристати да се *„анексира’ српској* монархији? Па рецимо да српска монархија задобије у своју државу и остале Србе који живе у Аустро-Угарску — па и то је мала краљевина од 5 милиона. Може ли таква држава присајединити себи од 10 милијона других народности? Та то би било нешто налик на данашњу Аустрију или Унгарску, што по тврђењу самих српских државника не може да постоји.”⁵

Као велики противник монархистичко-бирокуратског система Кнежевине Србије Светозар Марковић је сматрао да проширење граница Србије не доноси ослобођење поробљених народа већ се тиме проширује кнежева власт и власт бирократије на новој територији:

„Кнез Михаило, и као Србин и као глава своје династије, морао је тежити да увелича земљиште Србије. С друге стране, и по свом положају и по својим убеђењима био је легимитиста и морао је и формално и у самој ствари уважавати историјска права других држава и владара.”

Таква политика Кнежевине Србије не би донела никакве користи српском народу зато што се са проширењем границе

⁵ Светозар Марковић, Сабрани списи, књ. II, чланак *Србија на Истоку*, Култура, Београд 1965, 221.

не мењају друштвени односи који су већ раније постојали, већ се политички систем преноси на неослобођене територије:

„Ми не делимо то мишљење — износио је Светозар Марковић у чланку *Велика Србија*. — „Ми смо казали раније да само рутинери сматрају за интересе народне: велико земљиште, велики број поданика, сјајан двор и т.д.; ми смо казали да је народни интерес: да буде свима и свакоме добро и да је само она политика корисна по народ, која му уједињује све умне и материјалне силе и даје могућност да их употреби за заједничку цель.”⁶

Ако би Србија чак и пошла тим путем ипак не би била сама у рату са Турском. Сваки рат на Балкану, односно рат са Турском, изазива ланчане реакције ослободилачких покрета балканских и јужнословенских народа који се налазе у саставу отоманске државе:

„Рат који би Србија почела свом снагом нема сумње изазвао би устанак народа на целом Балканском Полуострву и решио би сасвим *’Источно питање’* у Европи. Тада би, разуме се, питање облика будуће српске државе зависило од много важнијих услова но што је мишљење кнежевске владе у Србији. Очевидно политичка мисао *велика Србија* била је највећа политичка *’утопија’* и наследници кнеза Михаила морали су то увидети чим су само једним кораком покушали да је остваре.”⁷

Пошто је осудио уједињење српског народа путем присаједињава нових територија Кнежевине Србији и преношење буржоаског, бирократског, недемократског и монархистичког система Србије на ослобођене територије Светозар Марковић је предлагао да се српско друштво преобрази у социјалистичко које би се ослањало на народни суверенитет и општинску самоуправу као испробане институције патријархалне демократије. Револуција у Турској требала је да се заврши стварањем федерације која би пружила шансу свакоме балканском и јужнословенском народу да оствари своја суверена политичка права и национално ослобођење. Значи уједињење српског народа остварило би се после преображаја бирократске и монархистичке Кнежевине Србије у социјалистичко друштво која би заједно са балканским и јужнословенским народима учествовала у општој револуцији или општем устанку против турског феудалног система и власти, а које би на крају завршило стварањем Балканске или Јужнословенске федерације:

⁶ *Светозар Марковић, н.д., књ. I, чланак Велика Србија, Култура, Београд 1960, стр. 110.*

⁷ *Светозар Марковић, н.д., књ. II, чланак Србија на Истоку, Култура, Београд 1965, 218.*

„Сви услови за развитак српског народа говоре, дакле, зато да је српском народу потребно савезно устројство, а не државно јединство. Унутрашњи развитак и спољни политички услови гоне српски народ да као своју мету стави: ослобођење и федерацију српско-бугарску, не по народности но по, стварним потребама. А ова се Федерација може врло лако раширити у Федерацију народа на Балканском Полуострву и још даље, ако се узму у рачун наши суседи преко Саве и Дунава. Федерација ова се оснива не дакле на начелу народности, но на личној слободи оних људи који ступају у савезну заједницу.”⁸

Истакнута улога Кнежевине Србије на Балканском полуострву у доба револуције или општег устанка балканских или јужнословенских народа против отоманске власти предмет је Марковићеве значајне студије: *Србија на Истоку*.

Као што смо већ нагласили идеја о стварању балканске или јужнословенске федерације није нова, она је постајала већ неколико деценија. Међутим, Светозар Марковић и његови сарадници, српски социјалисти, уносе нов садржај у ову идеју, траже ново решење које се из основа разликује од ранијих предлога. Та разлика се огледа у њиховој тежњи за трансформацијом буржоаског у социјалистичко друштво које треба да превазиђе многе противречности и супротности у животу балканских и јужнословенских народа.

Корене балканске или јужнословенске социјалистичке федерације, која на најбољи начин радном човеку гарантује слободу и равноправност, Светозар Марковић налази у вертикалној повезаности самоуправних институција које започињу од општине, као основне ћелије социјалистичког самоуправног друштва, преко округа (жупанија), државе у Федерацију, односно савеза држава:

„Српски народ нема другог излаза до револуције на Балканском Полуострву, револуције која би се завршила уништењем свију држава што данас смећу да ти народи не могу да се сједине као слободни људи, равноправни радници, као савез општина — жупанија — држава — како им најудесније буде.”⁹

Једна од основних разлика у разматрању идеја о формирању Балканске или Јужнословенске федерације између Светозара Марковића и његових претходника или противника састоји се у томе што он замишља да се Федерација заснива на слободи и равноправности личности и народа, односно радних људи и народа, а не повезивању и договарању држава:

⁸ Светозар Марковић, *н.д.*, књ. IV, чланак *Социјализам и друштвено уређење*, Култура, Београд 1965, 422.

⁹ Светозар Марковић, *н.д.*, књ. II, чланак *Србија на Истоку*, Култура, Београд 1965, стр. 221.

„Федерација ове не заснива се дакле на начелу народности, но на личној слободи оних људи, који ступају у савезну заједницу. Али тим самим начином ујамчава се и свачија народност, јер се тиме даје право и свакој народности да заузме самосталну групу у савезу. Ето шта значи ‚одрицање народности‘ код социјализма.”¹⁰

Пут за формирање Балканске или Јужнословенске федерације је револуција која треба да сруши како буржоаски, бирократски, недемократски и монархистички режим Кнежевине Србије, тако и феудални режим у Турској и монархистичко-империјалистички режим Аустро-Угарске, када се за то створе услови:

„Социјалисти дакле тврде да у свим земљама, где се развило капиталистичко газдинство предстоји социјална револуција — предстоји преврат који ће срушити приватну својину у друштвену и завести заједничку, онако исто као што је срушена феудална својина и заведена слободна приватна својина. Но ко год је до сада пажљиво проучио, шта смо говорили о социјализму, лако ће увидети да се друштвени преображај никако не може извршити једним насилничким актом, једним ударом: народним устанком или превратом. Не! Ту треба дугачак, поступан развитак, ту треба организаторски рад целих нараштаја, ту треба умни, морални развитак.”¹¹

Иако нам Светозар Марковић није оставио пројекат балканске или јужнословенске федерације ипак на основу његових ставова изнесених у појединим чланцима и студијама, а посебно ставова у његовом познатом делу *Србија на Истоку*, можемо да закључимо да је он био велики протагониста те федерације. Мислио је да она одговара жељама, циљевима, потребама и друштвеном и историјском развиту балканских и јужнословенских народа преко које се могу решити извесне дилеме, неспоразуми и конфронтације.

На основу досадашњег излагања можемо да констатујемо, да је пре више од сто година код јужнословенских и балканских народа отпочело са практичном применом идеја Чернишевског, Карла Маркса, Ласала, Фридриха Енгелса и др. у преображају бирократско-централистичког режима Кнежевине Србије у социјалистичко друштво, односно у креирању идеје балканске или јужнословенске социјалистичке федерације. Још од седамдесетих година XIX века, постепено али сигурно, те идеје почеле су да продиру у књижевност и науку, српског и осталих балканских народа.

¹⁰ Светозар Марковић, *н.д.*, књ. IV, чланак *Социјализам и друштвено уређење*, Култура, Београд 1965, 422.

¹¹ Светозар Марковић, *н.д.*, књ. IV, чланак *Социјализам и друштвено уређење*, Култура, Београд 1965, 417.

**LES IDEES DE SVETOZAR MARKOVIĆ SUR LA
FEDERATION BALKANIQUE****R é s u m é**

Dans les années quarante du XIXe siècle il se manifesta l'idée de former la Fédération Balkanique comme un moyen d'unification des peuples balkaniques afin que ceux-ci puissent s'opposer en commun aux dangers qui se présentaient sur la voie de leur développement politique et national. L'apparition du mouvement socialiste en Europe et dans les Balkans engendra aussi les thèses et idées nouvelles sur la création de la Fédération Balkanique. Un des protagonistes des idées nouvelles sur la formation de la Fédération Balkanique était également le révolutionnaire et théoricien socialiste connu serbe Svetozar Marković.

Tandis que la Fédération Balkanique était conçue autrefois comme association des Etats nationaux qui conserveraient leurs institutions nationales, tout en formant quelques institutions communes d'une importance particulière pour la défense de la fédération contre le danger venant du dehors, Svetozar Marković imaginait la Fédération Balkanique comme une jonction verticale des institutions autonomes à partir de la commune, en tant que cellule fondamentale de la société autogestionnaire socialiste par le département (comitat) jusqu'à l'union finale en une fédération. Svetozar Marković interprète la notion de la Fédération de façon suivante: »Cette Fédération n'est pas, donc, basée sur le principe de la nationalité, mais sur la liberté individuelle de ces hommes qui entrent en communauté fédérale. Mais par cela même on garantit également la nationalité de chacun, car on accorde par la droit à chaque nationalité d'occuper un groupe à part dans l'union. Voilà ce que veut dire, la renonciation à la nationalité dans la socialisme.«

Душан ЛУКАЧ

Балканолошки институт САНУ
Београд

ПРИВРЕДНА ЕКСПАНЗИЈА НЕМАЧКЕ ПРЕМА ЈУГОИСТОКУ ЕВРОПЕ 1933—1937.

Привредна експанзија нацистичке Немачке према југоистоку, интензивирана већ од доласка нациста на власт у овој земљи, представљала је осебујну претходницу у процесу опште пенетрације Рајха према овом сировинама богатом и стратегијски важном подручју Европе.

Први таласи појачане привредне експанзије Рајха у овом смеру имали су задатак да најпре ослабе, а затим и потпуно истисну привредне, политичке, културне и друге утицаје осталих великих сила на овом подручју.¹

Привредно најјачи и уз то најопаснији конкуренти у овом региону били су Француска и Енглеска. Као утемељачи и ствараоци версајске Европе и заштитници њених интереса и постојећег стања, ове две европске политичке и привредне силе биле су веома утицајне и вишеструко присутне у животу земаља југоисточне Европе.

Међутим, у време доласка нациста на власт у Немачкој најприсутнија у спољнотрговинској размени овога региона Европе била је Италија. Међутим, с обзиром на њене знатно слабије привредне могућности и на чењеницу да је она требало, по сваку цену да буде будући савезник Рајха, Италија је ипак пред-

¹ Упореди: *Survey of International Affairs* 1936. Oxford, London 1937, pp. 526—535; *Survey of International Affairs* 1937. Oxford, London 1938, pp. 459—465; Živko Avramovski, *Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu uoči drugog svetskog rata*, у *Zborniku Istorija XX veka*, II, Beograd 1961. pp. 5—158; Dr Ernst Wagemann, *Der neue Balkan, Hanseatische Verlagsanstalt*, Hamburg 1939. pp. 57—139.

стављала нешто слабију и лакше савладиву препреку немачкој привредној експанзији према европском југоистоку него што су то биле Енглеска и Француска.

Систем борбе за истискивање Италије из овог региона Европе морао је бити нешто увијенији, индиректнији и закулиснији. Објективна ситуација у свету, настала после агресије Мусолинијевих армија на Етиопију, омогућиће Хитлеру да овог супарника и будућег партнера у борби за обарање постојећег система истисне, на најбезбеднији начин, из сировински и аграрно богатих подручја европског Југоистока, о чему ћемо касније посебно говорити.

Много више напора Хитлер је морао да уложи у борби за истискивање француског и, нарочито, енглеског утицаја, који је, половином тридесетих година, настојао да ојача своје позиције на Југоистоку Европе после очигледнијег повлачења Француске из ових подручја.²

Немачка је била у много неповољнијем положају због тих последица светске економске кризе, сужености тржишта, испражњености сопствених златних резерви, великих дугова, као и због пренапрегнутих финансијских и инвестиционих програма, од 1933. године, у свим областима привредног живота и војне индустрије.³

Да би пребродио и савладао ове потешкоће, нови режим у Немачкој је морао да уложи посебне напоре и да покрене читав низ добро прорачунатих мера, од потпуне реорганизације привреде, преко сређивања уговорних односа са свим земљама, до увођења великог број нових мера, познатих под називом *Нови план*, чији ће крајњи циљ бити да се што више и што скупље извози, а да се што је могућно мање увози.⁴

Ово су, међутим, били само предуслови, и то претежно формалног карактера и значаја, за привредну пенетрацију Трећег рајха према Југоистоку већ у првим годинама његовог постојања. Од садржинског и пресудног значаја били су општи услови на пространима где је битка за престиж у привредним односима требало да се одигра, у овом конкретном случају, на простору југоисточне Европе.

Тешким последицама светске економске кризе, претежно аграрне, земље југоисточне Европе биле су привредно осакаћене. За извлачење из депресије није било довољно унутарњих

² Шире о овоме: Živko Avramovski, *op. cit.*

³ Упореди: Душан Лукач, *Интензивирање немачког продора према југоистоку Европе после светске економске кризе*, у Зборнику, Светска економска криза, Београд 1976, 63—77.

⁴ Шире о овоме: Dieter Petzina, *Autarkiepolitik im Dritten Reich*, Deutsche Verlagsanstalt, Stuttgart 1969, pp. 30—53; *Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik* (dalje ADAP) C III/1, dok. 18, pp. 46—47, dok. 169, pp. 334—338, dok. 175, pp. 346—348, dok. 250, pp. 469—471; C IV/1, dok. 22, pp. 39—43, dok. 26, pp. 46—48, dok. 157, pp. 321—323; C IV/2, dok. 395, pp. 778—782.

снага, нити средстава. Била је неопходна помоћ светских привредних сила. Десило се, међутим, да су најразвијеније и најјаче земље, Француска и Велика Британија, биле исувише забављене својим проблемима. Ово се посебно односило на Француску, која је, непосредно после светске економске кризе, све више била забављена унутарњим проблемима, питањима односа са Италијом и Немачком и, при том, показивала све мање интересовања за унапребење своје привредне сарадње са традиционалним политичким и трговинским партнерима на Југоистоку Европе.

Британци су показивали нешто више интересовања за унапребење привредних веза са југоисточном Европом, нарочито од оног времена када се осетило француско повлачење и све интензивније насртање Трећег рајха према овом подручју.

Међутим, и Британци су исувише били ангажовани проблемима колонија и око сарадње са још уноснијим тржиштима у Јужној Америци и другим сировинама богатим, али привредно неразвијеним земљама.⁵

Земље југоисточне Европе, због истородности неразвијене аграрне привреде, искључујући делимично Мађарску, нису могле наћи излаз из постојећих тешкоћа, ослањајући се на међусобну размену. Прилична истородност њихових тржних вишкова није дозвољавала да се знатније развија њихова међусобна трговинска размена. Аграрне балканске земље могле су највише до једне трећине својих вишкова, међусобно да размењују, док је више од две трећине тих вишкова, аграрних производа, разних сировина и полуфабриката, морало да потражи купце изван земаља југоисточне Европе.⁶ Највећи део тих тржних вишкова био је у рукама неразвијене и сиромашне буржоазије, која је своје сиромаштво настојала да надокнади повећањем профитних стопа. Имајући у виду да је не само профите већ и егзистенцију ове буржоазије све више угрожавао нарастајући раднички револуционарни покрет, као и демократски слојеви, тоталитаристички систем у Немачкој, који је у року од неко-

⁵ Jozo Tomašević, *Englesko-francuske tendencije na Balkanu*, *Ekonomist*, br. 7—8/1938., Zagreb 1938., pp. 367—368; Bernd Jürgen Wendt, *Economic Appasment, Handel und Fianz in der britischen Deutschland-Politik, 1933—1939*. Düsseldorf 1971, pp. 1—402; Wilhelm Treue, *Das Dritte Reich und die Westmächte auf dem Balkan. Zur Struktur der Aussenhandelspolitik Deutschlands, Grossbritaniens und Frankreichs, 1933—1939*, у часопису *Vierteljahrshäfte für Zeitgeschichte*, 1. 1953. pp. 45—64; Кочетов, *Англо-германско трговое соперничество на Балкану в период второй мировой войны*, у Зборнику, *Межимперялистические противуречия на первом этапе општегo кризиса капитализма*, Москва 1959.; Hermann Gross, *Die wirtschaftliche Bedeutung Südosteuropas für das Deutsche Reich*, Stuttgart und Berlin, 1938., pp. 21—22.

⁶ *Diplomatski arhiv Saveznog sekretarijata za inostrane poslove*, (dalje DASIP), CPB Fasc. 24/196. Pov. br. 16, Referat državnog sekretara privrednog ministarstva Rajha, Dr Posca, *Nemačka i jugoistočna Evropa*, od 21. marta 1936.

лико месеци потпуно уништио традиционално развијен немачки раднички покрет, добијао је све више присталица у редовима буржоазије јужноевропских земаља. Нови режим у Немачкој не само да је пружао најсигурније шансе за зараду и профите већ и највише гаранција да се уништи комунистичка опасност и осигура егзистенција постојећих буржоаских режима на Југоистоку Европе. Тако су, половином тридесетих година нашег века, на Југоистоку Европе постојали веома повољни услови за јачање веза и сарадње неке светске економске силе са малим и неразвијеним јужноевропским земљама.

У то време нова, Хитлерова Немачка тражила је такво погодно тле за свој први скок, после чега би уследила још снажнија и целовитија експанзија у духу програма и намера немачког националсоцијализма. Немачка развијена индустријска производња тражила је тржиште за своје робне вишкове, док су неразвијене земље тражиле могућност за пласман својих аграрних вишкова.⁷

Прваци НСДАП и немачки привредни стручњаци учили су на време ове изванредно повољне прилике за инфилтрацију и привредну експанзију у правцу европског Југоистока. Због непосредног присуства и тежњи Мусолинијеве Италије према овом подручју, нацисти су, као претходницу и као први ударни талас према Југоистоку, усмерили привредну експанзију. Немци су овај свој привредни поход према Југоистоку изводили веома

⁷ Шире о привредним везама и односима Трећег рајха и земаља југоисточне Европе: Hermann Gross, *Važnost jugoistočne Evrope za njemačku vanjsku trgovinu*, u časopisu *Ekonomist*, godište 3, Zagreb 1937, pp. 249—253; Allan G. B. Fischer, *The German Trade Drive in South-Eastern Europe*, u godišnjaku *International Affairs* XVIII. London 1939, pp. 143—170; Bernd Jürgen Wendt, *op. cit.*; C. W. Guilleband, *The economic Recovery of Germany, 1933—1939*. London 1939, pp. 1—303; Hans Ernst Posse, *Die Hauptlinien des deutschen Wirtschaftslebens. Erstobtes und Erreichtes*. Eine Sammlung von Abhandlungen, hrsg von Deutschen Institut für Bankwissenschaft und Bankwesen, Berlin, 1937, pp. 481—513; Hermann Gross, *Staatshandel und Volkswirtschaft in Südosteuropa*, у часопису *Staatenwirtschaft*. Sänd Seilage zur Zeitschrift für Geopolitik, Jg. 14. Heidelberg 1937, H. 11. pp. 957—968; Phillip H. Lohmann, *Germany since the «New Plan»*, у годишњаку *World Affairs Interpreter*, 7/1936—1937., London, pp. 257—272; Lothar Grundchmann, *Nationalsozialistische Grossraumordnung. Die Konstruktionen einer, «deutschen Monroe — Doktrin»*, Deutsche Verlag — Anstalt, Stuttgart 1962, pp. 1—166; R. W. Krugmann, *Südosteuropa und Grossdeutschland. Entwicklung und Zukunftsmöglichkeiten der Wirtschaftsbeziehungen*, Breslau 1939; A. Golf, *Die Beziehungen der deutschen Landwirtschaft zum Südostraum*, у часопису *Leipziger Vierteljahrschrift*, Jg 1/1938. Nr. 4, pp. 21—29; Hickmann Ernst, *Statistisches Handbuch des Deutschen und internationalen Aussenhandels*, Berlin 1936, pp. 1—355; *Deutschland und Südosteuropa. Die natürlichen, völkischer, kulturellen und wirtschaftlichen Beziehungen des Deutschtums mit den Völkern im Südosten*. Schriften des Südost deutschen Institutes, Graz, Nr. 7. Graz 1942, pp. 113—115; И. Н. Чемпалов, *Германская экспансия на Балканах в 1933—1938 гг.* Учение записки Уральского государственного Университета имени Горького, Выпуск 25. Исторический. Свердловск 1958 гг.; В. В. Размеров, *Экономическая подготовка гитлеровской агрессии (1933—1935)*, Москва 1958. pp. 1—174.

организовано и смишљено. После првих неуспеха и озбиљнијих поремећаја у размени, који су били условљени мршавошћу немачких финансија, приступило се сређивању уговорних обавеза са земљама југоисточне Европе, уз детаљно изучавање стања појединих националних привреда на овом подручју и анализирање њихових жеља и стварних могућности. У престонице јужноевропских земаља упућене су групе немачких привредних стручњака, трговаца и разних агената. У привредне и трговинске мисије ишли су и највиши руководиоци нацистичке Немачке. С обзиром на то да су Немци већ у лето 1933. године имали богату домаћу жетву, често се уговарало и куповало и оно што није било неопходно немачком тржишту, са добро прорачунатим циљем да се освоји и оно што је отицало на друга, конвертибилна тржишта. Тако су Немци у току 1933. и 1934. године откупљивали и веће количине прехранбених производа, очекујући да ће за њима уследити и већи контингенти рудача и других сировина, које су одлазиле у Велику Британију, Француску, Италију и друге земље. Уз повећани увоз аграрних производа очекивао се пораст извоза индустријске робе Немачке у неразвијене балканске земље, јер је размена, углавном, вршена на бази клиринга. Појачани увоз, дакле, требало је да проузрокује повећани извоз немачке робе и, истовремено, да ојача везе Немачке са буржоазијом ових земаља и да разним каналима допринеси ширењу националсоцијалистичких идеја и покрета у овим пределима. Расла је пасива на страни Немачке, али то није сметало нацистима, јер је пасива вишеструко ишла у корист немачкој привреди. Био је то својеврсни облик кредитирања немачке привреде од неразвијених земаља европског Југоистока и истовремено, и у крајњем исходу, оно што је Немачка желела — извоз, јер се уложени новац морао на крају претворити у робу.

Овако широко организован и вођен рад привредника и трговаца Трећег рајха, после тренутних криза, нарочито у првим месецима владавине националсоцијализма, почео је да доноси све видније резултате у размени Немачке са јужноевропским земљама, у којима је привредна експанзија представљала претходницу политичке и опште експанзије. Привредне везе Немачке са Мађарском, Југославијом, Румунијом, Бугарском, Грчком и Турском почеле су интензивно да се развијају и да истискују везе и утицаје осталих земаља међу њима и привредно најмоћнијих земаља — Велике Британије и Француске.⁸ Спољнотрговинска размена ових земаља са Немачком је интензивно расла из године у годину.

Две средњоевропске земље, Чехословачка и Аустрија, које су биле на путу Рајха према Југоистоку, требало је да буду

⁸ Živko Avramovski, *Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu uoči drugog svetskog rata...*, pp. 5—20.

савладане и укључене у службу Рајха директним путем. У ширењу немачког утицаја у овим земљама примарну функцију су имали нацистички покрети, политички притисци, диверзије, пропаганда и рад на њиховом разбијању изнутра, док је привредним везама придаван другостепени значај. Последица оваквог односа Рајха према Чехословачкој, а делимично и према Аустрији, било је стагнирање или опадање спољнотрговинских веза и, уопште, привредне сарадње ових земаља са Рајхом већ од 1933. па даље, све до сламања отпора у Аустрији и склапања привредног уговора у лето 1936. између две земље, односно до војничког насртаја Рајха на Чехословачку и њеног дефинитивног разбијања и брисања са карте Европе у 1939. години.⁹

И поред многих потешкоћа, које су искрсле нарочито у првим годинама, и негативног деловања константно присутне пасиве на страни Немачке, увоз Немачке из шест земаља југоисточне Европе: Мађарске, Југославије, Румуније, Бугарске, Грчке и Турске растао је са 236,4 мил. RM у 1933. на 315,8 мил. у 1934. години, затим, на 412,5 мил. RM у 1933. и на 505,4 мил. RM у 1936. години. Исто тако извоз Немачке у ове земље је растао са 150,6 мил. RM у 1933. на 220,0 мил. RM у 1934. години, односно, на 321,2 мил. RM у 1935. и на 455,2 мил. RM у 1936. години.¹⁰

Процентуално учешће земаља југоисточне Европе у немачком увозу расло је са 5,5% у 1932. години на 7,1% у 1934. години, затим на 9,9% у 1935. години и, чак, на 12% у 1936. години. Сличан успон имало је процентуално учешће овог региона Европе у укупном немачком извозу, који је са 4,0% у 1932. години износио 5,8% у 1934. години, односно 7,5% у 1935. години и 9,5% у 1936. години, да би се дефинитивно у 1937. години са 11,3% примакао проценту учешћа у укупном немачком увозу у овим земљама.¹¹

Док је спољнотрговинска размена земаља југоисточне Европе са Немачком у четворогодишњем периоду од 1933. до 1936. порасла у просеку за више од два пута, учешће Француске и Велике Британије у размени са овим земљама или је стагнирало или је слабило. Тако је укупни француски извоз у земље југоисточне Европе са 78 мил. RM у 1932. години пао на 36 мил. RM у 1935. години, и на 25 мил. RM у 1936. години. У исто време

⁹ Dr Eckhard Weber, *Stadien der Aussenhandelsverflechtung Ostmittel und Südosteuropas*, Gustav Fischer Verlag, Stuttgart 1971, pp. 259—265; Hubertus Schröder — Steiniger, *Südosteuropa in der deutschen Donauraumwirtschaft*, Verlag Robert Klett, Berlin 1939, p. 12; *Grossdeutschland und der südeuropäische Raum*, Drezdeber Bank 1938, pp. 3—8.

¹⁰ *Ibidem*; Dr Hermann Gross, *Die wirtschaftliche Bedeutung Südosteuropas für das Deutsche Reich*, Stuttgart und Berlin 1938, p. 16.

¹¹ Dr Herman Gross, *Die wirtschaftliche Bedeutung Südosteuropas für das Deutsche Reich*, p. 15; John C de Wilde, *German Trade Drive in Southeastern Europe*, u mesečniku Foreign Policy Reports, Volume XII, №. 17, 15. November 1936., New York, p. 216.

извоз из Велике Британије у земље југоисточне Европе је стагнирао са 105 мил. RM у 1932. на 100 мил. RM у 1935. години, да би у 1936. години доживело слабији пораст, на 101 мил. RM.

Док је, на пример, увоз земаља југоисточне Европе из Немачке, који је нешто заостајао за извозом ових земаља у Немачку, процентуално растао у укупном увозу ових земаља са 23,6% у 1935. години на 31,7% у 1936. години, дотле је увоз ових земаља из Француске пао са 6,7% у 1935. години на 2,3% у 1936. години, или у увозу из Велике Британије са 10% у 1935. години на 9,3% у 1936. години.¹² Пад се још рељефније исказује кад се узму, на пример, поједине земље, које су имале доста развијену размену са Француском и Великом Британијом. Док је тако Немачка у петогодишњем раздобљу, од 1933. до 1937, начинила скок у бугарском извозу са 33,2% на 54,8% и у увозу у Бугарску са 36% на 43,1%, дотле је учешће Британије у бугарском извозу порасло само са 1,8% на 5,2% и у увозу са 6,9% на 7,6%.

У истом временском интервалу Немачка је направила скок у југословенском извозу са 13,2% на 32,4% и у југословенском увозу са 13,9% на 21,7%, док је Француска у југословенском извозу постигла незнатан пораст са 2,2% на 5,4% и у југословенском увозу пад са 4,2% на 1,7%.

Немачка је у овом периоду направила скок у мађарском извозу са 19,7% на 25,9% и у мађарском увозу са 11,2% на 24,1%, док је у исто време Британија доживела пад у извозу са 8,0% на 7,1% и у увозу мали пораст са 4,4% на 5,3%.

У румунском извозу Немачка је у ово време направила скок са 13,8% на 21,9% и у увозу са 10,6% на 19,2%, док је учешће Француске у румунском извозу пало са 12,4% на 5,7% и у румунском увозу са 10,5% на 6,2%.¹³

Веома уочљиве измене у структури размене Немачке са земљама југоисточне Европе откривале су основне интенције и циљеве немачке политике на Југоистоку Европе уопште. У првим уговорима и у првим контингентима извоза југоисточних земаља доминирали су аграрни производи. Немци су неке од ових артикала узимали и више него што је то захтевало њихово тежиште, посебно с обзиром на његове стварне платежне могућности. Ови вишкови, у крајњем случају, нису представљали бреме, већ корист. Они су уношени стриктно на темељима кли-

¹² Bundesarchiv Koblenz, R 43 II Band 309, Reichskanzlei, 1938. Untersuchungen der Abteilung für Zentrale wirtschaftsbeobachtung bei der Reichswirtschaftskommission. Die weltwirtschaftlichen Verpflichtungen. Berlin 1939, p. 113; *Grossdeutschland und der Südosteuropäische Raum*, Drezdener Bank, 1938, p. 11.

¹³ *Deutschland und Südosteuropa*, Arbeitswissenschaftliches Institut der Deutschen Arbeitsfront, 1940, p. 132; Dr Echard Weber, *op. cit.*, pp. 258—265.

риншке размене. Противвредност је могла да се врати само у роби, што значи немачкој индустријској роби, којој је било потребно тржиште. Део аграрних вишкова, које је Немачка увозила из ових земаља, продаван је у сировинском или прерађеном облику и у друге земље, често и на конвертибилно тржиште. Пасива, која је настајала због већег извоза из земаља југоисточне Европе него што су те земље могле да увозе, у крајњем исходу имала је функцију кредита, јер је она једног дана морала бити претворена у робу која ће бити увезена из Немачке.

И најважнији поен добро смишљене и извођене трговинске политике било је то да се, под притисцима и утицајима из Рајха, структура извоза јужноевропских земаља константно мењала. Укупан обим аграрних производа или је стагнирао или је смањиван, док је учешће оних артикала јужноевропских земаља, који су лако одлазили на свако тржиште и који су Немачкој били неопходни, као што су, на пример, разне рудаче, нафта, индустријске биљке итд., константно повећавано. Тако су артикли прехране у укупном извозу југоисточне Европе у Немачку са 50,3% у 1930. пали на 34,1% у 1936. години, док је учешће сировина и полуфабриката порасло са 45,0% у 1930. на 58,4% у 1936. години.¹⁴

Добро организованим системом привредних, политичких и других веза освајане су и оне позиције у спољнотрговинској размени и привреди ових земаља које су деценијама држале друге земље или мултинационалне компаније. Био је то својерестан систем истискивања конкурената у земљама југоисточне Европе и најсигурнији пут да се познати циљ немачких националсоцијалиста о укључивању овог региона у оквире немачког допунског привредног подручја *Ergänzungswirtschaft*-а, оствари у планираном року.

Уз то, немачки привредници нису остајали на томе да користе постојеће капацитете, већ да их, колико је могућно више проширују, свакако извозећи произведене вишкове конјунктурних сировина у своју земљу. Једину сметњу представљала је доминација иностраног капитала, првенствено капитала западних сила и Сједињених Америчких Држава, која ће се, и поред немачког продора, задржати у земљама југоисточне Европе до краја овога периода.

Немци су посебно радили на унапређењу оних грана и продуката аграрне продукције који су тражени на немачком тржишту. На пример, већ од 1933. године, под утицајем Немачке, почиње у аграрним подручјима Југоистока интензивнија производња уљарица и индустријских биљака: сунцокрета, соје, разних врста репе и других биљака, из којих су се могла правити

¹⁴ Dr Hermann Gross, *Die Wirtschaftskräfte Südosteuropas und Deutschland*, pp. 30—37.

јестива уља или које су могле послужити као сировине у хемијској и текстилној индустрији.¹⁵

Све интензивнија и све обимнија размена Немачке са земљама југоисточне Европе утицала је на слабење интереса Немачке према другим тржиштима и земљама, посебно традиционалним немачким партнерима у западној Европи. Учешће такозване развијене (индустријске) Европе у немачком увозу пало је са 31% у 1928. на 24% у 1938. години, односно, у укупном немачком извозу са 48% у 1928. на 36% у 1938. години. Од свих осталих делова Европе једино ће скандинавске и балтичке земље у овом времену доживети успон у размени са Немачком, али ипак много блажи него што је био случај са земљама југоисточне Европе.¹⁶

Све ово наводи нас на закључак да је нацистичка Немачка први део свога плана о привредном освајању европског Југоистока и делимичном истискивању са овога подручја својих најважнијих супарника — Велике Британије и Француске, остварила већ у време од 1933. до 1936. године.¹⁷

Одлучујућу улогу у обрачуну око економског утицаја на европском Југоистоку између Трећег рајха и Италије и око спољнополитичких и привредних веза са земљама на овом подручју имало је војничко ангажовање Мусолинијевих трупа у Африци 1935. године.

Као што смо већ истакли, Хитлер је без двоумљења одобрио и подржао агресију Мусолинијевих трупа на Етиопију, у јесен 1935. године. Усмеравањем Италије на просторе ван Европе очекивало се конфронтирање и прижељкивало чак сукобљавање водећих западних сила, Француске и Велике Британије, са Италијом, из чега је Немачка могла да извуче две користи: прва — дефинитивно приклањање Мусолинија Хитлеру, и друга — привредно, политичко и војничко удаљавање Мусолинија са простора југоисточне Европе, на коме су се зачињали и развијали

¹⁵ *Die Bedeutung der südosteuropäischen Länder für die Versorgung Deutschlands mit pflanzlichen ölrohstoffen*, u *Leipziger Vierteljahrsschrift für Südosteuropa*, 3. Jg. Leipzig 1939, pp. 177—183.

¹⁶ Dr Eckhard Weber, *op. cit.*, pp. 28—29; Nikola Mirković, *Trgovinska politika Dr Schachta i jugoistočna Evropa*, *Economist*, God. II, Juli-avgust 1936., br. 7—8, Zagreb, 1936, pp. 303—310.

¹⁷ Elwyn Jones, *The Battle for Peace*, London 1938, pp. 58—181; Dr Ernst Wagemann, *Der Neue Balkan*, Hamburg 1939, pp. 57—139; Ioan Cliper, *L'expansion économique de l'Allemagne dans les Balkans*; *Objectifs, Methodes, Resultats* (1933—1939), у годишњаку *Studia Balcanica*, Institut d'etudes Balcaniques, Sofia 1973, pp. 121—128; Ernstgert Kalbe, *Bemerkungen zu den historischen Voraussetzungen der Südosteuropapolitik des faschistischen Deutschen Imperialismus*; *Ibidem*, pp. 399—408; Walther Croll, *Wirtschaft im Europäischen Raum*, Wien 1940, pp. 9—310.

сви дотадашњи привредни и политички ексцеси и сукоби између Хитлера и Мусолинија.¹⁸

Мере Друштва народа против Италије, као означеног агресора, а нарочито економске санкције, створиле су веома повољну климу за истискивање Италије са подручја југоисточне Европе и за преузимање позиција које је она овде била остварила и држала, посебно у привредним односима овог региона Европе.¹⁹

Поред политичког, овде је био присутан и материјални чинилац, јер је Италија, као индустријска земља, у знатнијем обиму извозила из земаља југоисточне Европе сировине и прехранбене артикле, а тамо увозила, претежно, индустријску робу. Према санкционим прописима било је забрањено чланицама Друштва народа да извозе у Италију све оно што је могло допринети оружаном потенцијалу агресора, па је на тај начин био забрањен извоз највећег броја артикала који су били традиционално заступљени у извозним ставкама јужноевропских земаља.²⁰

Иако погођена санкционим мерама, Италија је, захваљујући својим колонијама, затим веома развијеним прекоморским везама и повећању размене са земљама које нису прихватиле санкционе мере, успела да се извуче из насталих тешкоћа и да губитак, који је настао нарочито у размени са земљама југоисточне Европе, надокнади. У условима све тежег пласмана, нарочито аграрних вишкова, у много тежем положају су се нашле јужноевропске земље које су прихватиле санкције — Југославија, Румунија, Бугарска, Грчка и Турска. Неочекивано је било прихватање санкција од бугарске владе, јер је Бугарска годинама имала добре односе са Италијом. Међутим, до овога чина је дошло под утицајем неких нових кретања у међународним односима уопште. Због ангажовања Италије у Етиопији, очекивало се извесно слабљење интензитета ангажовања Италије на простору југоисточне Европе, уз истовремено све живље укључивање Велике Британије у проблеме европског континента, па и у билатералне односе са најближим бугарским суседима — Турском, Грчком и Југославијом. Све је ово најављивало јачање значаја улоге и присуства ове велике силе на простору европског југоистока. Гласањем за санкције желело се

¹⁸ Шире о овом: А. Митровић, *Немачке и италијанске тежње за „новим поретком“ и југоисточна Европа*, у *Историјском гласнику* 2/1971., Београд, pp. 52—58 и 62—86.

¹⁹ DASIP MIP KJ Poslanstvu u London, Pov. br. 26650 od 13. novembra 1935. Pov. br. 1153 od 21. decembra 1933. i Pismo MIP KJ Poslanstvu u London, Pov. br. 26930 od 14. novembra 1935.; Survey of International Affairs 1935., Oxford, London 1936, pp. 414—482.

²⁰ DASIP, LP F 1/1, Pov. br. 1139 od 16. decembra 1935. Pismo MIP KJ Poslanstvu u London, Pov. br. 28822 od 5. decembra 1935. i Pov. br. 293 od 6. marta 1936. Pismo MIP KJ Poslanstvu u London, Pov. br. 3618 od 29. februara 1936.; CPB III od 4. novembra 1935., pp. 32.

да се обезбеди подршка Велике Британије у бугарској спољној политици и да се осигура добијање нових кредита из британске касе.²¹

Имајући у виду да је Италија у размени једног броја земаља југоисточне Европе, пре етиопске кризе, држала једно од првих места, санкционе мере су изазвале знатне поремећаје у привреди и размени ових земаља, па и целог овог региона.²² Тако је, на пример, југословенски увоз из Италије са 12,4 милиона САД долара у 1934. години, већ због отварања етиопске кризе у 1935. години условио пад на 8,5 милиона САД долара, а у 1936. години, због непосредног дејства санкција, пао чак на 2,3 милиона САД долара.

Румунски увоз из Италије у 1934. години износио је 9,9 милиона САД долара, да би у 1935. години пао на 7,6 милиона САД долара и у 1936. години чак на 1,4 милиона САД долара.

И до тада низак увоз Бугарске из Италије, са 2,2 милиона САД долара у 1934. пао је у 1935. години на 1,2 милиона САД долара, да би у 1936. години спао на свега 0,2 милиона САД долара.

Санкционе мере су се још ригорозније одразиле на извоз ових земаља у Италију. Тако је југословенски извоз у Италију са 15,4 милиона САД долара у 1935. пао на 3,2 милиона САД долара у 1936. години. Румунски извоз у Италију, под непосредним дејством санкција, пао је са 23,1 милиона САД долара у 1935. на 9,7 милиона САД долара у 1936. години. И онако низак извоз из Бугарске у Италију пао је са 3,5 милиона САД долара у 1935. чак на 1,7 милиона САД долара у 1936. години.²³

Учешће земаља југоисточне Европе у укупном италијанском увозу пало је са 9,6% у 1932. на 6,7% у 1935. години, односно, чак на 2,3% у 1936. години од укупног италијанског увоза.²⁴

Италија је као велика земља извршила преоријентацију својих трговинских веза на прекоморске земље и европске земље које нису прихватиле санкције, а то су Мађарска, Швајцарска, Аустрија, па и Немачка у Европи, а ван Европе — Сједињене Америчке Државе, Бразил, Јапан итд.²⁵

²¹ Prof. Dr Živko Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile 1935—1937*, Beograd 1968, pp. 74—78; DASIP LP 1936., F-I/2, Pov. br. 122 od 25. januara 1936. Pismo MIP KJ Poslanstvu KJ u London, Pov. br. 475 od 11. januara 1936.; CPB III od 4. novembra 1935. p. 32.

²² Prof. Dr Živko Avramovski, *op. cit.*, p. 78.

²³ Centre for Soviet and east european Studies, St Antony's College, Oxford, Papers in East European Economics, 23. marta 1973., pp. 23, 27, 28, 30, 34, 35.

²⁴ Bundes archiv Koblenz, R 43 II Band 309. Reichskanzlei 1938. Untersuchungen der Abteilung für Zentrale Wirtschaftsbeobachtung bei der Reichswirtschaftskammer. Die weltwirtschaftlichen Verflechtungen, Berlin 1939, p. 113; Упореди: Dr Friedrich Zahn, *Allgemeines Statistisches Archiv*, 29, Band, Jena 1940, p. 134.

²⁵ Survey of International Affairs 1935., pp. 426—428; CPB III 29. aprila 1936., pp. 383, 384, 386.

Укидањем санкција после завршетка рата у Етиопији, у лету 1936. Италија је, као победник, добила још повољније услове да поправи своје позиције.²⁶ Земље југоисточне Европе, које су биле прихватиле санкције, не само да нису поправиле свој положај завршетком рата у Етиопији, већ су се за казну што су гласале за санкције нашле под још јачим политичким притиском Италије. Пошто настојања ових земаља да посредством Друштва народа обезбеде бар делимичне компензације за губитке које су им нанеле санкционе мере нису успеле, оне су морале тражити излаз у јачем везивању за неку другу силу. С обзиром на то да је од стране Велике Британије дошла само делимична подршка, а од Француске веома слаба или никаква, земље југоисточне Европе морале су се оријентисати на Немачку, која је већ успела да извојује одлучујућу улогу у размени ових земаља.

Немачка је ову понуду прихватила и веома вешто искористила пружену шансу. С обзиром на ниске цене и слабу пробу аграрних вишкова на светском тржишту, ове земље су морале ступати са Немачком у нове неравноправне аранжмане. Немци су примали нове контингенте житарица и других прехранбених артикала, али су уз то стално повећавали своје захтеве за адекватно учешће у извозу руда и других индустријских сировина, које су већ имале своје купце. Истовремено је натуран обимнији извоз немачке индустријске робе, чешће по већим ценама од оних на светском тржишту.²⁷

Користећи се повољним околностима, Немачка је успела да од целокупног дела размене земаља југоисточне Европе, који је одлазио пре санкционих мера у Италију, преузме више него све остале земље заједно.²⁸

У извозу пет земаља југоисточне Европе: Југославије, Румуније, Бугарске, Грчке и Турске Немачка је, захваљујући економским санкцијама, успела да повећа свој удео са 21,4% у 1934. години чак на 29,3% у 1936. години, док је Италија доживела пад са 13,1% у 1934. чак на 4,2% у 1936. години. Други велики конкурент Немачке на овом подручју, Велика Британија, само је делимично искористила повољну конјунктуру у време санкционих мера и успела да своје учешће у извозу ових пет земаља са 9,6% у 1934. повећа на 11,7 у 1936. години. Француска је још мање искористила пружену шансу и дозволила да њено учешће у извозу ових земаља са 6,6% у 1934. падне на 4,7% у 1936. години.²⁹

²⁶ DASIP LP I/1936. Pov. br. 929, od 21. jula 1936. Pismo MIK KJ Polanstvu KJ u Londonu, Pov. br. 17671 od 15. jula 1936.; Prof. Dr Živko Avramovski, *op. cit.*, 94. i 97.

²⁷ Prof. Dr Živko Avramovski, *op. cit.*, p. 103.

²⁸ *Ibidem*, p. 121.

²⁹ *Ibidem*, p. 122.

Сличан је био тренд и у учешћу Немачке, Италије и Велике Британије у укупном извозу поменутих пет земаља. Немачка је повећала своје учешће са 21,8% у 1934. на 40,4% у 1936. години, док је њена главна жртва и, истовремено, будућа савезница Италија забележила пад са 8,8% у 1934. чак на 1,3% у 1936. години. Енглеска је у увозу ових пет земаља са 13,9% у 1934. доживела блажи пад на 10,4% у 1936. години, док је Француска забележила осетан пад са 7,5% у 1934. на 3,5% у 1936. години.³⁰

Мађарска није била погођена санкционом кризом. Штавише, њена се размена повећала са Италијом, али исто тако и са Немачком, која је вешто искористила тренутну ситуацију и свој положај у размени са суседним земљама.

У народним годинама овај процес интензивног унапређивања трговинских веза Немачке и земаља југоисточне Европе наставиће се тако да ће већ у 1937. години 38% целокупне размене земаља југоисточне Европе отпадати на Немачку, а само 27% на четири остале привредне силе: Велику Британију, Италију, Француску и Сједињене Америчке Државе.³¹

Били су то резултати које су могли само највећи оптимисти, чак и у редовима немачких националсоцијалиста, очекивати. Овај успех, као и низ других успеха немачких националсоцијалиста нису били дар *провиђења*, како је то имао обичај често да истиче немачки канцелар и вођа Адолф Хитлер, већ резултат читавог низа објективних и субјективних чинилаца и погодности на које је немачка акција и експанзија наишла и на простору југоисточне Европе.

Главни ослонац у овом продору нацизма према Југоистоку представљали су делови буржоазија у земљама југоисточне Европе, која је желела што већи профит и што сигурнију заштиту од све снажнијег домаћег и међународног радничког покрета. Желела је да очува власт, па и по цену одређених политичких компромиса и ризика, као и неизбежних материјалних губитака, до којих је морало доћи у сарадњи са много јачим и безобзирнијим партнером.

Овај чинилац ће у току сарадње ових земаља са Рајхом бити све присутнији већ крајем овог првог четворогодишњег периода, када ће немачки нацисти почети све отвореније да намећу своје услове у области привредне, а затим, и политичке, војне, културне и друге сарадње. Очигледан пример неравноправног односа представљало је решење проблема пасиве на страни Немачке, која је, на пример, у 1936. години износила само у њеној размени са четири балканске земље — Југославијом, Румунијом, Бугарском и Грчком, близу 80 милиона RM.³²

³⁰ *Ibidem*, p. 125.

³¹ Vladimir Perot, *Einige Entwicklungstendenzen in Aussenhandel der Balkanländer*, Weltwirtschaftliches Archiv, Bd 49, Heft 2, Kiel 1939.

³² Prof. Dr Živko Avramovski, *op. cit.*, p. 122.

Под притиском немачких нациста из Рајха и уз пуну подршку домаћих нациста и милитариста из ових земаља, ова пасива је почела да се претвара у набавке опреме за армије поменутих земаља. Ово наоружање свакако да није било из арсенала нај-модерније опреме и достигнућа развијене војне технике Немачке, већ из оних контингената који су делимично одиграли своју улогу у плановима и изградњи оружане моћи Рајха. Чињеница да су уз ово наоружање стизали разни саветодавци и инструктори и други вишеструки утицаји, открива какву је улогу ова привредно-војна трансакција између Рајха и земаља југоисточне Европе одиграла у припремању политичког и војничког потчињавања овог целог подручја Трећем рајху, до чега ће доћи после неколико година.

DEUTSCHLAND WIRTSCHAFTLICH EXPANSION GEGEN SÜDOSTEN EUROPAS 1933—1937

Zusammenfassung

Im vorliegenden Artikel wird die verstärkte wirtschaftliche Expansion des nazistischen Deutschland gegen Südosteuropa, bereits seit 1933, konzis und dokumentiert dargelegt und behandelt.

Eines der bedeutendsten Ziele der wirtschaftlichen Expansion Deutschlands in dieser Richtung, war, neben mehrfacher wirtschaftlicher Vorteile und Nutzen, die Schwächung der Anwesenheit im allgemeinen und besonders die Schwächung des politischen Einflusses in diesem Raum dreier europäischer Grossmächte, Frankreichs, Englands und Italiens. Die allgemeinen Verhältnisse in der Welt zu Beginn der dreissiger Jahre waren zugunsten Deutschlands. Die Weltwirtschaftskrise, neben allen übrigen negativen Einflüssen, schwächte die wirtschaftlichen Beziehungen Frankreichs und Englands zu den Ländern Südosteuropas. Die Anwesenheit dieser beiden Mächte auf diesem Gebiet wurde immer schwächer. Der Krieg in Äthiopien und wirtschaftliche Sanktionen schwächten auch die wirtschaftliche Anwesenheit des faschistischen Italien auf diesem Gebiet.

In dem Augenblick, wo sich diese traditionellen Verbündeten aus dem Gebiet Südosteuropas zurückzogen, erstarkten im nazistischen Deutschland die Tendenzen in dieser Richtung. Durch schwere Erfahrungen aus der Zeit der Weltwirtschaftskrise und die immer schlechter werdende Möglichkeiten der Anschaffung mangelnder Rohstoffe in überseeischen Ländern belehrt, wiesen die deutschen Wirtschaftler auf die breiten Möglichkeiten der Rohstofflieferungen des europäischen Südostens hin. Darum richtete das neue, nazistische Regime, seit dem Anfang schon, eine besondere Aufmerksamkeit den Handels- und übrigen Beziehungen mit den Ländern des Südostens von Europa.

Es wurde ein ganzes System von gut vorbereiteten Massnahmen zum Zweck der Stärkung der Beziehungen zu diesen Ländern unternommen. Der Umfang des Handelsaustausches Deutschlands mit diesen Ländern begann immer schneller zu wachsen. Zugleich begann der Umfang des Handelsaustausches übriger Länder, einschliesslich auch der genannten traditionellen Partner dieses Gebiets, Frankreich, England und Italien, abzunehmen oder zu stagnieren.

Dank diesen Umständen gelang es Deutschland, bereits nach der Beendigung seines ersten wirtschaftlichen Vierjahresplans, sich die absolute Übermacht und Domination im Gebiet wirtschaftlicher Beziehungen zu den Ländern des europäischen Südostens zu sichern. Schon zu dieser Zeit fast eine Hälfte der gesamten Ein- und Ausfuhr der Länder dieser Region, entfaltete sich mit dem nazistischen Deutschland.

Durch die Errichtung wirtschaftlicher Domination wurden ausgezeichnete Bedingungen zur Ausdehnung und Stärkung kultureller, politischer, militärischer und übriger Beziehungen Deutschlands zu diesen Ländern und seiner Einflüsse auf dieselbe geschaffen.

Dragoslav ANTONIJEVIC

Institute for Balkan Studies
Beograd

PROCESSES OF SOCIAL CHANGES IN YUGOSLAVIA*

(1) Social changes as a contemporary phenomenon are full of contradictions. It is, therefore, necessary to make certain points clear at the very beginning of this paper.

This theme implies ethnologic studies of the changes taking place in the sphere of material and spiritual life of a people, of its culture and its mentality. The studies cover the period from the end of the Second World War until present time, which in Yugoslavia is characterized by a socialistic system.

What are the conditions, social structures and sections of society, aspects of culture and life under which these processes of changes have taken place, is only part of the problems we should like to talk about. However, the limitations imposed by time and space make it impossible to discuss these problems at length, let alone to suggest formulae for their solution. It will be, therefore, a kind of survey of problems hinting at the direction which should be followed for further studies. We shall pay particular attention to some theoretical and methodological problems.

(2) After the Second World War Yugoslav ethnology has begun to apply itself to the exploration of contemporary processes and changes in the life and culture of its peoples. It is looking for actual problems in ethnologic phenomena interpreting them in a new and original manner. This is what we might consider to be new in the scientific orientation of present-day ethnology.

Within the larger context of scientific tendencies modern ethnologist explorations indicate that this science can be of use

* Report submitted at the IV International Congress of South-East European Studies, Ankara, August 13—18, 1979.

at this moment in creating the policy of planning general social and cultural improvement of a people and furthering of its development.

It is a well-known fact that world ethnology pays special attention to the studies of contemporary changes and processes that are taking place both in the countries in the east and those in the west. These phenomena are also discussed at special sections of ethnological and anthropological congresses.

Studies of contemporary phenomena and processes occurring in population (ethnic structure, movements and migrations of population), in settlements (urbanisation, dislocation), in economy, costume, in social life, spiritual culture and in particular those related to traditional ways of life and folklore have given important results.

Even though the interest shown for the studies of changes has reached a very high level in Yugoslavia, providing a basis for a kind of survey of the results achieved so far, the literature on the whole is of a descriptive character, displaying interest for particular problems, or for the solution of some practical problems. Even the most recent studies have but a small theoretical value. Considerable progress has been made in the methodology of the field-work (direct observation, interviews, questionnaires and sample surveys as well-established methods of investigation), but it still lacks a greater focusing of concepts and firmer theoretical structures.

(3) If we remember for a moment, that ancient Greeks have taught us that nobody can enter two times the same river, because both man and river are subject to changes, then we can easily understand that no phenomenon in any society and in any culture could be said to have developed without changes, or that at a certain point in history it has existed quite independently of all the currents in the society, without the interaction with the social and cultural milieu.¹

National culture has always been subject to changes. In our time they take place before our eyes and constitute an integral part of man's life and society. We should bear in mind that in the past they occurred slowly and successively, in contrast to present-day changes which take place under quite different socio-economic and political conditions.

Great and decisive historical events, wars and revolutions have always brought along social changes and new ideas, which in the final consequence have become common.

If we now turn to the 19th century we can see that the bourgeois society, having entered the era of industrial revolution and rapid technical progress, brought about the changes in the tra-

¹ D. Rihtman-Auguštin, *Pretpostavke suvremenog etnološkog istraživanja*, Narodna umjetnost XIII, Zagreb 1976, 11.

ditional ways of life and culture. A new concept predominated, i.e. the one of technological rationality, the ideal of the power over the nature, of efficiency which the bourgeois society was preparing since the time it came into existence. It was Spencer who united progress and evolution in his analysis of degrees, through which the industrial society has mastered nature.

More marked changes in the traditional culture in Yugoslavia were noticed by Vuk Karadžić already at the beginning of the 19th century. At that time national culture and the ways of life of the whole people were to the highest degree of traditional character, and for the greater part of Yugoslavia almost completely rural. In other words, the greater part of population were peasants, whose number gradually decreased as they began to inhabit towns in greater numbers, while their culture and ways of life were ever more affected by extraneous or town influences.² With the growth of industry and the advent of capitalism in Yugoslavia peasants began to produce more for the market. Thus the town and the village were brought into a closer contact, and under their mutual influences traditional values have been affected. Naturally, at that time the changes were occurring slowly because the industry and agriculture were not sufficiently developed.

Jovan Cvijić has remarked that in the past migrant workers from the village were much less dependent on their environment than other peasants. They more easily changed their place of residence, and travelling about they brought innovations into their villages, and they often changed important anthropogeographical and ethnographical characteristics.³

The Second World War marked in Yugoslavia an historical boundary between two fundamentally different periods. After the Second World War the village, with an underdeveloped land economy, has rapidly and spontaneously entered a new phase of economic and social changes. The changes brought about in the people's ways of life and culture have gained momentum.⁴

The changes that occurred in the past in a patriarchal village environment can bear no comparison at all with present-day changes either in their intensity or degree of the process which does not represent normal evolution of human culture.

(4) What fundamental factors affected the processes in ethnical changes that have taken place after the Second World War?

If we take industrialization and urbanization as decisive factors, we can see that the phase through which Yugoslavia is pass-

² Р. Ракић, *Савремене промене, предмет или аспект истраживања*, Симпозијум Етнолошко проучавање савремених промена у народној култури, Етнографски институт САНУ, Београд 1974, 33.

³ Ј. Цвијић, *Антропогеографски проблеми Балканског Полуострва*, СЕЗБ IV, Насеља и порекло становништва 1, Београд 1902, 53.

⁴ П. Влаховић, *Приступ проучавању старог и новог у народном животу у сеоским насељима Србије*, Симпозијум (in footnote 2), 9.

ing now, and which in all probability will continue in the future, is characterized by a huge technical progress and industrial productivity. The processes of industrialization and urbanization make the basis of the contemporary social dynamics in Yugoslavia and they play an ever greater role in the sphere of development. Industry has emerged as a dominant activity, while land economy has become a branch of industry. The social category of a *peasant* is becoming less and less distinct or is reduced to a small quantity.⁵ Even in very small villages smaller industrial plants or specialized workshops have of late been opened as branches of larger factories, which employ a good deal of village labour.

According to the 1971 census out of the total number of active population in Yugoslavia 53,6% were working in industry, mining, civil engineering and tertiary activities, while 44,6% were engaged in agriculture with fishing and forestry.⁶ A new census will no doubt reveal a great decrease in the percentage of the village population in favour of the town population. However, some of those who are cultivating land are exposed to the extraneous influences and are embracing urban values.⁷

Yugoslav political system with socialistic ideology and socialistic relationships within the society contributes to an ever greater social mobility. The influence of the mass media and communication as well as education, administration and the like also play an important part in the general process of changes.

Socialistic system in Yugoslavia is also distinguished for its planned changes by which it deliberately modernizes Yugoslav society, uprooting various antiquated ways of life, for instance eradication of illiteracy, replacing obsolete technology by the modern one, introducing planned melioration of land, adapting the functioning of machines and tools to man, introducing new form of association of men, and more equitable relations in the sphere of ownership and remuneration.⁸

We should also point to two important geographical factors which both in the past and today play an important part in the transformation of folk culture. The first one is the space connections, i.e. modernization of the road-network, and the second, the gravitational pull of central settlements.⁹

The road-network plays an important part in bringing about speedy and important changes, including regional and village roads which were adapted for car traffic and which directly connect

⁵ Ц. Костић, *Перспективе промена у нашем друштву и култури до 2000 године*, Симпозијум (in footnote 2), 132.

⁶ Коначни резултати пописа становништва и станова 1971. Савезни завод за статистику.

⁷ Ц. Костић, *op. cit.*

⁸ *Ibid.*, 130.

⁹ М. Панов, *Утицај депопулације на промену културе у планинским селима СР Македоније*, Симпозијум (in footnote 2), 98.

villages with towns. There are many examples which provide evidence that after such a road has been built, in course of one year only the landscape has changed to such a degree that it is difficult to recognise it.

Modern road-network has today inevitably brought the village population to currents of modern life. Car and bus connections have been extended even to the most remote villages.

The second important geographical factor, particularly in the transformation of folk culture is the space-gravitational and functional relationship between towns and villages. In other words, the process of urbanization is nowadays occurring without central places, and in some cases it goes in the opposite direction, introducing the elements of traditional culture, especially into smaller town settlements. This can be accounted for by intensive settlement of village population in towns. It is in such places that the collision, interpenetration and changes between these two types of culture can be best observed, although this process is limited in time. In any case the higher standard affects the currents of folk culture.¹⁰

(5) The combination of the mentioned factors fundamentally changes traditional cultures and social elements and phenomena. The bulk of the population, and in particular that from the village, together with its traditional features is undergoing a change and is being restructured. These processes, naturally, do not follow a straight line and are not synchronized, and they do not occur in the same manner in every part of the country. Hence, we have many discrepancies, differences and even deviations.¹¹ A great ethnical heterogeneity of the Yugoslav multinational community bears its part in it for there are three religious denominations: orthodox, catholic and islamic. The intensity of changes also depends a good deal on the still uneven economic development of individual parts of Yugoslavia, which is a burden from the past.

As a result, all these changes differ in their types and categories. Some traditional values have completely disappeared, some emerge in a new form, some have not been fundamentally changed, except that they have assumed a new function.¹² Completely new values devoid of traditional features both in rural and in old urban settlements are becoming more and more common.

The category of *acculturation* includes such phenomena which come as a result of *cultures in contact* (British term), i.e. when groups of people or individuals with different cultures come into a direct contact, and the changes that follow.

¹⁰ *Ibid.*, 99.

¹¹ P. PAKUŠ, *op. cit.*, 42.

¹² D. RIHTMAN-AUGUŠTIN, *O nekim metodološkim problemima etnološkog istraživanja sadašnjosti*, Etnološki pregled 12, Ljubljana 1974, 122.

The changes that follow from the cultures in contact should not be understood as the transfer of elements from one culture into another, but rather as the final result of interaction between groups or individuals with different cultures. Here we are dealing with a two-way process which affects not only rural but also urban milieus.

Since we are dealing here with fundamental changes that have taken place in the Yugoslav society and its structure, it is difficult to speak of total continuation of traditional patterns although a certain amount of *continuity*, which at first glance can be observed in contemporary picture of the society and culture, cannot be denied.

»If traditional patterns of culture lend colour or certain values to contemporary ways of life, that would be the last thing we should regret and ignore in our investigations. The trends of the growth of civilization are so levelling in their quality, that we can only wish for modern interpretation of the tradition.«¹³

The changes that have taken place in the life, culture and opinions of the Yugoslav peoples since the Second World War until today are indeed numerous. They include all spheres of life: the system of economy and labour, place of residence, clothing, nutrition, social relations and family life, customs and beliefs, folklore (songs, music, dances), the attitudes that people take towards things and phenomena surrounding them etc.

To illustrate we submit several actual examples, reflecting changes in the traditional cultural heritage.

Migrations of population play an important part in changes. For the last three centuries, and especially after the Second World War, the population in Yugoslavia has migrated all over the country. This was conducive to intermixing and mingling of the population, which can be noticed in the physical and anthropological characteristics.

There are several kinds of migrations: *permanent, daily, and seasonal or temporary*. To the first group belong the transfer and moving of people from one place to another, from one part of the country to another, where as a rule they settle permanently. Such movements follow the direction from village to town and industrial places.

Daily migrations of workers employed in town, and who otherwise live in the village and also work on the land, is quite a new phenomenon in the life of our village, and it is one of the ways by which contemporary changes are introduced into the life of village.

¹³ *Ibid.*, 123.

There exist also *seasonal migrations* which are connected to some kind of non-agricultural activities, for instance house-building workers or those working on the land during the summer and autumn season, on the fields of large agricultural estates.

Of far greater importance is the *economic migration* which takes people out of the country to work abroad temporarily in order to earn money. A special feature of this kind of migration is a large number of women participating in it.

All kinds of migrations mentioned above affect to a lesser or greater degree the village and its ways of life and contribute to its embracing of the achievements of modern culture. When speaking of acquiring new ways of life, there is an obvious difference between the people who earn their living only from land and those who can earn, if only temporarily, in some other ways, too. It is not only an increase in the income that matters here, but also the acquiring and application of all that has been seen in a new milieu, in other words we are dealing here not only with changed possibilities, but also with a new evaluation of needs and desires.

The introducing of *agricultural technology* into the village has resulted in important changes in the agricultural life of the village. Modern techniques in the cultivation of land together with the application of up-to-date machines, tools and chemical fertilizers has liberated from hard work a good deal of village labour, which has come from the village to work in industry or to seek other employment.

The growth of industry and rapid advancement in general technology has caused the material standard of the people to acquire a new basis and dimension. This is particularly manifest in new *types of settlements* (in town suburban industrial centres) establishing urban centres in villages and in their tendency to become equal with the towns.

The evolution of *the house* has been manifold. It is constructed on contemporary architectural principles both with regard to material used and the arrangement of the inside and the function designated to the rooms. The outbuildings on the farm have undergone the same modernization as the house.

The national costume has on the whole lost regional and ethnic characteristics. The innovations from the town are ousting or have completely ousted traditional clothes, having as a result gradual uniformity in the style of dressing on a large scale.

Considerable changes can be noticed also in *the diet* of the population, not only that its standard has been improved, which is natural in view of the fact that general standard has risen, but also with regard to the changes in the composition of the diet. Until the Second World War in some parts of Yugoslavia maize was staple food, and bread made of it was eaten all the year round, while bread made of wheat was used only as ritual bread

for holidays. Today is only eaten bread made of wheat. Products of food industry have profoundly changed the eating habits of people in general.

The ethnologists studying the changes occurring in contemporary life of the people are all unanimous in their opinion that *spiritual culture*, including customs, preserves its traditional forms much longer than material culture.

The customs which have not been abandoned or are only very slowly abandoned are subject to transformation during which their ritual function is the first to disappear. On the other hand, owing to new socio-economic conditions, new customs, devoid of religious and ritual character, are being introduced and accepted, e.g. the sending-off of recruits, the celebration of the Day of Uprising, the Republic Day, New Year Day, the socialist patron saint (*slava*), etc.¹⁴

The transformation of a custom is achieved in such a manner that it is not abandoned in its entirety, but only partly, i.e. only some elements are given up. It is not uncommon that a custom is observed for sheer inertia, and its form is preserved while the real cause for its observation has been either completely lost or changed.

As for the custom practice, it has undergone many changes, which is, for instance, quite obvious with the accessories whose appearance and use have been changed. Changes can be observed too with regard to the number and composition of participants in individual customs. This is particularly noticeable when watching ritual processions. It is a well-known fact that for instance *dodole* (rain makers) are no longer performed by young girls from the village, but their place has been taken over by Gypsies.¹⁵

Since the agricultural machines were introduced, complex customs of various magical character, formerly performed in the field on the occasion of first plowing, sowing and harvesting, have been discontinued.

Some of the collective celebrations which until recently have had a marked ritual character (patron saint — *slava*, church patron saint — *litija*, wedding, etc.), but which have been discontinued, have nowadays acquired a socio-economic character. Such celebrations, which provide an opportunity for displaying economic power and reputation of a family, are also an occasion for members, relatives and friends of family to gather together, and

¹⁴ Д. Антонијевић, *Социјалистичка слава у Срему*, Рад XX конгреса Савеза фолклориста Југославије, Нови Сад 1973, 91—95.

¹⁵ Д. Бандић — Р. Ракић, *О проучавању савремених промена у обичајном животу нашег народа*, Симпозијум, (in footnote 2), 84.

in the village it is still the best way to keep up one's social relations.¹⁶

If we thus go on from one custom to another, we shall come to the conclusion that they have not disappeared, even though they are rapidly changing, but that they exist on several levels, one of them being explicit and visible, while the other not visible.¹⁷

(6) From what has been said so far we can come to the conclusion that contemporary ethnical phenomena, taken as a whole, display a strong unity of the old and new. In some instances it is only a modification of old elements, while sometimes completely new structures have been formed. Factors inducing changes in Yugoslav society do not affect with the same intensity ethnical groups, peoples and individual destinies.¹⁸ Sometimes these processes manifest themselves differently and will be felt sooner in one place than in another. It is certain, however, that forces of future are already felt in present-day changes, and that they surpass the existing ethnic structures and differences.¹⁹

As for the perspectives in Yugoslavia like in other industrially developed countries, one can expect further growth of urban and industrial society at the expense of the agrarian and rural one. Technological processes will have a levelling effect both in the sphere of material and the spiritual life, but mostly in the former one. Different conclusions can be drawn from these facts. Some are of the opinion that society will develop towards the *universalism* and that such processes will strengthen and confirm in practice the equality of people, while the others, on the contrary, think that the notion of people's equality will decline, and that the tendency that every individual will differ from the other one, will be on the increase.²⁰

Our basic assumption is that in the future the process of changes in the traditional culture and ways of life will develop on a still larger scale, while the man's actual power in relation to these processes will imply his more efficient mastering of the nature.

In any case, the interest for studies relevant to the changes concerning man will continue to be in the centre of ethnology, and we are confident that it will constantly grow, and for this reason ethnology will have to change and improve both the subject matter and the methods of its explorations.

¹⁶ P. Kažmačević, *Промене у народној култури Семберије*, Симпозијум, (in footnote 2), 108.

¹⁷ D. Rihtman-Auguštin, *O nekim metodološkim problemima etnološkog istraživanja sadašnjosti*, 126.

¹⁸ D. Rihtman-Auguštin, *Pretpostavke suvremenog etnološkog istraživanja*, 13.

¹⁹ *Ibid.*

²⁰ И. Костић, *op. cit.*, 134.

ПРОЦЕСИ ДРУШТВЕНИХ ПРОМЕНА У ЈУГОСЛАВИЈИ

Резиме

Друштвене промене као изразити феномен савремености разматрају се са становишта етнологије. После сажетог указивања на резултате до којих је етнoлошка наука дошла у проучавању друштвених промена у нас у периоду после другог светског рата, чини се краћи поглед у прошлост и указује на XIX век и зачетке промена у традицијским вредностима народне културе, на које је далекосежно упозорио Вук Караџић. Наравно да су се у овим временима промене одвијале споро, под условима недовољно развијене индустријске и аграрне средине.

Други светски рат означио је прекретницу двеју суштински и садржајно различитих друштвених епоха. Промене које су се дешавале у прошлости у патријархалној сеоској средини ни издалека не могу се поредити са данашњим, ни по својој јачини, ни по својој свеобухватности.

Од фактора који су деловали на процесе друштвених промена после другог светског рата, истиче се на првом месту снажан индустријски развитак, а са њим и урбанизација. Указује се и на значај географске средине која је са мрежом нових путева и саобраћајем приближила сеоско становништво савременим токовима живота. Просторно-гравитациони и функционални однос између градова и села се развио у великој мери.

Сви ови фактори суштински су утицали и променили или трансформисали традицијске културне и социјалне вредности села. Свакако да ови процеси не иду ни праволинијски ни синхроно. Отуда за последицу имамо различите типове и категорије промена традицијских вредности. Акултурација као производ културног контакта је веома изражена, а проблем континуитета се не може порећи. То потврђују и конкретни примери у начину привређивања, и рада, становању, одевању, исхрани, породичном животу, обредима и веровањима и фолклору.

Даљи развитак урбаног и индустријског друштва на рачун аграрног и руралног, у коме технолошки процеси доводе до изједначавања како у материјалном тако и духовном животу, отварају различите перспективе. Неки сматрају да ће се због тога друштво кретати у правцу „универзализма” и међусобне једнакости људи, док други, да ће осећање једнакости међу људима слабити, а да ће јачати тенденција међусобног разликовања.

КРИТИКЕ, ПРИКАЗИ, ИЗВЕШТАЈИ

Vladimir I. Georgiev, *LA LINGUA E L'ORIGINE DEGLI ETRUSCHI*
(Језик и порекло Етрураца), Editrice Nagard, Roma 1979, 133 стр.

Енигма коју већ вековима намеће нерешено питање порекла Етрураца и, у вези с тим, досадашњи неуспели или само делимично успели покушаји да се одгонетну записи на њиховом језику доприноси да и ову књигу прихватимо с резервом. Разлози су оправдани. Поменимо само најзначајнија тврђења која су се у вези с тим чула у послератном периоду, понекад и од једнострано или недовољно обавештених посленика, који су, у готово свим случајевима, показивали велики ентузијазам и жељу да компаративним методом изврше реконструкције и реше проблем. Тврдило се да у Етрурцима треба искључиво видети једно северногрчко племе, потом се указивало на њих као на народ који се може сврстати у илирско-трачку групу, па је, према томе, њихов језик један рани стадијум данашњег албанског језика, или је било и мишљења по којима су они сродници Рета, који се не убрајају у Индоевропљане. Бројни записи на етрурском језику, писани грчким алфабетом, и до данас су остали неодгонетнути, и поред настојања врских прегалаца који су дали драгоцене доприносе проучавању етрурске културе и реликата, уклопљених понекад, преко латинског и романског наслеђа, у свеопшту баштину.

Дешифровању етрурског језика нису допринели ни тзв. златни листићи из Пиргија, откривени пре једне и по деценије. Иако је

и ту реч о двојезичном тексту, писаном на етрурском и феничанском, проблем остаје отворен, јер две садржине нису потпуно исте. Дакле, ако је почетком треће деценије прошлог века розетски камен, двојезични текст на грчком и египатском (писан хијероглифима), омогућио Ж. Шамполиону да дефинитивно скине тајну са египатског писма, овде такав подухват није био могућан: схваћен је једино смисао записа, али није одгонетнут језик. Не упуштајући се на овом месту у разне теорије у вези са пореклом Етрураца и њиховим језиком, које су у њима виделе час аутохтоне становнике старе Италије, час Индоевропљане, час преиндоевропљане (како произлази и на основу неких радова које смо раније поменули), стичемо утисак — нарочито ако се осврнемо на чисто лингвистичке странице књиге коју приказујемо — да проблем и није могао да буде решен онако како је то учињено у овој студији док нису извршене извесне предрадње. А оне би се заснивале на скидању копрене са хетитског, тј. на процесу који је завршен у међуратном периоду захваљујући чешком научнику Б. Хрозном и његовом успешном дешифровању хетитских текстова, писаних хијероглифским и клинастим писмом. На основу тога овај језик је сврстан у групу раних (према нашем садашњем знању) индоевропских језика, што је омогућило не само

даљи рад на његовом проучавању већ и на повезивању са суседним језицима у Малој Азији и на Балкану, као и на отварању једне нове димензије у идноевропеистици, димензије непознате до половине нашег столећа: постојање заједничке хетитско-лувијске језичке групе, којој је припадао и језик Либана и Тројанаца, као и житеља многих острва у Егејском мору, што је данас у науци прихваћена чињеница.

Прелазећи на приказивање књиге, желели бисмо да избегнемо прве стране под насловом *Prefazione* [*Предговор*], јер на њима аутор, у облику новинских интервјуа, објављених у више листова, води полемику са М. Палогиниом и његовим следбеницима, групом најпознатијих данашњих стручњака за етрурско питање.

Introduzione [*Увод*] се кратко осврће на историју Етрураца, народа који је живео на територији средње Италије, између VIII и I века пре н.е. и који је понекад продирао и на југ и север и зрачио обалама Тиренског мора, да би се постепено утопио у Римљане, делећи судбину не само италских народа него и највећег броја народа који су били под влашћу Рима. Тај моменат треба и посебно истаћи кад је реч о овом народу који је био лимитрофан с Латинима, с којима је живео у симбиози. Бугарски научник је у праву кад тврди, држећи се података које су оставили писци старог века, да су Етрурци дошли у Италију из северозападног дела Мале Азије, што другим речима значи да је Вергилије, пишући своју *Енеиду*, користио традицију која је у Августово време још увек била жива, не везујући се искључиво за митологију. Томе иду у прилог и најновија ископавања која несумњиво говоре о доста раном присуству индоевропских племена у јужној Италији, а не и на северу полуострва, док је традиција тројанског порекла Етрураца у старом веку заиста постојала. На крају, било је више индиција којих се један број научника повремено држао, а оне су подржавале један приступ који је В. Георгиев прихватио, и то

лингвистички, уз коришћење историјских и других постојећих података, заснивајући пре свега своје поставке на компаративном разматрању.

Кад је реч о етрурском језику и методу који је бугарског научника довео до значајних резултата које излаже у овој књизи, односно до дешифровања етрурског језика — како сам каже —, од следећих седам поглавља треба указати на два наредна. То су друго и треће поглавље. Оба су лингвистичка у најужем смислу речи. Док се у једном говори о примењеном методу који је омогућио решење питања, у другом се дају конкретни докази ауторових твђења.

У другом поглављу, *Il problema della lingua* [*Питање језика*], водећи рачуна о хронологији настанка сачуваних записа на етрурском језику, Георгиев налази да се они могу сврстати у две групе: у старију, коју везује за период од VII до IV, и млађу, коју везује за раздобље од III до I века пре н.е. Пошто је потом указао на скромне и незадовољавајуће резултате до којих су посленици са овог подручја дошли пре њега применом *етимолошког* и *комбинованог* метода (нагласимо да је међу њима било мало правих лингвиста!). В. Георгиев истиче да је таквим поступком било немогуће наћи право решење *етрурске енигме*. О методу кога се сам прихватио, он дословно пише следеће (стр. 18): „Да бих дешифровао етрурски језик, применио сам нов метод, *морфолошки*, тј. *метод морфолошког модела* или *морфолошке статистике*. Познато је да речи могу лако да се позајме из једног језика и да пређу у други, али граматички елементи, као деκлинације именица и наставци глагола, заменице итд., могу тешко да се позајме. *Морфологија је најкарактеристичнији и најстабилнији део лингвистичке структуре*... Па ако би се дешифровао етрурски, тј. да би се разумели етрурски текстови, потребно је утврдити његове сродничке односе са језиком или са језицима са којима је у блиском сродству.” Пошто је истакао значај морфологије, која је

веома значајна за индоевропску језичку групу, првенствено за старије и најстарије језичке фазе, аутор приказује морфолошки систем етрурског језика упоређујући га с хетитским. Затим, у наставку, В. Георгиев истиче да је у етрурском и хетитском језику реч о два дијалекта једног истог језика — једном западном и другом источном. Тешкоћа је само у томе што су најмлађи хетитски записи познати из XII века, а најстарији етрурски из VII века пре н. е., тако да међу њима постоји празнина од пет столећа. Следећи примери које аутор у истом поглављу наводи у потврду својих теорија неопобитно говоре да данас, кад је реч о етрурским текстовима, можемо прећи на њихово превођење, а не искључиво на евентуално тумачење, као што се раније практиковало. Читаво поглавље је документовано многим преводима са етрурског на латински и италијански. У поређењу са примерима који су другде тумачени другачије, рекли бисмо да ово излагање делује убедљиво. Аутор свагда води рачуна о дијакроном моменту, наглашавајући разлике које су у међувремену настајале у једном истом језику.

Треће поглавље, *Etrusco ed ittita — un confronto degli elementi noti della grammatica etrusca* [Етрурски и хетитски — упоређење познатих елемената етрурске граматике] пружа не само широку већ и убедљиву слику ауторових настојања да покаже блиску сродност два језика у фонетици, морфологији и синтакси, као и у грађењу речи. Поред већ поменутог, документацији иде у прилог и краћи речник етрурско-хетитских подударности у области лексике. Укратко, оба поглавља, узета као целина, пружају несумњиву потврду закључцима бугарског научника.

Остала поглавља, иако претежно заснована на лингвистичким поставкама, представљају културноисторијска разматрања која поткрепљују оно што је речено у претходним поглављима.

Тако, четврто поглавље, под насловом *L'origine degli Etruschi*

[*Порекло Етрураца*], показује, уз помоћ старих египатских извора, да су топоними *Троја* и *Етрурија* (данас *Тоскана*) у блиској вези, с обзиром на то да други топоним поседује протетично *e*, као и да у етрурском нема вокала *o*.

Пето поглавље, *La situazione etnica nell'antica Asia Minore nord-occidentale* [Етничка ситуација северозападне Мале Азије у старом веку], приказује етничко и лингвистичко стање које смо нагласили на почетку овог приказа. Сеоба Тројанаца у Италију наступила је после рата опеваног у *Илијади*, који су Микенци успели да добију и да осигурају себи превласт на Егејском мору као што су то учинили и нешто раније, истиснувши са овог подручја Крићане.

Шесто поглавље, *La lingua dell'iscrizione di Lemno* [Језик натписа са Лемноса] дешифрује овај документ који је — по речима аутора — језички веома близак етрурском, а датира из VII или VI века пре н. е.

Седмо поглавље, *L'origine della mitologia etrusca* [Порекло етрурске митологије] указује на тесну повезаност етрурске културе са културама малеоазијских и балканских народа.

Осмо поглавље, *Quadro cronologico della storia del popolo etrusco* [Хронолошки преглед историје етрурског народа] даје главне моменте историје овог народа, почевши од његовог доласка у Италију.

Књига се завршава краћом Библиографијом.

Када се има у виду да се више пута тврдило да су непознати језици дешифровани, што није миомисло ни етрурски, а што је у току краћег или дужег периода оповргавано, мишљења смо да и тврђења у овој књизи треба примити с резервом, првенствено док се методом бугарског научника не буду прочитали и дужи етрурски записи, којих није мало. За разлику од других књига које говоре о Етрурцима и њиховом језику, овде је реч о тврђењима које је изрекао добро информисани лингвиста, а не истраживач из неке

друге, суседне области. Међутим, ако је реч о анализи којом је В. Георгиев дошао до својих тврђења и о методу који је применио, њих треба само поздравити и очекивати даље резултате, првенствено ако имамо у виду многе табеле и поребења која је дао да би поткрепио своје тезе. Ако буде тачно, ово откриће довешће и до промене неких гледишта са којих су историчари полазили при разматрању најстарије прошлости ме-

дитеранских народа. Кад је реч о лингвистици, пре свега индоевропеистици, она ће будућим генерацијама пружити слику која се знатно разликује од слике коју ми данас имамо о њој. Не сумњамо да ће се она разликовати и више него што се разликује упоредна граматика Франца Бопа од упоредне граматике индоевропских језика каснијег периода.

Момчило Д. Савић

Virgil Căndea, RATIUNEA DOMINANTA
(Владавина разума), Kluž — Нарока 1979, 381 стр.

Под овим насловом, који је превод на румунски језик једног дела непознатог филозофа александријске школе из I века пре н. е., дела које је Еразмо Ротердамски својевремено превео на латински (1524. године) као *De imperatrice ratione*, румунски аутор Вирџил Кандеа, одличан познавалац не само румунске литературе већ и европских и балканских књижевности, нарочито њихових старијих периода, дао је неколико студија културно-историјске садржине. Реч је о посебном сагледавању неких појава не само у румунској књижевности и у стремљењима на културном пољу него и о идејама које су се у одређеном периоду, тј. током XVII века, испољиле у многим књижевним и у другим делима, као и у схватањима људи од пера на читавом Балкану или, према аутору, на европском Југоистоку.

После краћег Увода В. Кандеа даје својих пет студија које су настале током дужег периода. Међутим, све их повезује заједничка нит: у средишту ауторове пажње су путеве којима је текао преображај у схватањима интелектуалаца и људи од пера разних балканских народа при постепеном напуштању старих, преживелих средњовековних поимања и уклапању у струјања која су зрачила са Запада, почевши од ренесансе и надаље, или која су се аутохотно јављала, без обзира на језик којим су писана дела о којима је реч, с обзиром на то да је Балкан

одувек био подручје на коме вишејезичност није чинила препреку комуницирању међу људима.

Прва од ових студија, под насловом *Румунски хуманизам* која се састоји из више поглавља (*Периоди и путеви продирања хуманизма у румунске земље, Хуманисти у румунским земљама, Репрезентативне особине румунског хуманизма, Латинско порекло — племенитост и цивилизација, Одлике народног језика, Оплемењавање путем културе, Рационалан човек и идеал овоземањаског живота*, итд.), може да заведе читаоца ако не схвати да је аутор посматрао хуманизам на посебан начин, налазећи му многоструке корене, а не само везујући га за поједине утицаје који су на румунској територију допирали усамљено, преко Балкана или преко Пољске.

У другој студији, *Хуманизам Удриште Настурела и агонија културног славонизма у румунским земљама*, приказано је постепено продирање хуманистичких идеја у румунску књижевност. Реч је не само о делима која су писана на румунском језику већ и о делима која су — на румунској језичкој територији — имала дугу традицију на словенском, посебно ако се зна да се први писани споменик на румунском језику јавља касно, тек 1521. године. Према томе, аутор је у праву ако појаву коју прати види не само у делима писаним на румунском језику већ и у списима који су им претходили на словенском,

језику културе, који је на овој територији представљао исто оно што и латински у западнороманским и у неким другим европским земљама, понекад чак и до најновијег доба. У овом случају испитивање је обављено на књижевном делу румунског великаша и човека од пера Удришта Настурела, који је умро 1659. године. Прекретница у схватањима огледа се — као што је и раније истицано — током XVII века.

Ако се аутор у претходној студији задржао на продирању хуманистичких идеја на румунску територију а разматрао дела писана на словенском језику, следеће странице, *Николаје Милеску и почеци хуманистичких превода на румунски језик*, дају широку слику овог процеса који је у истом раздобљу захватио и списе на румунском језику. Високи функционер на молдавском и влашком двору, а потом у служби руског цара Алексија Михајловича, Милеску (1636—1708) остао је познат и ван граница своје земље по списима *Дневник о путу у Кину* и *Опис Кине*, насталим током посланства које је обавио за руски двор. Међутим, разматрајући дело Милескуа, коме су била добро позната и културна струјања у Немачкој и Француској, где је боравио у дипломатској мисији, аутор се не задржава на тим добро познатим списима, већ даје опширну слику превода које је Милеску обавио са грчког језика на румунски језик, користећи критичка издања на латинском и другим европским језицима. Захваљујући њему, Румуни су први пут добили, после многих делова преведених са словенског, интегрални текст *Старог завета*, као и превод већ поменутог дела непознатог александријског филозофа, које представља први филозофски спис на румунском језику.

Иако је у обе последње студије проблематика уско румунска, бар судећи по насловима, чињеница је да је излагање постављено — као што је једино и могућно — на веома широком балканолошком плану и, у другој од њих, у вези са критичким издањима појединих рукописа који су се у прет-

ходним столењима појавили на европском Западу. Ако бисмо рекли да све три до сада изложене студије представљају, пре свега, леп прилог идејама и схватањима који су провејавали у старијем периоду румунске књижевности (било да је писана на румунском или словенском), што је само делимично тачно ако се узме да су многе странице и ту посвећене стваралаштву других аутора нерумунског порекла, Грка, Срба и осталих, четврта студија, под насловом *Интелектуалац на европском Југоистоку у XVII веку*, своди се на странице које превазилазе румунске језичке и етничке границе и откривају један недовољно познат слој интелектуалаца балканских народа у кључном периоду какав је, по речима аутора, био XVII век. То је и разлог што ћемо се на разматрању ове студије задржати мало дуже.

Полазећи од оправданог тврђења да је историографија идеја XVII века европског Југоистока много сиромашнија од политичке историографије овог раздобља, аутор наглашава да је западни свет, који је до тог периода видео у Османској Империји само непријатеља, почео да се озбиљно интересује за њу и њен живот, као што се интересовао и некада, до краја XVI века, пре него што су Османлије почеле да представљају опасност за Запад. Указујући на низ нових феномена који су дошли до изражаја као императив времена (као последица војног, политичког и економског посустајања) у туркократији у периоду њеног слабљења, В. Кандеа се орабује од романтичарских ставова о том периоду историчара XIX века појединих балканских народа, спутаних субјективним осећањима у периоду национално-ослободилачких борби, те пружа слику коезистенције интелектуалаца разних конфесија и разних схватања, који су се често допуњавали: хришћанска и исламска средишта културе живела су напоредо и на територији Османске Империје и у њеном суседству, а ако је било прогањања (што се не може оспорити), њега су подједнако осетили и хришћани и муслимани. Схва-

тајући интелектуалца у најширем смислу, В. Кандеа га сагледава у разним видовима: он указује на његов посебан и многоструки лик на Балкану. Стога неће бити наодмет да наведемо само наслове неких поглавља ове студије: *Дефиниција балканског интелектуалца XVII века, Европски поглед на турократску културу, Школа, Књига, Доктринарна схватања, Етичка схватања, Улема, Клер* итд.

У тренутку опадања, а у жељи да себи продужи живот, схвативши да више није надмоћна већ да је само равна европским државама, Османска Империја је морала да се ослони на своје хришћанске поданике, који су могли много умешније да се снабу у преговорима са својим западним једноверницима. И то је дало нов подстицај многим трговачким или некадашњим племићким породицама, а посебно Фанариотима. Додајмо да је трговина у Турској била углавном у рукама немуслимана, а италијански утицај је био веома жив. Многе хришћанске школе и училишта, какви су настали по грчким острвима и широм других области Империје, били су на истом нивоу на коме и исламска училишта. Прави интелектуалац није могао да се замисли без познавања турског, персијског и арапског језика, али ни без италијанског и француског, као ни без познавања класичних језика, грчког и латинског. Прелазак с религије на религију или ренегатство деловали су позитивно у

културном погледу, јер су њихови носиоци омогућавали прожимање културе Истока и Запада.

Приказујући ове односе на веома широком плану, аутор, уз богату литературу и архивску грађу на које се позива, указује на задатке који се постављају новим генерацијама историчара културе, а истовремено настоји да нас ослободи једног мита који се уврежио код читавих поколења. Чињеница је да је на Балкану било коезистирања и прожимања идеја, насталих из различитих, понекад само наизглед опречних филозофија.

Последње поглавље, *Историографија румунског хуманизма*, чини, у неку рuku, костур прве студије.

Књига се завршава краћим резимеом на енглеском језику.

Многи ликовни прилози дочаравају време о чијим идејама аутор говори, док *Индекс* личних и географских имена олакшава коришћење књигом.

Реч је о књизи која је успела да нам представи културна струјања код балканских народа, као и њихове источне и западне изворе, у једном периоду када је, после двестагодишњег успешног продирања, Исток почео да се повлачи пред Западом. Рекли бисмо да је ова књига истовремено дала подстрек за даљи рад и истраживања у једном смеру који је до данас ретко долазио до изражаја.

Момчило Д. Савић

Virgil Căndeă — Constantin Simionescu,
MONT ATHOS — PRESENCES ROUMAINES
Bucureşti 1979.

Међу публикацијама које су се последњих година појавиле у вези са хиљадугодишњим постојањем Монашке републике на Светој гори, простору на коме су сачувани подаци о баштини балканских народа, налази се и књига коју приказујемо.

У књизи се разматра присуство Румуна у Светој гори, као и односи између светогорских мана-

стира, румунских кнежевина и манастира који су се налазили на територији ових кнежевина у време када више није било хришћанских држава јужно од Дунава. Хришћански свет на Балкану био је потиснут отоманском инвазијом у дубоку позадину. С нестанком државних формација угашена су културна средишта. Нашта раније, међутим, а посебно у том пе-

риоду, формиране су румунске кнежевине у којима је словенски језик дуго био језик цркве и државне администрације, што је њихове владаре и племство умногоме обавезивало да наставе традицију феудалаца јужно од Дунава.

Ако се прате везе које су постојале између манастира на Светој гори и Румуна, запазиће се да су оне одржаване непрекидно у току скоро пет столећа.

Као први ктитор светогорских манастира, међу многим владарима и бољарима, помиње се 1393. године влашки војвода Влајко, који је богато даровао светогорске манастире. То ће се продужити све до 17. децембра 1863. године, када је кнез Александар Јоан Куза, владар уједињене Влашке и Молдавије, национализовао поседе у Румунији који су били у рукама црквених организација у области источног Средоземља, чиме су били погођени и светогорски поседе. Циљ ове публикације је да покаже, с једне стране, чиме су Румуни задужили Свету гору, а, с друге стране, чиме је Света гора задужила Румуне. Крајем про-

шлог века, руски историчар Порфирије Успенски нагласио је да ни један народ није задужио Свету гору толико колико Румуни.

После опсежног увода из пера академика Emilia Condurachea, ова публикација, опремљена већим бројем ликовних прилога у боји, указују на многе појединости које сведоче о присуству Румуна у разним светогорским манастирима и скитовима. Ту су: Зограф, Дохијар, Ксенофон, Пантелејмон, Симон Петра, Григориј, Дионисије, Свети Павле, Велика Лавра, Продром, Каракал, Ивирон, Култумус, Ставроникита, Пантократор, Свети Илија, Ватопед, Есвигмен и Хиландар. У сваком од ових манастира или скитова (а не само у Хиландару) постоје многи докази о присуству Румуна у Светој гори и о везама који је она одржавала са манастирима у Молдавији.

Публикација је занимљива за историчаре уметности, али и за све оне који желе да се обавесте о вековној повезаности балканских народа на културном пољу.

Милан Ванку

АРХИВСКА ГРАБА О СТАКЛУ И СТАКЛАРСТВУ У ДУБРОВНИКУ (XIV—XVI ВЕК)

Сабрала и уредила Верена Хан. Балканолошки институт САНУ, Посебна издања, књ. 9, Београд 1979, 389 стр.

Објављивање архивске грабе о стаклу и стакларству у Дубровнику за временски распон од три века представља својеврстан подухват који је вредан похвале. Уз *Грабу о сликарској школи у Дубровнику (XIII — XVI век)*, коју је објавио Јорџо Тадић 1952. године, ова *Граба* је друга комплетна збирка архивских бележака о једном занату у Дубровнику на прелазу касног средњег века у нови век. Она, према томе, није избор докумената, већ обухвата „безмало све списе који су на било који начин или у било којој вези важни а познавање развоја стакларства у Дубровнику и оних непосредних и посредних манифестација које га прате”.

Граба се састоји од 715 докумената који обухватају период од 1312. до 1599. године који су забе-

лежени у дубровачким архивским књигама, затим од садржајног предговора, брижљиво израђених регистара имена, места и ствари (Index nominum — locorum — rerum) и неколико факсимила докумената. Документи приказани у *Граби* резултат су вишегодишњег систематског испитивања скоро свих серија у Дубровачком архиву за поменути период. Аутор наводи да су приложени документи исписани из четрнаест архивских серија, а фрагментарно су у збирку унети и потребни документи из других архивских књига.

Приложени попис коришћених архивских серија при састављању *Грабе* предочава сваком познаваоцу фондова Дубровачког архива да оваква збирка докумената мо-

же да проистекне не само као резултат дуготрајног рада, већ и крајње коцентрације пажње при читању архивских књига, бескрајног стрљења и истинске научничке жеље и настојања да се што више докучи о једном „доста ексклузивном, типично градском, ретко негованом и много цењеном у прошлости“ занату, а о којем се скоро ништа није знало у односу на Дубровник, што се односи и на пласирање производа дубровачких стаклара ван овога града.

Објављени документи имају вишестрану важност. Они су значајан извор за проучавање динамике развоја стакларског заната у Дубровнику, занатске технологије, нивоа и квалитета производа, као и потреба и навика Дубровчана свих друштвених слојева да поседују и употребљавају предмете од стакла. Истовремено *Грађа* информише о продору дубровачких стакларских израђевина у балканске земље, затим у Апули-

ју, на Сицилији, у Александрију, и помаже да се сагледа важност Дубровника као стакларског центра ширих размера. *Грађа* такође представља и важан извор за историју стакла и стакларства у Европи, тачније муранско-млетачког, које је било водеће, а тесно повезано са дубровачким стакларством. Сем тога, ова збирка докумената означава и вредан извор за историју занатства у Дубровнику уопште, јер пружајући податке о комплексности токова настанка, раста, успона и нестајања стакларског заната омогућава да се боље сагледају токови развоја других заната из истог времена. Једном речју, *Архивска грађа о стаклу и стакларству у Дубровнику* представља значајан и врло користан зборник докумената не само за стручњаке за стакло, већ и за све друге који се баве проучавањем занатства и материјалне културе у овом периоду.

Бурђица Петровић

Petar Milosavljević, RADNIČKI POKRET U RUMUNJI I (1870—1917),
Balkanološki institut SANU, Beograd 1977, 153 стр.

У оквиру подухвата Балканолошког института да се представи развој радничког покрета балканских народа, одговарајуће место дато је радничком покрету у Румунији. Аутор се прихватио посла да укаже на начин кретања тенденције у радничком покрету почев од 1870. па све до уласка Румуније у први светски рат 1917. Аутор је користио изворе у Румунији, у првом реду радничку и социјалистичку штампу, као и шире публикације, а затим и богату литературу о овом питању на румунском и руском језику.

Рад се састоји од увода и шест поглавља. Прво поглавље говори о друштвено-економским односима у Румунији у другој половини XIX и почетком XX века, тј. о аграрној реформи коју је спровео 1864. године Александар Јоан Куза, владар румунске кнежевине. Ту је реч о осиромашењу сељака, о сељачким покретима и о почетку развоја румунске индустрије, у чему је велику улогу

имао страни капитал, док су припадници радничке класе у почетку претежно били страног порекла. Друго поглавље посвећено је идејном сазревању и организованом оформљењу радничког покрета. Ту је реч о првим радничким и социјал-демократским организацијама по градовима, које имају антимонархистички карактер, самим тим што се солидаришу са међународним радничким покретом. У даљем излагању реч је о ширењу марксистичких идеја осамдесетих година прошлог века, о формирању Социјалдемократске партије и њеном приступању II интернационали, на чијем је челу био Фридрих Енгелс. Формирање радничке партије истовремено је указало и на борбу између револуционарног и опортунистичког правца у румунској социјалдемократији. Поглавље се завршава анализом радничких покрета првих година нашег века, док је прилично простора посвећено сељачким иступањима у истом перио-

ду, као и ставу румунске социјал-демократије према сељачком питању.

Треће поглавље третира оживљавање и успон румунске социјал-демократске радничке партије. После кратког периода депресије почетком овог века, раднички покрет доживљава полет који се одражава у јачању синдикалног покрета, у обнови радничке штампе и низу митинга и штрајкова. У овом периоду вођена је посебна борба за укидање закона о корпорацијама. Међутим, покрет сељачким масама нишао је на подршку једино радничке класе.

Четврто поглавље је посвећено периоду обнове Социјалдемократске партије. Пошто је сељачки устанак у 1907. пропао, пролетаријат је опет постао главни противник буржоазије. У том периоду Социјалдемократска партија Румуније одржала је први конгрес са 94 делегата и представника 47 синдикалних и социјалдемократских организација из 20 градова. Ту је реч и о програму партије, претежно заснованом на реформистичким теоријским погледима. Међутим, раднички покрет бележи, све до почетка балканских ратова 1912., завидне успехе.

Пето поглавље обухвата пери-

од од почетка балканских ратова до уласка Румуније у светски раднички покрет. Он је био антиратно расположен, следећи ставове међународног радничког покрета. У току балканских ратова настале су економске кризе у румунској привреди, што је изазвало покрете у румунској радничкој класи, а и сељачке покрете, иако су они избијали неорганизовано.

Шесто поглавље посвећено је Трансилванији, територији која је тек после завршеног првог светског рата присаједињена Румунији. Ту се говори о Банату у периоду стварања двојне монархије до почетка нашег века.

Румунија је изразито аграрна земља у којој је радничка класа доста касно дошла до изражаја и понекад није била у стању да искористи савезништво са сељаштвом.

Књига даје на увид у предмет који обрађује, а уједно пружа и богату литературу. На крају су кратак резиме и листа извора и литературе.

Ова монографија пружа нашем читаоцу могућност да боље упозна почетке радничког покрета наших суседа.

Милан Ванку

Valentin Al. Georgescu — Petre Strihan
JUDECATA DOMNEASCA IN ȚARA ROMANEASCA ȘI MOLDOVA (1611—1831)
Partea I, Organizarea judecătorească, Vol. I (1611—1740),
București 1979, 218 стр.

Два аутора су се прихватила посла да овом опсежном књигом, која је рађена на основу богате библиографије, укажу на судски систем какав је у току дужег периода постојао у дунавским кнежевинама, које су биле нека врста тампон-држава између хришћанског и нехришћанског света, иако су признавале турску власт. Ограничена на одређени период, књига је подељена на осам поглавља, изузимајући увод, у коме се указује на опште карактеристике правних институција и традиција које су постојале у дунавским кнежевинама.

Прво поглавље посвећено је компетенцијама владара чија су

права почела да се сужавају још крајем XVI века, а посебно после смрти Михаила Храброг, првог ујединитеља свих румунских кнежевина.

У другом поглављу је опширно приказан владарски савет, његова општа структура и састав. Веома је занимљиво објашњен постојећи однос између владара и савета кад је реч о судској власти. Посебно је указано на компетенције које је савет имао без учешћа владара. Из свега произлази да су бољари имали одлучујућу улогу у судству. Треће поглавље посвећено је скупштини сталежа, која је тако названа у вези са сличним институцијама које су по-

стојале у многим европским феудалним државама. Међутим, за разлику од њих, румунску скупштину сталежа искључиво су чинили бољари, а само изузетно и представници крупног грађанског сталежа, док у њу нису имали приступа представници сељаштва. Следеће поглавље посвећено је Крајовској бановини, посебној институцији, чак и у периоду аустријске окупације (1718—1739).

Пето поглавље под насловом *Остали достојанственици који су имали судску власт*, веома је значајно, јер омогућава да проникнемо у неке компетенције високих функционера на румунским дворима. Разматрајући функције поменутих достојанственика, аутори имају у виду, пре свега, њихова судска овлашћења. После општег осврта на судску власт ових службеника, аутори се задржавају не само на њиховим општим него и на посебним овлашћењима, као и на овлашћењима која су им повремено додељивана. За онога ко је посебно заинтересован за устројство румунских феудалних дворова, термини као *ворник*, *логотет*, *хатман*, *вистијер*, *постелник*, *армаш*, итд. постаће јаснији после читања ове студије.

У шестом поглављу опширно је приказан рад изузетних органа судске власти у име владара. Реч је о органима који замењују владара или врше дужност уместо њега. У седмом поглављу говори се о спољним условима у којима се врши судска власт, на пример о месту суђења, о згради и сали за суђење, о дану суђења и јавности расправе. Аутори наглашавају да су расправе обављане на румунском језику, док их је администрација водила на словенском, који је у румунским кнежевинама у то доба био језик културе као латински на Западу. У осмом поглављу описано је обављање судске власти у време окупација.

Реч је о књизи која је занимљива са различитих гледишта. Не само историчар него и правник добиће праву слику о неким институционалним нијансама румунског феудалног друштва, тако да ће им извесни појмови или термини који се срећу у румунској историји постати јасни тек после читања ове књиге. Читаоци који не разуме румунски, аутори су омогућили да на француском језику упозна резултате до којих су дошли.

Милан Ванку

Василије Б. Крстић
ИСТОРИЈА СРПСКЕ ШТАМПЕ У УГАРСКОЈ 1791—1914.
Матица српска, Нови Сад 1980, 506 стр.

Јубилеји и годишњице били су, до сада, најчешће повод да се понешто напише о листовима који су од XVIII до XX века издавани у Аустрији и Угарској. Скерлићев *Историјски преглед српске штампе*, студија Светислава Шумаревића *Штампа у Срба до 1839*, и пригодан зборник *Почеци штампе југословенских народа* покушави су да се детаљније проучи српска штампа у континуитету. Међутим, непотпуно познавање материје и различити методолошки приступи само су неки од разлога што не можемо бити задовољни поменутих радовама. Ово су истовремено и чиниоци због којих књига Василија Крстића по-

стаје драгоцен приручник за даља истраживања српске штампе.

Василије Крстић је морао да прегледа више од две стотине новина, а комплете неких немају ни највеће библиотеке, затим да прочита многа архивска документа и упозна обимну литературу о издавачима и сарадницима. Сви листови приказани су у облику краћих или дужих монографија, а хронолошки преглед српске штампе омогућио је аутору да листове прати у континуитету и новине доведе у међусобну зависност. Књига је подељена на седам поглавља. У првом поглављу обрађени су *Почеци српске штампе (1719—1848)*. Аутор овде, сасвим оправдано, разматра и новине ко-

је су штампане у Бечу: „Сербскија новини“, „Славено-сербскија вједомости“ и „Новине сербске“, чиме је успоставио континуитет са „Сербским народним листом“ и „Сербским народним новинама“ Теодора Павловића. У другом поглављу, У *вртлогу револуције (1848—1849)*, пажња је посвећена листовима на чијим се страницама огледају револуционарна превраћања: „Вестник“, „Напредак“ и „Позорник“. О српској штампи под Баховим апсолутизмом и значајним културним последницима, браћи Медаковић и Александру Андрићу, расправља се у трећем поглављу, У *чврстим стегама (1849—1859)*. Буран развитак српске штампе између 1859. и 1884. описан је у делу *Са Малетићем на челу*. Уз „Србски дневник“, „Србобран“ и „Заставу“ дат је и преглед краткотрајних листова и хумористичко-сатиричних издања: „Комарац“, „Змај“, „Жижка“ итд. У петом поглављу Крстић је истакао велики значај „Заставе“ и „Браника“, а у шестом, *Под окриљем Будимпеште (1867—1914)*, пажња је посвећена новинама које су примале финансијску помоћ од владе у Будимпешти и заступале њене интересе. О *Социјалистичкој штампи (1870—1914)* расправљано је у осмом поглављу. Књига затим има резиме на немачком и мађарском језику, исцрпан регистар, а илустрована је фотографијама уредника и описаних листа.

Концепцију изнету у сажетом предговору Крстић је са успехом спровео од прве до последње монографије. Мањи делови пажљиво су повезани у целину. Истакнут је значај неких листова — „Србских народних навина“, новосадске „Заставе“ и „Браника“, затим односи између уредника новина, полемике и критике на страницама штампе, зависност од читалаца новина Стефана Новаковића, Димитрија Давидовића и Теодора Пав-

ловића, став власти према јавној речи.

Неке примедбе које ћемо овде изнети ни у ком случају не умањују значај Крстићевог рада, али мислимо да на њих треба скренути пажњу. Наиме, није истакнута међусобна зависност новина које су издавали браћа Маркидес Пуљу на српском и грчком језику. У монографији о новинама Димитрија Давидовића и Димитрија Фрушића требало је посетити више пажње Јернеју Копитару. Словеначки књижевник активно је учествовао у креирању концепције „Новина србских“. Подстакнут пронађеном грађом о односима Јосифа Рајачића и Теодора Павловића, аутор је оптеретио прво поглавље књиге студијом која је могла и посебно да се објави и истовремено превидео да у засебној монографији представи „Пештанско-будимског скоротечу“. Изостао је осврт и на „Србску новину или Магазину за уметност, књижевност и моду“, а поменута два листа уз „Србски народни лист“ Теодора Павловића имају важну улогу у развоју српске књижевности. Иако се Крстић у предговору оградно да је из прегледа српске штампе изузео „часописе и разне стручне органе“ неки листови, као „Глас истине“ или „Српски Сион“, допринели су развоју штампе, и, без обзира на то што су били гласила цркве, имају широк културни значај. Крстићева књига била би још вреднија да је аутор израдио и регистар библиотеке у којима се налазе прегледане новине. Недостаје и напомена да су неке од монографија већ објављиване по часописима.

Писана концизно, без дигресија, књига Василија Крстића лако се чита и зато ће бити доступна и најширем кругу читалаца, а то је аутору најзначајније признање.

Борђе С. Костић

Десанка Тодоровић, ЈУГОСЛАВИЈА И БАЛКАНСКЕ ДРЖАВЕ 1918—1923,
Институт за савремену историју и Народна књига,
Београд 1979, 271. стр.

У низу монографија које су у Југославији покушале да са савремених позиција осветле извесне догађаје везане за живот Краљевине Југославије значајно место припада овој студији, не толико по закључцима и ставовима аутора, већ по богатству, заснованости и логичном повезивању извора које је користила, што понекад доводи до приличне промене ставова чак и код добро обавештених стручњака.

После краћег увода, аутор у првом делу, *Крај ратног стања на Балкану*, разматра политичку ситуацију на Балкану крајем 1918. године и проблеме наше земље у разграничењу са Бугарском и Албанијом, као и ставове о опстанку Турске на Балкану. У другом делу, под насловом *Политика одржавања мира на Балкану*, разматрају се нови односи настали у послератној констелацији сила. У овом делу посебно се истиче рад балканских држава на политичком изоловању Бугарске и друга питања која се односе на успостављање једног приличног нестабилног система. У трећем делу —

Криза мировног система на Балкану — указује се на слом постојећег поретка, што је умногоме омогућило каснији продор страних снага.

У закључку аутор укратко понавља оно што је сматрао значајним у предходном излагању.

Нема сумње да ће ова књига бити веома корисна не само онима који се интересују за спољну политику Југославије између два светска рата већ и свима који се баве спољном политиком суседних земаља, првенствено због тога што су сва тврђена изложена веома објективно, остављајући читаоцу могућност да заузме сопствене ставове по појединим питањима. И баш због тога мислимо да је озбиљан недостатак ове књиге што нема резимеа ни на једном светском језику.

У прегледу коришћених извора и богате литературе поткрали су се неки пропусти. Књига је пропраћена регистром личности, као и фотографијама политичара поменутог раздобља.

Милан Ванку

СКУРТ ДИКЦИОНАР ЕТИМОЛОЖИК АЛ ЛИМБИЈ МОЛДОВЕНЕШТЪ
(Кратак етимолошки речник молдавског језика)
Kišunjev 1978, 678 стр.

Овај приручник је издање Института за језик и књижевност при Академији наука Молдавске Совјетске Социјалистичке Републике чији је циљ да делимично попуни једну празнину: да обавести читаоце о пореклу речи које се јављају у домаћем књижевном језику.

Речник је настао као плод рада групе аутора, док су редакцију преузела двојица: Н. Рајевски и М. Габински. Речник се састоји из два дела. У првом делу, који представља основни лексички корпус, дате су етимологије свих речи — корена наслеђених из латинског, затим аутохтоних, као и позајмљених из словенског, мађарског, тур-

ског, грчког, западнороманских језика, итд. У другом делу набројане су речи које су настале у току језичке еволуције према продуктивним деривационим моделима. То значи да реч које нема у првом делу речника треба потражити у другом делу, у коме је, помоћу корена — одреднице, указано на њено порекло, обележено у првом делу. Иако то није у складу са посебно истакнуто, из уводних објашњења се види да су у речнику регистроване само оне речи које су ушле у књижевни фонд, а не и речи које припадају говорном и другим видовима језика.

У вези са лексичким фондом у овом приручнику и, нарочито,

са тумачењем етимологије које су дали аутори, може се констатовати — можда уз извесне минималне ограде којима ће посленик са области лингвистике и романистике прибећи кад је реч о неким тврђењима која могу имати и другачије решење — да овај подухват представља користан допринос не само објашњењу етимологије молдавске лексике већ и румунске, а периферно и јужнодунавске и балканске у најширем смислу. Ово дело представља и леп прилог романистици, а с обзиром на материјал који је обухватио, биће користан и свима који се интересују за заједничку лексичку европских језика.

Потребно је нагласити да су аутори показали одличну информисаност, а често и инвентивност у настојању да неке недовољно познате или непознате етимологије осветле новим, разложним и научно заснованим објашњењима. Читав један низ речи добио је ново тумачење у вези с етимологијом или је бар изашао из групе речи с непознатим пореклом, мада је ознака *непознато* и у овом речнику још доста честа као, уосталом, и у етимолошким речницима других језика, нарочито балканских, у којима су долазили до изражаја разнородни утицаји. Према томе, није ни чудо што се у њима понекад могу наћи хомоними настали из два различита извора.

У немогућности да се на ограниченом простору једног часописа задржимо на многим вредним појединостама којима је овај *Кратки речник* како су га назвали аутори обогатио наше знање, навешћемо само неколико примера, усубујући се да при томе неке констатације прихватимо само делимично.

Под одредницом *a găsi* објашњава се да је ова реч, која потиче из старослов. *гасити*, добила ново значење *наћи* контаминацијом с глаголом *десити* (*се*). Ако пређемо на екстралингвистички план, то несумњиво може да буде последица дуже романско-словенске симбиозе на одређеној територији. Под одредницом *стругуре* — *грозд*, чија је етимологија до да-

нас била непозната, налази се извор у више словенских језика, нпр. у српскохрватском *струк*. Под одредницом *буштјан групац*, *одсечено дебло*, а позивајући се на арумунску реч *bust* (*ind*) *чаб*, речник јој налази порекло у једном латинском *bustum* место на коме је крчење шуме обављено паљењем, тако да је првобитно значење ове речи било пањ који је остао после крчења и паљења шуме. Ту је, да наведемо само још један пример, и *кумџру*, *кумџрџ* — *кум*, *кума*, чије латинско порекло није спорно (*commater*), али чије су фонетске промене објашњене у речнику не само метафонијом типичном за молдавски, већ и аналогичом с неким другим именицама, што, разуме се, делује веома убедљиво. Не мислимо да посебно истакнемо да се сви поменути случајеви односе и на румунски језик. На крају, оваких објашњења је знатан број у речнику, тим пре што су аутори показали да су одлично обавештени не само о лексичком фонду латинског и западнороманских језика, понекад чак и малих, као и о романској дијалектологији, већ и о балканским, словенским и другим језицима који су имали одређени утицај на територији на којој је дошла до изражаја помнута лексика.

Да ли је, међутим, увек и прихватљива етимологија коју даје овај речник?

Нисмо убеђени, на пример, да је реч *a trăi* *живети*, *подносити* словенског порекла, истог које и српскохрватски *трајати*, како то наводе, поред овога, и неки румунски речници. Нема сумње да је настајању ове речи, или бар њеног значења, допринело и латинско *trahere*, како су неки лингвисти и настојали да докажу, истина, без довољног познавања словенског елемента, без кога се не може озбиљно приступити проучавању источног латинитета. С друге стране, код одреднице *ворбџ*, чије је порекло, по мишљењу аутора овог приручника, непознато, можемо указати на словенску етимологију, тим пре што су је регистровани многи румунски аутори, иако су је необавештени или

недовољно обавештени лингвисти (пре свега они који нису познавали словенске језике) везивали за латинско *verbum*.

Како су све овакве примедбе мање или више субјективне, односно без довољно противаргумента којима бисмо се супротставили ауторима, указаћемо на принципе којих су се придржавали састављајући овај речник. Свој став у вези са лексиком која је била предмет њиховог рада они објашњавају у *Внтродучере* [Уводу], па ћемо се на те странице подробије осврнути.

Констатујући да се речник молдавског књижевног језика састоји од три групе речи: наслеђених из латинског, позајмлених касније и, на крају, образованих на сопственом терену, аутори наглашавају да су прве две групе предмет етимолошког изучавања, док је порекло речи треће групе — с неким изузетцима — потпуно јасно. Кад је реч о другој групи, тј. о позајмицама, аутори су водили рачуна о речима које су доспеле из словенских језика, из средње и новогрчког, мађарског, турског, циганског итд. (изузимајући неологизме), односно о лексички која представља *стари фонд*, и о посувеницама из француског, латинског, италијанског итд., односно о речима које су *неологизми*.

Наслеђене речи су сврстане у три типа: први тип обухвата оне речи су чије су етимологије посведочене у свим елементима (као *a purgá* из лат. *portare*, *a se plimbá* из лат. - *perambulare*, *ny tred* из лат. *pútridus*); другом типу припадају етимологије чије латинске основе нису посведочене, али су рефлекси познати у западнороманским језицима (као *a њнкэркá* итал. *incaricare*, шпан. *encargar*, старофр. *enchargier*) а трећи тип представља оне етимологије које нису нађене ни у латинском ни у западнороманским језицима. У овом последњем типу сусрећемо речи које се, с једне стране, иако недокументоване, могу извести из латинског, а с друге стране, налазимо на речи које су пореклом дако-мезијске, те понекад показују одговарајући облик и у албанском, што је најбо-

љи доказ о постојању заједничког балканско-романског периода.

У другој групи аутори посвећују доста пажње посувеницама из словенског, што је разумљиво ако се зна да је током дужег периода словенски био службени језик и цркве и румунских кнежевина, тако да је без овог елемента немогућно замислити данашњи румунски и молдавски језик. Реч је о утицају који је, као адстрат, захватио и неке области фонетике, морфологије и синтаксе и који је овде много значајнији него што је германски утицај у западнороманским језицима. С обзиром на то да је језик о коме је реч формиран доста рано и, посебно, да је рано фонетски уобличен, јасно је да на овом плану постоји осетна разлика између лексичког фонда наслеђеног из латинског језика и фонда касније прихваћеног. Кад је реч о позајмицама из словенског, значајно је напоменути да је знатан број речи унет директно, усменим путем, док је један број, везан за језик цркве, културе и администрације, доспео као писана реч.

Први тип посувеница из словенског језика припада старословенском периоду, док етимологије другог типа посувеница нису посведочене у старословенском. Постојање таквих речи, међутим, може се претпоставити, с обзиром на то да се на одговарајуће рефлексе налази у многим словенским језицима. За трећи тип је немогућно доказати да ли воде порекло из старословенског или су настале на властитом терену.

Овој групи, дакле, припадају и многи неологизми, без којих се не може говорити ни молдавски ни румунски. Реч је најчешће о посувеницама које се, у нешто промењеном фонетском реду, могу срести и у другим европским језицима као захтев заједничке културне и језичке баштине. На овом месту аутори су их поделили у четири типа: 1) речи код којих се уочава француски, италијански или латински етимон; 2) речи код којих није јасно да ли су преузете из француског или италијанског (аутори с правом дају првенство француском, имајући у виду

његов снажан утицај током последњих векова); 3) речи чије се порекло може објаснити како латинским тако и француским или италијанским етимомом; 4) речи које имају у основи старогрчке елементе и које улазе у лексичко благо већине европских језика.

Трећа група, у којој се говори о речима насталим на терену, не представља тешкоће, јер је реч о коренима који су регистровани у првим двама групама.

На крају је дат попис етимолошких речника и приручника које су аутори користили при састављању ове књиге.

Истичући да су нека неслагања изнета једино као доказ да смо пажљиво анализирали стране овог приручника, а не и да изазову дискусију или полемику, сматрамо да је потребно поновити

општи утисак о овом речнику: он је превазишао скромну намену коју су му аутори дали, и поред тога што је презентирао без одговарајућег научног апарата, чега су његови састављачи свесни. Биће нам јасно какав и колики груд треба уложити у етимолошки речник ако се подсетимо да је српскохрватско језичко подручје добило такву публикацију тек недавно, захваљујући романисти и балканологу Петру Скоку, који је прикупно обиман материјал, али није успео да га дефинитивно среди и изда за живота. Више критичних осврта и допуна овог речника, који су се у међувремену појавили у разним часописима, бесумње га нису лишили вредности.

Момчило Д. Савић

BIBLIOGRAFIJA RADOVA O NARODNOJ KNJIZEVNOSTI, knj. II—V Sarajevo 1974—1979.

Од 1972. године, када је штампана прва књига, приказана и на страницима нашег часописа, у Сарајево је објављено још четири тома библиографије о народној књижевности. Основна класификација грабе иста је као и у првој књизи. Наиме, задржане су три веће целине: *епско народно пјесништво*, *лирско народно пјесништво*, *страна народна књижевност*, а у оквиру сваке од њих извршена је подела зависно од садржаја чланака који су обрађени. Тако су у другој, трећој, четвртој књизи засебно издвојене пословице, у другој загонетке, а у трећој, четвртој и петој бугарштине.

Аутори друге књиге (1974) Мирјана Богавац, Бурица Хуњак и Љубица Томић-Ковач, обрадили су следеће часописе: „Бранково коло“ (Сремски Карловци), „Јавор“ (Нови Сад), „Љубљански звон“ (Љубљана), „Савременик“ (Загреб), „Стражилово“ (Нови Сад), „Школски вјесник“ (Сарајево).

Мирјана Богавац и Љубица Томић-Ковач израдиле су за трећу књигу (1976) резимеа чланака из „Хрватске просвјете“ (Загреб), „Књижевног југа“ (Загреб), „Књи-

жевног севера“ (Суботица), „Мисли“ (Београд) и „Српског књижевног гласника“ (Београд).

Бурица Хуњак аутор је четврте књиге (1977). Обрађена су два часописа: „Нова Европа“ (Загреб), и „Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор“ (Београд).

У петом тому (1979), аутор је Муниб Маглајић, презентирани су радови о народној књижевности из следећих часописа: „Бехар“ (Сарајево), „Нови бехар“ (Сарајево), „Гајрет“ (Сарајево), „Развитак“ (Бања Лука), „Прилози проучавању народне поезије“ (Београд).

Резимеи чланака пажљиво су израђени у свих пет књига. Нотирани су обимнији радови, прикази и белешке о новим издањима. Презентирани су најважнији закључци аутора чланака, скренута је пажња на полемике или супротна мишљења о појединим проблемима. Три исцрпна регистра омогућавају читаоцу брже и лакше коришћење књига, али морамо скренути пажњу на то да су се у индексима поткрале грешке и да их у једној од наредних књига

треба исправити на посебном листићу.

Библиографије сарајевских аутора драгоцен су приручник за даља истраживања народне књижевности, али смо мишљења да унутрашњу грађу треба пажљивије разврстати. Ни у једној књизи нису издвојени у посебну целину радови о односу усмене и писане књижевности, а њих има доста. Навешћемо само неколико аутора и радова који могу да се сврстају у овакву посебну целину, а

налазе се у прегледаним књигама: Стевановић Павле, *Извор једне народне приповетке* (књ. IV, бр. 399), Борбевић Тихомир Р., *Видаковићев Сауд и једна ориентална приповетка* (књ. IV, бр. 424), Блажековић Буро С., *Птице у нашој умјетној и народној књижевности* књ. (V, бр. 566), затим радови Павла Поповића, Миодрага С. Лалевића или Светислава Стефановића.

Борђе С. Костић

Adrian Fochi, COORDONATE SUD-EST EUROPENE ALE BALADEI POPULARE ROMANEȘTI

(Koordinate rumunske narodne balade na području jugoistočne Evrope)
Academia de științe sociale și politice a Republicii Socialiste România,
Institutul de studii sud-est europene, București 1975, 270 стр.

Adrian Fochi из Букурешта, познати стручњак у проучавању народног епског песништва, прихватио се замашног, сложенијег задатка да проучи и објасни везе и утицаје у народном епосу, једном од „најкарактеристичнијих облика уметничког стваралаштва народа југоисточне Европе“.

Студија под овим насловом, рађена озбиљно, у много чему превазилази оно што је о овом раније писано, поготову оно што је објављено у румунској стручној литератури, коју аутор овде хронолошки опширно приказује. Он запажа многе чињенице и долази до занимљивих закључака у погледу специфичног обележја обраћених мотива у епском стваралаштву сваког „од пет балканских народа“. При том је главна нит целе студије откривање односа у прошлости између румунске епике, с једне стране, и опште епике Балкана, с друге стране. Пошто је анализирао 47 заједничких субјеката народне епике, А. Fochi открива да 87% субјеката румунске баладе нису заједнички са балканском епиком — „не иду заједно“ са њом. Друкчије речено, порице раније тврдње да је румунско епско песништво било под јаким утицајем српског народног епоса (Поред других, то је нарочито тврдио Никола Јорга.) Методом идентификације страних елемена-

та у румунском фолклору могло се, према аутору, тачно установити шта је самосвојно у том фолклору, на тај начин се „открива“ румунска балада. „Румунска народна балада има своје тежиште на северу Дунава и она представља сопствено остварење, а не некакав одблесак баладе са југа Дунава“ — општи је закључак аутора. Овај закључак, примећујемо, требало је да се подударе са тезама румунске историографије која, нарочито последњих година, инсистира на самосвојности и континуитету румунског народа и његове цивилизације на северу Дунава.

Сматрамо да се ова студија, вредна сваке пажње, већ може убржити у значајне, кад је реч о балканској компаративној фолклористици. Истовремено, међутим, морамо приметити да ту постоје, ако не есенцијални, ипак изненађујући пропусти, који чине унеколико проблематичним претензије аутора да он „решава, једном за свагда, питање које је до данас остало отворено у вези са координатама румунске народне баладе у простору југоисточне Европе (стр. 38). Изјава А. Fochi-а да се сад ставља „тачка на већ столетну расправу...“ у вези са питањима баладе звучи самоуверено, поготову кад се на страницима књиге могу запазити пропус-

ти у информацији, неки од њих чак и недозвољени. То у нашим очима прилично засењује ефект ауторове аргументације у прилог његовој општој тези.

Аутор није остао доследан најављеној методи проучавања, наиме да ће избегавати стране преводе текстова српскохрватских и бугарских народних песама, и да ће их користити непосредно. Он, међутим, не само што користи стране преводе, особито немачке, већ се често задовољава и само изводима на страном језику. На пример, српскохрватску варијанту субјекта *Марко и Филип* „не познајемо непосредно, већ једино посредством резимеа који даје Дагмар Буркхарт“ (стр. 126. Буркхартова студија је иначе обилато коришћена). На другом месту употребљен је резиме *Johana Meier-a*, са образложењем да ниједан од текстова, односно предмета *Зла свекрва* „није нам директно приступачан“ (стр. 139). За једну словеначку варијанту „познат нам је директно само један немачки превод“. Такав поступак може се унеколико разумети кад је реч о албанским варијантама, за које се, због непознавања језика, узима изврстан текст из Италије, те „не знамо да ли се овај сусреће и код Албанаца у отаџбини“ (односно у Албанији, стр. 110). Али, када је реч о српскохрватским материјалима, поступак је неоправдан, утолико више што аутор тврди да се нарочито припремао учењем српскохрватског и бугарског језика да би богато јужнословенског песничтво непосредно схватио.

Да је аутор настојао да више користи српскохрватске збирке народних песама, да је управо пажљивије пратио бар оне материјале у збиркама Вука Караџића које је користио (али само њихова издања из 1824. и 1845.), он свакако не би пропустио више варијанти, потребних бар ради потпуније статистике. Тешко је допустиво, на пример, у предмету *Мајстор Манојло* потпуно занемарити српску епску песму о *Зидану Скадра* (поготову што су ту Петар Скок и Бела Павловић поодавна подвукли српско — румун-

ске паралеле). Можда аутор није схватио да се његов *Мајстор Манојло* овде зове *Раде Неимар*. Исто тако, аутор није схватио да је предмет *Грујино орање* готово на исти начин представљен у српској песми *Орање Краљевића Марка*, па погрешно, али категорички, тврди да није „сусрео овај предмет и код других балканских народа“ (стр. 17) осим код Бугара и Румуна. Из истих разлога, заостављајући и Карашићеве збирке, опет погрешно тврди да је варијанта *Марко ослобађа робље*, која одговара румунској варијанти о *Молдавцу Добро — џанцу*, налази, наводно, само код Бугара, а не и код Срба! Аутор слично види варијанту *Марко и Муса Кеџија* само у бугарским збиркама (стр. 103).

У вези с тим морамо приметити да аутор често не одређује етничку и територијалну припадност једне епске варијанте на основу научне анализе, већ се поводи за издавачем или местом издања штампаног извора који је тренутно имао при руци. Јасно је, на пример, да само услед тога што је текст варијанте *Vlko i čita* прочитао код Стоилова и Романскога, А. Foschi приписује варијанту бугарском фолклору, мада је из текста очигледно да се описани догађај одвија у Скопљу. У бугарски фолклор он укључује и охридску варијанту о *Метаморфозама* само зато што је и ову нашао у једној бугарској публикацији из 1890. год. (стр. 128). Још упадљивије је сврставање песме о *Јовану Сарајевцу* у бугарско песничко стваралаштво, упркос томе што не само њен наслов већи садржај (о девојкама босанкама) у целини јасно упућује на њену праву припадност. Песма *Марко и Илија Смиљанић* такође је сматрана бугарском (стр. 107).

А Foschi није себи уопште поставио питање правилног методолошког решења у таквим приликама и није рашчистио прилично осетљиво питање, наиме: да ли једну уметничку творевину доделити територији на којој је она можда случајно забележена, дакле земљи издавача, или је остави-

ти народу и области из које је она очигледно потекла? У поменутом случају само са једном албанском варијантом он није отишао тако далеко да је припише Италијанима, јер је забележена у јужној Италији, већ сматра да је треба пребацити у *отаџбину*.

Изузетно, рекли бисмо, поступи се још неколико пута *по правди*, наиме, кад се неки субјект (на пр. *Јанко и Турчин*) означава као постојећи код Срба, Бугара и Македонаца. И ту је македонски фолклор, најчешће запостављен, поменут само зато што је (у овом случају) консултована једна новија публикација из Скопља (стр. 115). Другом приликом, (субјект *Девојка френгија*) признање да је варијанта македонска преузето је од Д. Буркхарта. Наслов македонске публикације допринео је да (на стр. 191) аутор напомене како се предмет налази „и код македонског народа из Југославије“. С друге стране, пак, варијанта *Бога-ти латињанин* у којој је реч о Иву Црногорцу, постаје македонском (стр. 85).

Многе друге српскохрватске варијанте, на пример *Браћа и сестре*, *Јован и дивски старешина*, *Наход Момир* и др., уопште нису узете у обзир, мада јасно припадају извесним субјектима које аутор анализира. Бугарштите су такође сасвим занемарене.

Очигледно је да је знатан број конфузно објашњених предмета у погледу етничке и територијалне припадности варијаната. Статистички метод рада је, дакле, непоуздан, што, до даљега, доводи у сумње поверење читаоца у оправданост општих ауторових закључака. Једна иста варијанта код браће Миладиноваца, на пример, једанпут би била бугарска а други пут македонска, већ према томе да ли је штампана у Софији или у Скопљу, 1907. или 1970. године. Аутор, међутим, није употребио ниједну збирку Миладиноваца, чиме је своју студију још једном лишио лепог примера подударности између македонске песме *Стојан, невеста и Турче потурјаче* и румунске песме *Војници Олеац*

(стр. 173), у оквиру теме *Продана невеста*.*

Од овога што је речено много се може односити и на грчке и албанске песме, које аутор наводи, или друге, које су му промакле.

Још једна несигурност се осећа у целој овој студији; наиме, непостојаност у употреби адекватне терминологије за географску област на које се односи ауторово истраживање. Он је на мучи с тим, осцилирајући на сваком кораку, чак и у једном истом пасусу, између назива *Балкан* — *балкански* и назива *југоисточна Европа* — *југоисточноевропски*. Овај први термин намеће се сам по себи због природе разматраног предмета, али као да ни онај други не треба заобићи, ако се има у виду покушај (неуспео, по нашем мишљењу) на последњем Међународ-

* Све то изненађује, бар нас, код А. Fochia који је, као што се види из многих његових студија, ригорозан у својим истраживањима.

Као последица тешкоћа у оријентацији у балканској разноврсности настају и друге разне заблуде, а то се може објаснити чињеницом што је балканистика дуго била запостављена као научна дисциплина, те није ни било подмладка темељно припремљеног систематским студијама. Услед тога конфузије, као на пример она да албанска река Дрим (Дрин) постаје српска Дрина начичкана, наводно, старом албанском топонимом (види: *Revue des études sudest européennes*, Букурешт, бр. 2, 1976, стр. 348). Или се пак, дешава да Косово поље буде премештено у Далмацију, уједно са изворима Мораве, Вардара и Дрине (види: *Magazin istoric*, Букурешт, бр. 10, 1975, стр. 34—36). Па и то се могло чути (само) да „кумановскијот дијалект“ значи откриће језика некадањих Кумана.

Сам А. Fochi сматра да постоји место *Костура* (генитив у наслову *Мина од Костура* схваћен као номинатив). Исто: *Појазет и Геросима* уместо Бајазит.

ном конгресу балканских студија (у Букурешту) да се оправда употреба термина *југоисточноевропски*. Најчешће, аутор решава недоумицу на тај начин што употребава упоредо — *по правди* — оба термина. Навешћемо очигледан пример те мучне несигурности, па и изненађујућих формулација: 1. „на подручју југоисточне Европе, субјекат се сусреће код Аромуна, Новогрка и Бугара“ (стр. 202). Јасно је да је у оба случаја реч о балканском подручју, те израз *југоисточноевропски* из првог примера употребљен је сасвим формално. Зашто Аромуни и Новогрци постају ту становници „југоисточне — Европе“, а Србохрвати и Албанци остају само *балканци*, док су Бугари и једно и друго. Тако је готово свуда у тексту, упоредно томе што се аутор осетио позиваним да објасни шта и он подразумева под појмом *југоисточноевропски* (стр. 42).

Сав конкретни упоређени материјал у књизи је са балканског подручја. Варијанте су набројане и анализирани овим редом: румунска песма, бугарска, српско-хрватска, новогрчка, а само понекад и варијанте: аромунска, албанска и македонска. Једино у два случаја, у целој књизи, наведени су и примери са шире територије: једном — мађарска и украјинска варијанта (стр. 150—151), а други пут чешка, словачка, украјинска и белоруска (стр. 205), што

је недовољно да се оправда термин *југоисточноевропски* за целу студију. Назив књиге *Координате румунске народне баладе на подручју југоисточне Европе* формалан је, управо неоправдан, јер не одговара садржају рада.

У овој књизи се не виде *југоисточноевропске* димензије студираниог песничког питања кад је реч о географском подручју. Виде се, међутим, ревносно студирани и лепо изложене, озбиљно аргументиране поставке о односима између румунске епске песме и балканске епике, или место које припада првој у оквиру ове групе. Изгледа нам, зато, неадекватан и излишан назив: *југоисточноевропске координате...*

Кад је реч о самосвојности румунске баладе, овога пута изузетно наглашеној, у смислу да се њене везе са балканским епским стваралаштвом своде на 13%, ми верујемо да ће наука о томе казати своју реч и убудуће. Подсетили бисмо само на историјску чињеницу да је румунско етничко подручје одувек било у много чему, окренуто према балканском простору.

Иначе, ако се изузму промашаји у неким појединостама које не задиру у суштину студија, можемо рећи да је аутор дао значајан допринос обради једне теме у области балканског фолклора.

Сава Јанковић

Бурица Крстић, ПРАВНИ ОБИЧАЈИ КОД КУЧА
(Балканолошки институт САНУ. Посебна издања, књ. 7).
Београд 1979, 234 стр.

У септембру 1979. појавила се из штампе књига др Бурице Крстића *Правни обичаји код Куча*. То је једно од ретких обимнијих дела из наше савремене правне етнологије. Она представља део дугорочног пројекта *Обичајно право и самоуправе на Балкану и у суседним земљама* који успешно остварује Балканолошки институт САНУ.

Поред увода, у којем су изложени принципи и методи савременог проучавања обичајног права,

књига има девет одељака, закључак, додаток са упитником за проучавање обичајног права код Куча и неколико писаних извора из новије обичајно-правне праксе Куча, сажетак на енглеском језику и библиографију. У сваком поглављу је обрађено више посебних питања.

У првом одељку се укратко справља: а) о географским, привредним, етничким и историјским карактеристикама области Куча и б) о методологији изучавања ре-

ликата обичајног права код Куча. У наредним одељцима се расправља о институту својине према обичајној праву, о правној и пословној способности, о облигационим односима, о кућној заједници и њеном односу према братству и племену, о правном положају жене, о начину искоришћавања пашњака (односно режиму планине), о крвној освети и, најзад, о облицима обичајноправне локалне самоуправе и народним скуповима.

1. Непосредна истраживања код Куча Б. Крстић је заснивао на модификованом уџитнику В. Богишића. Као информанти служили су му не само сточари-планинци који добро познају традицијско право, него и (баш као некад Богишићу племенске старешине) школовани људи који такође познају обичајно право и обављају одговорне друштвене дужности данас у Црној Гори.

Тежећи да у објашњавању обичајног права примени „нов, социјалистички приступ“, Крстић настоји да „низ принципијелних и методолошких проблема“ реши или бар јасније постави. Од свих проблема на првом месту истиче потребу терминолошких разјашњења. То је у првом реду сам термин *обичајно право* који се употребљава на неодговарајући начин и за који постоји читав низ других различитих назива. У групу појмовних проблема Крстић убраја „и неке још недовољно изучене дисциплине и граничне области као што су правна географија, правна антропологија, правна социологија, правни фолклор и, нарочито, правна етнологија“ (с. 15—16). У поводу ове констатације, у напомени 8, он је изнео једно необично мишљење да правна етнологија „спада у оквир шире схваћене проблематике обичајног права“!

Као „најпогоднији основни метод“ у проучавању обичајног права Бурица Крстић сматра да је то упоредни метод. Што се тиче извора, подједнаку вредност придаје како архивској, тако и „теренској“ грађи сабраној анкетом или личним учешћем.

За организован и систематски прилаз обичајној праву важан је начелан став о месту и улози обичајног права. Крстић га не посматра само као историјско-правну категорију, већ као „елементар допуњавања, па чак и усавршавања постојећег позитивног правног система“. Полазећи од тога, Крстић даје општу поделу материје обичајног права на: „прво, обичајно право у историји или историјски развој и улога тог права у целокупном правном животу народа; друго, егзистирање, односно коегзистирање обичајно-правних правила у савременом позитивном, живом праву уколико су она испуњена прогресивном садржином...“ (с. 17).

Б. Крстић се залаже за проучавање не само традицијског права, већ и сасвим нових правних обичаја „у оним доменима где постоје услови за њихово формирање, као што су локална недограђеност правног система и природа друштвених и других односа регулисаних писаним правом“. Као предуслов свему овоме Крстић предпоставља њихов социјалистички и уопште прогресивни карактер. Ново обичајно право ствара се не само у судској пракси, него и у пракси других државних органа и друштвено-политичких тела. Оно је окренуто будућности и самоуправљању и стварању новог кодекса самоуправљача. У оваком гледању на перспективе новог обичајног права Крстић није усамљен, напротив. (Види Вељко Влаховић, *Политика* 18. јан. 1973; Р. Лукић, *Увод у право*, Бгд 1972, с. 252; Н. Павковић, *Правна етнологија*, Гледиста 2, 1979).

Пледирајући за проучавање савремене проблематике обичајног права, Крстић под тим задатком подразумева најпре повезивање *конструктивног* и *реалног* из прошлости са садашњошћу и друго, праћење и анализу „односно редиговање већ створених обичаја у сфери права“, посебно оних које намеће живот а законодавац не стиже да их „правно-технички“ уобличи. Ипак, наглашава Крстић, треба се чувати сваког преувеличавања значаја правних обичаја,

а истовремено указивати на оне обичаје који су у своме времену били израз друштвене заосталости и неразвијености.

2. У разматрању општих проблема установе својине према обичајном праву Крстић налази посебне сличности између традицијског режима планине и савременог искоришћавања планине као општенародне својине. У племенском комуну куће су биле удеоначари у коришћењу комуна. Куће то право у суштини имају и данас, али на друкчијој формалноправној основи како је предвидело законско право. Затечене мање парцеле за кромпир и раж на катунима средњих и високих планина признају се и данас иако је то земљиште формалноправно у друштвеној својини. Поред недовољно јасног разграничења друштвеног од приватног земљишта, разлог овом Б. Крстић види пре свега у „снажном присуству обичајног права у овој ужој сфери...“ (42, 46, 53).

Ограничење приватне својине у интересу колективитета и разна права службености, раније су били регулисани правним обичајима. Делимично је тако и данас, када се обичајно право јавља у два основна вида. Први, примена обичајног права је најчешћа у међусобним односима, када појединци решавају одређене ствари без жеље и потребе да у томе посредује државна власт. Други, органи управе у доношењу одлука понекад (у одређеним условима) поштују обичајно-правна правила, ако она нису у супротности позитивним законским прописима.

3. У области правне и пословне способности, констатује Крстић, све обичајно-правне норме су замењене позитивним законским прописима. Ипак, у пракси има неравноправности у наслеђивању породичног имања. Девојке и одице и даље не наслеђују равнoprавно с браћом; оне се готово редовно одричу свог дела имања у корист браће.

Некадашње својство правног лица које су имали племе, братство, село и кућа, данас су потпуно ишчезли.

4. Како је облигационим односима и раније посвећивана велика пажња од стране научника, Крстић се ограничава само на неке њихове облике. То су у првом реду начин и облик закључивања уговора и установа капаре, затим скривене мане предмета уговора, уговори о зајму и најму радне снаге, моба и други колективни радови, уговор о давању стоке на старање, уговор о даровању, одговорност за вануговорну штету (деликтна одговорност) и задата реч у облигационоправним односима.

Посебно истичемо питање арбанашке бесе, односно задате часне ријечи у Куча. Крстић је по овом питању дошао до занимљивих закључака. Он сматра да је установа бесе, односно задате речи превасходно спадала у област етичких категорија а затим се преобразила „иако само једним делом са развојем савременијих правних односа у грађанскоправној области под утицајем писаног права и модерног законодавства у категорију која има директан утицај и значај у обичајном праву, али и у званичном, позитивном облигационом праву“ (с. 95). Не улазећи шире у објашњења установе бесе, односно јаке ријечи, рекли бисмо да у *примитивном* праву и наизглед моралне категорије имају више правности но што им то правници придају. Тако је и са бесом, јер она снажно *обавезује*, а њено неиспуњење изазива тешке последице. Задата реч је заиста *јака ријеч*, чак прејака јер ако се не испуни сече горе него сабља — доноси *грађанску смрт*, искључује живог човека из света живих.

5. Знатну пажњу у своме раду Крстић је посветио питањима кућне заједнице и њеном односу према братству и племену. Кућу не посматра само са ужег обичајноправног, већ и ширег друштвеног становишта. У том циљу посебну пажњу поклања како савременим облицима и особинама куће, тако и појединим реликтима из прошлости. Крстић уочава особен друштвено-економски положај кућног старешине, односно његово посебно материјално осигурање у старости. Особеност института старе-

шинства у породици се можда пренаглашава кад се тврди да је карактеристичан „само за Црну Гору“ (с. 106). Јер, друштвени положај старешине кућне заједнице сличан је свуда где је било заједничке организације. Право на материјално издржавање у кућној заједници, поред старешине, имала су и друга онемоћала лица, удовице и сирочад.

6. У истраживању правног положаја жене у Куча, Крстић налази да је обичајно право „погодовало одржавању неравноправног правног и, уопште, друштвеног положаја жене“. Тако је било у прошлости, па донекле „и у савременим реликтима неких обичаја у овом домену“, што је у супротности садашњим нашим позитивним правним прописима.

Удајом, жена губи сва наследна права у роду, а за узврат има само право на отпремнину. У новом дому, одива има право на покретним стварима зв. особина којом она самостално располаже. Право на некретнине има само у случају гашења мушке лозе. Крстић констатује да се овакав положај жене у Куча одржава и данас; тај обичај „треба што пре искоренити“ али не једностраним декретима већ „широком акцијом друштва“ (с. 120—121).

7. Начин искоришћавања планинских пашњака или *режим планине* је један од најособенијих израза обичајно-правног живота црногорских племена. Овом питању Крстић је покљонио дужну пажњу. Режим планине је био пуни одговор на природне и друштвене околности код Куча; њиме је регулисано колективно (братственичко и племенско) искоришћавање планине. Обичајноправни оквири режима планине постајали су све тешњи и мање погодни већ у другој половини XIX века. Отуда се већ јавља симбиоза обичајног и позитивног права. Коегзистенција ова два права, вели Крстић, видна је и данас, али мање у формалним а више у практичким видовима.

8. Крвна освета као обичајно понашање код Куча више не постоји. Зато Крстић и није могао друкчије да говори о њој но као

о *реликту* у пракси, односно обичају који постоји само на нивоу свести.

9. У разматрању *обичајноправне локалне самоуправе* Крстић је дошао до општег закључка да данас више нема братства, племена и села као друштвене и територијалне организације какви су раније били; од свега тона остао је само *дух солидарности*. Међутим, његова даља конкретна анализа данашњег стања села као социоекономске заједнице показује: а) да на нивоу свести (нарочито код старијег покољења) постоји све оно што је у XIX в. било пракса и збиља и б) да у данашњем понашању села има традиционалног *духа* и *форме* (с. 170—171). Традицијског понашања има нарочито у виду народних скупова (у дане верских празника) који су задржали неке раније функције.

10. У завршним разматрањима Крстић је изнео низ занимљивих закључака који произилазе како из његових проучавања правних обичаја у Куча, тако још више из ауторове теоријско-методолошке оријентације, а и општијег значаја за његов научни прилаз обичајно праву. Као примарне циљеве свога рада Крстић износи следеће:

а) да се кроз анализу реликата обичајног права у Куча истргну од заборава „спомени и подаци о обичајноправним нормама, институтима и регулама“.

б) Да се кроз обраду и анализу „реликата обичаја у правној сфери“ укаже на постојање оних који „могу и, чак у неким случајевима треба и даље, до одређеног периода у будућности, да коегзистирају са нормама писаног позитивног права“ (с. 177).

в) Савремено друштво треба да води рачуна о посебним условима правног развитка малих географских целина.

г) „Научник и практичар“ морају да уоче и издвоје из целине правних обичаја „оно што је још увек позитивно“. Оно што је производ народног осећања правде и правичности може послужити да се створи „један велик и жив кодекс обичаја, који ће поред писаног, позитивног пра-

ва, у одређеној мери у једном мноштву споредних области допуњавати оне празнине које то писано право не може обухватити“ (с. 178).

д) Изазивање нове пажње и полемике балканских правника и других научника.

У изношењу циљева рада има елемената (у тач. б, в, г) који подсећају на идеје историјске школе права. У том духу је и препорука „о испуњавању“ „обичајноправном садржином конкретних правних правила“ (с. 182—183). Водећи стално рачуна да се не преувелича значај обичајног права, Крстић сматра да има низ правних обичаја који нису у супротности с правним и моралним вредностима социјалистичког друштва, па се зато могу и даље задржати.

Нарочито су занимљиве оне Крстићеве идеје које препоручују ревалоризацију „савремене улоге обичајног права, посебно посматраног из аспекта идеје и праксе самоуправљања и, у дужој перспективи, одумирања државе и постепеног ишчезавања класичног когентног система правног регулисања односа у друштву“ (с. 180). Као далеку и историјски

предодређену перспективу Крстић види постепену замену писаног права неписаним. Међутим, оно што је ближе за њега и што је у духу југословенске марксистичке теорије права (види Гледишта 2, 1979), јесте самоуправно нормирање „односа на нивоу који је максимално близак оним субјектима и слободним непосредним произвођачима којих се те норме директно тичу“ (с. 184).

Крстић у својој књизи снажно наглашава „анализу реликата“ обичајног права а да претходно није прецизно изразио свој концептуално-теоријски став о том питању. А да би се то учинило нужна је била и презентација идеалног модела појединих обичајноправних институција о чијем се „реликтима“ говори. Аутор није и етнолог. Дело је вредно пажње научне јавности како са становишта стања старије и новије обичајноправне материје, тако и са становишта теорије о обичајном праву, која је о том питању и код нас и у свету још подељена.

Никола Ф. Павковић

Mirko Marković,
NARODNI ŽIVOT I OBICAJI SEZONSKIH STOČARA NA VELEBITU
 Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, knj. 48.,
 Zagreb 1980, стр. 5—139.

Реч је о веома занимљивој и обимној антропогеографско-етнографској студији, у којој је аутор себи поставио сложен задатак: да проучи традиционално сточарство на Велебиту. Међутим, таква проучавања отежана су чињеницом што наведено сточарство у новије време углавном тамо више не постоји.

У студији су најпре изложени географски услови за постојање сезонског сточарства на Велебиту. Затим следе одељци: велебитско сточарство и његова правна организација; уздужни и попречни сточарски путеви; сезонски пашњаци Примораца и Личана; далматински пашњаци на Велебиту; начини економског искоришћава-

ња планине; организација издига; мужа и прерада млека; сточарски станови; унутрашњост станова; чобанска храна и посуђе; чобанска одећа и обућа; сточарски обичаји и веровања; чобанске песме и игре; здиг или силазак са планине; деоба трошкова и млечних производа; осврт на историјски развој сточарства на Велебиту; у и на крају закључак.

Студија јасно показује да се на Велебиту током дугог времена одржавао изузетан сточарски живот. У томе је ова наша планина имала запажено место како у склопу динарског сточарства, тако и у склопу европског Средоземља. Међутим, сточарски живот на Велебиту имао је толико локалних

посебности да је прерастао и у специфично сточарско подручје.

У данашње време економски значај Велебита, како истиче аутор, веома се изменио. Тамо где је било развијено сточарство сада је мало живота. Променио се ритам живота који је вековима трајао на наведеној планини. Депопулација планина је нормална појава у данашњим југословенским настојањима да се стари облици живота поведу новим путевима. Али тај нови живот према мишљењу аутора, не треба остваривати дизањем руку од тла на коме смо живели вековима.

За израду ове студије аутор је користио разноврсну литературу. Уз текст је приложен велики број скица, фотографија и карата. Све илустрације су изузетно успеле. Због тога треба поздравити његов успех. Аутор је уопште добар познавалац сточарства на динарским планинама, што је показао и другим објављеним радовима. Његова студија о сточарству на Велебиту свакако ће подстаћи и друге наше научне раднике да проучавају сточарство на многим планинама Југославије.

Јован Ф. Трифуноски

Ејуп Мушовић, ЕТНИЧКИ ПРОЦЕСИ И ЕТНИЧКА СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА НОВОГ ПАЗАРА. Посебна издања Етнографског института САНУ, књ. 19, Београд 1979, 298 стр.

Нови Пазар са околином има богату историјску прошлост, али је о њој мало писано, иако је у овом крају наше земље формирана прва српска држава, која има дугу предисторију у рашком племенском савезу.

Слично је и са историјом града Новог Пазара, као и са етничким процесима и структури становништва у њему. Стога аутор, најћешће, није имао ослонаца у истраживањима других аутора. Многа питања морао је из основа да обради сам.

Књига је подељена у три дела. Први део садржи неопходне краће приказе географског положаја Новог Пазара; говори се о трговима првих насеља у новопазарском крају, затим о досељавању Словена и рашкој држави; затим је реч о Рашкој после Душанове смрти и експанзији Турака; о култури и образовању у Новом Пазару до 1912. године; о окупацији Новог Пазара у последњем рату и о Новом Пазару у ери социјалистичке изградње.

Други део садржи оно што је најглавније у расправи. Најпре се

даје етничка структура становништва и етнички процеси. Затим следе излагања о првим траговима насеља и првим становницима долине Рашке. Затим се говори о Словенима у Рашком крају; о новопазарском становништву од оснивања града; о новој структури становништва Новог Пазара; о миграцијама становништва од почетка XIX века. На крају реч је о етничким процесима и садашњој структури новопазарског становништва.

Трећи део је најопширнији и садржи грабу појединачно за велики број новопазарских породица и родова који су изложени по азбучном реду. Реч је и о пореклу рода, времену досељавања, броју домаћинстава, њиховим одсељеним огранцима, итд.

Захваљујући овој добро написаној књизи објашњене су многе појаве из прошлости и етничких процеса Новог Пазара. Стога истраживачи овог нашег града и околног подручја убудуће неће моћи да заобиђу ову књигу.

Јован Ф. Трифуноски

Жарко Шћепановић, СРЕДЊЕ ПОЛИМЉЕ И ПОТАРЈЕ (историјско-етнолошка расправа), Посебна издања Етнографског института САНУ, књ. 20, Београд 1979, 274 стр.

Жарко Шћепановић је као вредан истраживач успео да савлада знатне тешкоће и напише документовану књигу. Она се, и поред мноштва података, лако чита.

Предмет књиге је живот људских заједница на подручју средњег Полимља и Потарја од најсавстаријих времена до краја турске владавине, односно до 1912. мада је део Потарја ослобођен раније. Под појмом средње Полимље подразумева се подручје с обе стране реке Лима између Иванграда и Пријепоља, а назив Потарје означава шире подручје тока Таре. Овде припада и део међуречја Таре и Лима — предео Затарје.

После краћег приказа географских одлика, следи главни део књиге: историјска и етнолошка прошлост области. Тај део најпре садржи излагање о предсловенској епохи. Затим је реч о периоду од досељавања Словена до краја XII века, од краја XII до друге половине XIV века и од друге половине XIV до краја XV века.

Наредне стране књиге садрже излагања о друштвено-политичким приликама у XVI и у XVII веку;

стање Полимља и Потарја у XVIII века; период првог српског до банско-херцеговачког устанка; средње Полимље и Потарје у догађајима од 1875 — 1878. године. Иза тога излаже се о друштвеним збивањима у време од 1878. до 1912. године. На крају књиге су завршна разматрања и списак коришћених извора и литературе.

Жарко Шћепановић, у расправи заснованој као етнолошкоисторијска, настајао је да живот људских заједница средњег Полимља и Потарја осветли у њиховим разноврсним манифестацијама. Зато ова књига садржи описе збивања у суседним регионима, и свега што је јаче утицало на друштвена збивања у Потарју и средњем Полимљу.

Због свега што садржи ова књига ће бити корисна историчарима, етнологима, антропогеографима. У књизи су расветљена многа сложена друштвена питања средњег Полимља и Потарја, иначе веома значајног нашег подручја.

Јован Ф. Трифуноски

ВАЛКАНИКН ВІВЛІОГРАФІА

Ἐπιμέλια Κ. Α. Δημάδης, "Ἰδρυμα μελετῶν Ἑρσονησου τοῦ Ἀἰῶνος Θεσσαλονικη 1979. τομος V, 426 σ.σ. + Παράρτημα, 521 σσ.

Солунски часопис *Балканска библиографија* бележи пету годину успешног излагања. Часопис је стекао међународни углед и постао неопходан светским научним круговима, а првобитни циљ, да послужи као информација грчким научницима временом је превазиђен. Први том доноси 1500 наслова углавном радова балканских научника објављених до 1972. године, а други том 220 наслова расправа објављених у 1973. години на свим европским језицима. У трећем тому (1974.) наводи се 3000, четвртом (1975) — 4178, петом (1976) — 3917 монографија, студија и чланака објављених у 412 часописа широм Европе и Америке.

Тематска библиографија Н.С. Крусулидиса *Библиографија католичке цркве у Хиосу* је новина којој ће бити посвећена посебна пажња у будућем раду. Уредник Коста Димадис са сарадницима позива балканологе на сарадњу у овој рубрици желећи да истакне међународни карактер часописа.

Библиографија третира балканска питања у широком временском распону од пада Цариграда до данашњих дана по следећим областима: *општа библиографија (рукописи, периодика, речници, конгреси), религија и црква, политичке и друштвене науке, уметности, лингвистика, књижевност и историја*. Часопис садржи именски и пред-

метни регистар. Сваки том *Библиографије* праћен је додатком који садржи студије и чланке или приказе монографија и расправа о балканским проблемима преведеним на грчки. Одабирају се радови научника са Балкана, из Европе или Америке који пружају решење или указују на пут ка осветљењу неког балканског питања. Нажалост, одабрани текстови могу бити од користи познаваоцима грчког језика тек понекад ширем кругу када су праћени резимеима на енглеском језику.

Од радова наших научника приказани су: *Београд и Србија у документима архиве Земунског магистрата од 1739. до 1804.*, Танасија Илића (том III), *Питање Македонске православне цркве у Југославији*, Бока Слијепчевића (том III), *Грчке клефтске — хајдучке народне песме*, Миодрага Стојановића (том IV), *Историја Београда* (том IV), *Цинцари у Велесу*, Мил. С. Филиповића (том V).

У додатку петог тома највише су заступљени прилози из области историје: Б. Кондис, *Улога Албанског савеза у Призрену у одређивању епирске границе*, К. Вакалопулос, *Непознати извори о судбини 162 Грка после револуције у Валахи и у Молдавини*, К. В., *Но-*

ви историјски докази о боравку Јаниса Караћа у Пизи, К. В., *Грчка армија и поморске снаге 1834. године*, В. К., *Два необјављена писма Елефтерија Венизелуса*, Г. Л. Арђ, *Руски систем „покровитељства“ и неке социјално-економске и политичке последице насељавања на Балкан током XVIII и почетком XIX века*, Г. Л. Арђ, *Каподистрија и грчки ослободилачки покрет*, С. Себесиоглу, *Борба Турака за живот у западној Тракији*, Н. Ташковски, *Увод у „Погледе на блиско и далеко“*, Антимакедонска кампања у Бугарској.

Из области економије: Теанос Циоваридос, *Економски проблеми општине Касторгија и суочавање са њима*, А. Каратанаси, *Тесалски трговац Христифор Емануил Салонски или Моско и његов тестамент*, А. К., *Два последња трговачка друштва у Брасову и у Сибиу*.

Из области етнографије: К. К. Папулидис, *Тракија како ју је видео један Грк настањен у Малој Азији*, Мил. С. Филиповић, *Цинцари у Велесу*, Стелиан Брезеану, *Насељавање влашког становиштва на Балкан*.

Из историје цркве: К. К. Папулидис, *Хришћански рукописи у библиотеци „Лењин“ у Москви*.

Јованка Борђевић

ZEITSCHRIFT FÜR BALKANOLOGIE Jahrgang XII—XIV, München 1976—78.

Своју углавном лингвистичку оријентацију у балканологији верно потврђују и нови бројеви минхенског часописа *Zeitschrift für Balkanologie*, који је успео да окупи научнике авангарднијег (и добродошлог) усмерења у науци о Балкану.

Балканска лингвистика никад није била једногласно прихваћена као посебна грана лингвистике, и у личностима великих научника она је имала своје противнике (код нас је то био А. Белић). Њену несавршеност Клаус Штајнке у чланку *Размишљања о теоријском заснивању балканске лингвистике* (Überlegungen zur theoretischen

Grundlegung der Balkanlinguistik, Z. f. B. XII) види, пре свега, у недовољној општој методолошкој изграђености, а у критичи која јој је упућена види већ сасвим извесну традицију. Не сматрајући питање методолошке утемељености балканске лингвистике маргиналним нити истраживање балканизама предметом у коме се исцрпљује лингвистичка балканистика, Клаус Штајнке види будућност ове дисциплине у методологијама постсировске експанзије науке о језику, пре свега у социјаллингвистици.

Будућности балканологије био је посвећен и симпозијум *Немач-*

ког истраживачког друштва, који је одржан у Берлину од 17. до 19. октобра 1975. године и о коме нас у дванаестом броју овог часописа обавештава Михаел Фриче. Овај симпозијум је упечатљиво дао преглед резултата истраживања југоисточне Европе али, што је још важније, подстакао је на размишљања о једној јединственој методици, која би могла да служи као модел за интердисциплинарно истраживање и која би балканологији продужила право на егзистенцију.

Остали прилози: *Прилог истраживању сеоског намештаја у Румунији* (Nicolae Dunăre), *Облици кућа у југословенској Македонији* (Willi J. Eggeling), *Социјална терминологија у Бугарској 1850 — 1944* (Peter Hill), *Стилистички статус новогрчких елемената у румунском* (Kostas Kazazis), *Новогрчко λογάρι и албанско lutak* (Demetrios Moutsos), *О два гркорумунска текста из XVIII века* (Жарко Муљачић), *Неки паралелизми у новелама Царагилеса* (Rupprecht Roch), *Језик и политика на Балкану у наше доба: Албанија, Југославија и Грчка* (Stavro Skendi). Ту су и прикази књига и некролог Е. Георгијеве бугарском лингвисти Љубомиру Димитрову Андрејчину.

Тринаести број за 1977. годину, чији је обим знатно повећан, између осталих, доноси два прилога Норберта Борцеког: *Лексичко-семантички односи између »Weise« и »art« у балканским језицима* (са посебним освртом на албански) и *Морфологија албанског глагола*, затим *Књижевно дело билингвалног песника Григора Прличева* Доротеје Кадах, Норберта

Рајтера *Индогерманско отбho*, два некролога (бугарском професору Кирилу Мирчеву и утицајном солунском лингвисти Н. П. Андриотису), а међу приказима књига налази се двадесет страна Ивана Галабова посвећених Шалеровој књизи *Балкански језици* (H. W. Schaller, *Die Balkansprachen*) и приказ Андриотисовог *Лексикона архаизама у новогрчким дијалектима, који је приредио Н. Ј. Сасе* (Andriotis, N., *Lexikon der Archaismen in neugriechischen Sprache*).

Нарастање и отварање часописа према другим областима балканологије постаје очигледно у броју XIV за 1978. годину, у коме су се, поред лингвистичких прилога, нашли и књижевни и фолклористички радови. Након некролога које је Клаус-Детлев Гротузен написао професору Францу Мајеру и хајделбершком професору Владимиру Милојчићу, издвојили бисмо прилоге *Ритуална смрт као поетски мотив* (Gerhard Emrich), затим, *Резултати новијег истраживања бугарских дијалеката у светлу балканологије* (Maxim Sl. Mladenov — Klaus Steinke), *Синтетизам — Аналитизам* (Norbert Reiter), *Друштво Мађарске и Србије на прекретници столећа у огледалу књижевности* (Gabriella Schubert), *Латинско наслеђе у албанском и старије боравиште Албанаца* (Wolfgang Zeitler) и веома занимљив прилог Mihaela Gričea *Проблеми у настави контрастивне граматике за гастарбајтере*, прилог у коме не видимо само актуализацију и проширење балканске лингвистике већ и могућност где би она могла дати општије резултате у науци о језику.

Мирослав Вукелић

MÜNCHNER ZEITSCHRIFT FÜR BALKANKUNDE
1 Band (1978) 257 стр.

Балканско полуострво не изу-
чава се само као географски по-
јам већ и као историјска целина,
са многим заједничким особина-
ма и великим међусобним разли-
кама. Етнички гледано, то је прос-

тор на коме живи прави конгло-
мерат народа. Ова област је и ра-
није привлачила пажњу научника,
било као *илирско* подручје, ев-
ропска Турска или, просто рече-
но, југоисточна Европа. Сви се

слажу да тај крај има изузетно богату прошлост. На њему се могу изучавати стара грчка и римска култура, византијска цивилизација, Османлијска царевина и друга велика историјска питања. То је простор на коме су се сучељавали Азија и Европа, Средоземље и Подунавље. Проучавање судбине балканских народа, баш у судару тих светова, свакако је посебно занимљиво и значајно.

Истраживањем балканске прошлости бавили су се научници поникли на самом Полуострву, али многи са стране. Међу последњима, било их је доста из Немачке, посебно из Минхена. У њему су, да поменемо само најважније, деловали Ф. Фалмерајер и К. Крумбахер, Ф. Делгер, Ф. Бабингер и А. Шмаус. И данас у главном граду Баварске постоји неколико институција чији су се сарадници посветили византологији или туркологији, славистици или уопште југоисточној Европи. Зато није чудо што је ту поникао нови часопис за балканистику.

Први број почиње некрологом из пера Р. Садикџа (Приштина), нашем познатом оријенталисти Хасану Калешију (1922 — 1976), заслужном и угледном истраживачу, који је присно сарађивао са многим научним центрима у Немачкој, па и у Минхену. Уз некролог је приложена драгоценна библиографија рано преминулог научника, која сведочи, најблаже речено, о његовом сталном и плодном раду. Затим следе прилози његових колега, пријатеља и поштовалаца. Б. Атсиз (Atsız — Минхен) пише о ставу Арбанаса према Турцима у огледалу османлијских хроника XV и XVI века, док П. Бартл (Bartl — Минхен) расправља о Мирдитима. У додатку чланка П. Бартл објавио је у целини десет докумената који се односе на време од 1789. до 1870. године, а потичу из римског архива *Propaganda fide*. М. Камај

(Самај — Минхен) публиковано је четири писма која је 1896. Х. Педерсен (Pedersen) упутио Г. Мејеру (Meyer). Она потичу из рукописног одељења Универзитетске библиотеке у Грацу, а значајна су за историју албанологије. А. Дауер (Dauer — Минхен) пише о филмској документацији која се односи на исламску културу балканских земаља, а Е. Хеш (Hösch — Минхен) о Далмацији као делу Византије, њене културе и цивилизације раног средњег века. Х-Ј. Кислинг (Kissling — Минхен) објавио је лепо документован рад о Венецији као центру обавештења о Турцима, а Х-Ј. Корнрумф (Kornrumpf — Манџи) прилог о систему управе Добруџе у последњим годинама османлијске владавине. К. Крајзер (Kreiser — Истанбул) бавио се једним дервишким манастиром у Истанбулу, а Л. Креценбахер (Kretzenbacher — Минхен) сликањем св. Борба као антитурским мотивом балканских народа. М. Милетић (Фернеј-Волтер — Француска) дала је филолошко објашњење речи *могориш*, а С. Папакостеа (Papacostea — Букурешт) више нових података о привредним приликама у басену Црнога мора у другој половини XV века, дакле у време великог ширења Османлијске царевине. Прилог С. Џаје (Минхен) односи се на црквене прилике у средњовековној Босни.

Не упуштајући се у подробну анализу поменутих чланака, на овај начин само скрећемо пажњу нашој научној јавности, на њих и изражавамо задовољство што су се немачке колеге одужиле се нама заслужног Х. Калешија. Надамо се да ће следећи бројеви овога часописа, кога је основао познати издавач Р. Трофеник (Trofenik) а уређује П. Бартл, донети вредне прилоге из прошлости свих балканских народа.

Момчило Спремич

GODIŠNJAK, knj. XVIII, Centar za balkanološka ispitivanja
Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine,
knj. 16, Sarajevo 1980.

Годишњак је периодична публикација Центра за балканолошка испитивања Академије наука и умјетности Босне и Херцеговине. Први број изашао је 1956. године као издање Балканолошког института Научног друштва Босне и Херцеговине, и уредник је био тадашњи директор Института Хенрик Барић. *Годишњак* је, као и Институт, био окренут питањима интербалканских језичких односа, али је после друге књиге (1961. године, под уредништвом Миленка Филиповића) привремено престао да излази, када је и Институт престао с радом. Године 1962, под руководством Алојза Бенца основан је Центар за балканолошка испитивања Академије наука и умјетности Босне и Херцеговине и *Годишњак* је поново успостављен, а нова, трећа књига појавила се 1965. године, од када *Годишњак* редовно излази. Програмска оријентација Центра је проучавање живота, језика и културе старобалканских народа и њиховог удела у етногенези каснијих балканских народа, тако да *Годишњак* доноси прилоге из археологије, лингвистике, етнологије и других сродних области. Главни уредник *Годишњака* је Алојз Бенац, председник Академије наука и умјетности Босне и Херцеговине.

Нова, XVIII књига *Годишњака* доноси неколико тематски одабраних текстова из археологије (Боривоја Човића и Шиме Батовића) и старе историје балканских народа (Влобимјежа Пајаковског и Радослава Катичића), као и радове из области лингвистике (Идриза Ајетија) и етнологије (Николе Пантелића).

Археолошки радови у *Годишњаку* чине доста јединствену тематску целину и у широком распону обрађују гвоздено и бронзано доба западног Балкана. Чланци Б. Човића о раном и средњем бронзаном добу и Ш. Батовића о позном бронзаном добу истог региона међусобно се допуњују својим темама и проблематиком и

стварају целовиту слику о бронзаном добу источног Јадрана.

У своме чланку *La prima e media eta del bronzo sulle coste orientali dell'Adriatico e suo retroterra* (Рано и средње бронзано доба на источној обали Јадрана и у његовом залеђу) Б. Човић нас упознаје с историјатом и степеном истражености бронзаног доба источног Јадрана. Протумачен је однос енеолотских, прилично слабо истражених култура, и културе раног бронзаног доба, чији су носиоци, по ауторовом мишљењу, морали бити нов етнички елеменат на овом подручју. Културу раног и средњег бронзаног доба, по Човићу, карактеришу нова утврђена насеља на тешко приступачним местима, сточарство као доминантан облик привређивања и сахрањивање мртвих под тумулима. Посебно је обрађена тзв. цетинска група, која је, мада још увек изолована, најбоље истражена група раног и средњег бронзаног доба источног Јадрана.

Прилог Ш. Бетовића *L'eta del bronzo recente sulla costa orientale dell'Adriatico* (Касно бронзано доба на источном јадранском приморју) надозвучје се на претходни Човићев текст. Аутор приказује културе позног бронзаног доба на источном Јадрану „од Истре до Албаније“. Позно бронзано доба овог подручја Батовић види као једну хронолошки и културно изоловану целину која не следи директне традиције средњег бронзаног доба и која ће бити срушена бурним историјским догађајима, сеобом Urnenfelder културе, чија је појава означила крај бронзаног доба.

Аутор дели територију источног Јадрана на четири групе у приморју и једну у залеђу Јадрана. Прва група је у Истри, друга „на каснијем подручју Либуерна“, трећа на „каснијем подручју Делмата“, четврта на јужном приморју, док је пета у Лици, на територији коју ће касније настањивати Јаподи. Ове културне групе међусобно су сродне и са сличном ма-

теријалном културом иако постоје и извесне локалне особености и разлике. У оквиру група III. Батовић даје темељну анализу насеља, начина сахрањивања, остава и покретног археолошког материјала. Посебно се истиче утицај балканско-панонске сеобе на аутохтону културу позног бронзаног доба источног Јадрана, који се огледа у промени начина сахрањивања, напуштању старих насеља и подизању нових на тешко приступачним местима, као и у појави већег броја остава, што је увек поуздано сведочанство о немирним временима. Анализа покретног археолошког материјала, посебно металних предмета, међу којима је највећа пажња посвећена фибулама, такође потврђује јак утицај Urnenfelder културе и зрачење западнобалканског комплекса. Томе треба додати и појачане везе с Италијом, које ће се, по мишљењу аутора, тек проширити у наредном, гвозденом добру пресељавањем неких илирских племена на Апенинско полуострво.

Као и претходни Човићев рад текст III. Батовића богато је и систематски илустрован, а приложена је и карта са списком налазишта.

У археолошке теме *Годишњака* спада и други, посебно значајан прилог Б. Човића *Почеци металургије жељеза на северозападном Балкану*. Полазећи од поставке да самостална производња гвожђа означава прави почетак гвозденог доба у тој области, Човић не само да разматра питања почетака сидрургије северозападног Балкана, већ задира и у проблеме периодизације бронзаног и гвозденог доба. Он систематизује постојеће теорије о почецима прераде гвожђа на Балкану. Осврће се на Мерхартову (Merhart) тезу о аутохтоном и доста раном (XI век пне.) настанку сидрургије на датом подручју, коју су доцније разрадили Фолтини (Foltiny) и Кимиг (Kimmig) и која у науци има доста присталица. По Кимигу, носиоци ране металургије гвожђа били су они народи који су разорили микенску и хетитску државу. Овој теорији супротставља се друга, чији је заступник Снод-

грас (Snodgrass), а која оспорава значај западно-балканских и средњоевропских радионица гвожђа, истичући да је у Грчкој металургија гвожђа почела раније. Трећа теза почетке сидрургије везује за такозвани тракокимерски продор, који се одиграо током VIII века, што би значило да се аутохтона металургија гвожђа развила тек након овог периода.

Супротстављајући овим теоријама археолошке налазе са северо-западног Балкана, Б. Човић је дошао до занимљивих резултата. Нарочиту пажњу посветио је налазима гвоздене згуре као *документацији првога реда*, као и налазима гвожђа у гробовима. Истичући да је погребни ритуал традиционално конзервативан и да тешко прихвата новине, Човић гвоздене прилоге у гробовима узима као доказе развијене и опште прихваћене сидрургије. На основу ових налаза, као и на основу остава и других новијих истраживања праисторијских насеља, аутор је дошао до закључка да се почетак сидрургије на северозападном Балкану може везати за период IX и VIII века. Тиме се коригују високи датуми Мерхарта, Фолтинија и Кимига и доводи се у питање теза о тракокимерском импулсу на развој сидрургије. Аутору се најприхватљивијом чини теорија о постепеном преношењу металургије гвожђа из Мале Азије на Балкан, с тим што би се донекле смањило временски размак у Снодграсовој хронологији између раних егејских и доцнијих севернобалканских датума о почецима сидрургије. Овај рад Б. Човића утолико је значајнији што поред археолошки аргументоване расправе о почецима металургије гвожђа на северозападном Балкану даје и нову основу за утврђивање културно и хронолошки осетљиве границе између бронзаног и гвозденог доба на подручју Балкана.

Чланак Владимира Лековића *Прилог проучавању културе гвозденог доба у Црној Гори* тематски се укључује у круг археолошких тема *Годишњака*. Аутор обрађује неколико примерака гвозденог оружја из збирке Историј-

ског музеја СР Црне Горе са Цетиња и датира их као гробне прилоге старијег гвозденог доба, чиме их доводи у хронолошку везу с фазом Гласинац IVc (625—500 пне.).

Обимни рад Влобимјежа Пајаковског (Włodzimirz Pajakowski) из Познања *Wer waren Illirii proprie dicti und wo siedelte man sie an? (Ko су били Illirii proprie dicti и где су били настањени)* изазваће, без сумње, живо занимање у круговима археолога и историчара старог века. Рад је подељен у два дела: у првом се даје историографија проблема, а у другом проблем илирске територије и територије њихових суседа. Занимање ће свакако бити подстакнуто ставовима Пајаковског о територијама које су насељавала разна илirsка племена, тим пре што се према двома (понешто нејасним) приложеним картама може видети да се нека илirsка племена јављају више пута и на сасвим различитим местима.

Инструктиван је чланак Р. Катичића *Проучавање старог Балкана и национална повјест данашњих балканских народа*. Однос палеобалканистике и модерне националне историје балканских народа представља озбиљан научни проблем и често је био повод за

разне несугласице. Катичић се залаже за разумевање историјске перспективе и свих промена које она носи. Међународна сарадња Центра за балканолошка испитивања у Сарајеву, по мишљењу Катичића, један је од најбољих путева да се односи палеобалканских и данашњих балканских народа сагледају у њиховој пуној ширини и многозначности и у њиховом културном и историјском динамизму.

Од осталих текстова у овој књизи Годишњака треба скренути пажњу на рад И. Ајетија *Нека питања из историје арбанашког језика у светлу балканистике*, као и на чланак Н. Пантелића *Традиционални елементи друштвене организације у североисточној и делу централне Србије*. У приказима објављен је прилог Милутина Гарашанина *L'historiographie yougoslave sur l'Etat illyrien (Југословенска историографија о илirsкој држави)*, писан поводом чланка Али Хадрија у књизи IV, едиције *Iliria* (Tirana, 1976), коју издаје Академија наука Народне Републике Албаније. У хроници је објављен извештај Едине Алирејсовић о резултатима истраживања извршених за Центар за балканолошка испитивања у Сарајеву током 1978. године.

Александар Палавестра

ОНОМАТОЛОШКИ ПРИЛОЗИ

књ. I. (Српска академија наука и уметности, Одељење језика и књижевности, Одбор за ономастику), Београд 1979, 6 [непаг.] + 420 стр.

Пред нама је прва свеска *Ономастолошких прилога*, публикације коју је покренула Српска академија наука и уметности, односно њен Одбор за ономастику. Из уводника (*Уместо предговора*) Ф. Палазоглу, члана Уређивачког одбора књиге, читалац сазнаје да је први број часописа посвећен успомени академика М. Будимира, оснивача и првог председника Одбора, иницијатора за покретање ове публикације, научника којем *Ономастолошки прилози* дугују и своје име. У језгровитом осврту на Бу-

димиров научни пут проф. Палазоглу са пуно пијетета и поштовања указује на широк опус нашег великог индоевропеисте, балканолога и ономастичара, чији радови „фасцинирају ерудицијом, оштроумношћу, критичношћу и егзактношћу примењене методе...”. Будимир је, између осталог, као ретко ко осећао вредност ономастичке грађе за језичка, и не само језичка, испитивања, те није случајно баш од њега потекао предлог за оснивање *Прилога*, у којима ће се наћи простор за објав-

љивање те грабе и расправа из ономастике.

После уводног текста Ф. Папазоглу следе прилози двадесет сарадника из више ономастичких области и дисциплина: Радосав Бошковић, *Белешка о имену Немања*; Петар Хр. Илиевски, *Неколико паралела из словенске и грчке топонимије (македонско-словенски ЗАОМ/УМ- ПОО/УМ, новогрчки Ὀ/Ψλοχῶρια и микенско-грчки PE-RA-KO-RA-I-JA)*; Атанасије Урошевић, *Неки детаљи из прошлости Косова (по топонимија)*; М. Д. Петрушевски, *О пореклу и постанку српских, односно хрватских имена — Сав(а)*; I. Dugiđanov, *Der Flussname Klina und Verwandtes*; Блаже Конески, *Сленче*; Гавро А. Шкриванић, *Именице уста и врх у топономастици*; Красимира Илиевска, *Романски елементи во македонската топонимија од XIII и XIV век (според хрисовулите на Горг Скопски)*; Љиљана Препајац, *Прилог проучавању грчких модела српскохрватске антропонимије*; Никола Родић, *О имену Богдан*; Светлана Слaшпaк, *Петка и Недељка, две антропонимичке преведенице*; В. Симић, *Рударство и прерада гвожђа у топономастици и терминологији власинског краја*; Мате Шимундић, *Значење назива града Бакела и његових околних села*; В. Михајловић, *Кемза — водени дух (прилог проучавању српскохрватске демонологије)*; Звездана М. Павловић, *Суфиксални творбени модел-штитца и његове варијанте у српскохрватској хидронимији*; Момчило Златановић, *Називи географских термина у врањској котлини*; Милица Грковић, *Порекло личних имена у романима Милована Видаковића*; Недељко Богдановић, *Називи и имена брава у околини Сврљига*; Владимир Стевановић, *Микропонимија општинне Трговиште*; Светозар Стијковић, *Ономастика источног дела Метохијског (Пећког) Подгора*.

По мишљењу проф. Р. Бошковића, име Немања постало је од хипокористика *Нема* или *Немо* (од *Ненад* или сл., с деминутивним елементом *м*), на који су додати суфиксални елементи *-ап*, *-ј(б)* и *-а*.

Проф. П. Илиевски објашњава називе *Заум* и *Поум* (у народу *Заом*, *Поом*, одн. *Збм*, *Пбм*) у пределу Охридског језера као **Зад холм* и **Под холм*. Аутор након тога, аргументовано и уверљиво, показује да је на истим принципима настао новогрчки топоним Ὀ/Ψλοχῶρια као и микенски назив *Pe-ra-ko-ra-ja* у области Пелопонеза.

На основу топонима проф. А. Урошевић налази на Косову трагове Саса (*Шашка црква* у Новом Брду, *Шашки пут* у селу Драговцу, *Хајново коло*, село *Ајновице* (<*Хајновици*), село *Шашковац* код Јањева, назив потока *Кижнице* „на месту старих јањевских рудника“, *Тудески поток*, *Дечки поток* и сл.), *Дубровчана* (име села *Маревца* и његове махале *Нишино* (<*Никшино*) *коло*, надгробни натписи у Летици и др.), *Кумана* (*Кумановка*, „комплекс земљишта за њиве на атару села Враголије“) и *Влаха* (називи села *Власе*, код Н. Брда, *Влашница* и *Станишор* у Горњој Морави, *Лашкобара* код Урошевца, *Магура* код Липљана, име планине *Чичавице* и сл.). Аутор на крају расправе на основу назива села *Полатне* или *Палатне* и *Дворишта*, прихвата мишљење неких ранијих истраживача да стари краљевски дворца *Врхлаб* треба лоцирати у пределу изворишта *Лаба*, али га не треба поистовећивати са старим рударским местом *Беласицом*. Поменимо и то да се аутор у раду користио и подацима наших писаних споменика.

Леп прилог представља, свакако, рад проф. Петрушевског о пореклу имена на *-сав(а)* (<ие. **klewes*). Аутор анализира одређени број скоро прочитаних микенских имена на *-klewes* и доста пажње посвећује појавама везаним за српскохрватска имена на *-с(л)ав*, у првом реду за име *Часлав*. Са солидним аргументацијом се прихвата позната Миклошичева теза о постанку првог дела тог имена.

На основу сведочанстава И. Дуриданов утврђује да је име реке *Клина* у средњем веку гласило *Книна* и да је данашњи облик настао несумњиво дисимилацијом *н—н*: *л—н*. Пошто се порекло *Клина* не може објаснити сло-

венским језичким средствима, аутор показује да се и овде, као и у називу *Книна* у Далмацији ради о индоевропским предсловенским хидронимима (<**Teiṇa*). Дуриданов за оба географска назива предлаже алтернативну етимологију: ~ литв. *tenė* „место у реци, крај обале, које водена струја не покреће” или: ие. *(s)ten. „јачати, тутњати, стењати”.

Познатом везивању топонима *Слепче* за именицу *слепец* академик Б. Конески додаје још једну могућност настанка имена двају македонских села. Аналогно називима *Прилеп* и *Прилепец* и овај топоним је могао настати према глаголу **sǝlǝpiti*, што би значило да је име *Слепче* настало на основу именица **sǝlǝrǝkǝ* или **sǝlǝrǝsǝ*, а што, опет, сведочи о начину грабења старих људских пребивалишта.

У краћем прилогу Г. Шкриванић даје податке, углавном сакупљене из средњовековних извора, о топонимима који почињу ликовима *уста* (обичније *устје*, лок. *усти*) и *врх*. На основу расположивог материјала аутор закључује да *уста* најчешће означава ушће, а *врх* — горњи ток реке.

К. Илиевска анализира неколико топонима с романским елементима, посведочених у средњовековним хрисовуљама познатог манастира Горг Скопски у XIII и XIV веку (*Барбарас*, *Бинеч*, *Гладула*, *Виргино брдо*, *Капицал*, *Крабулин* дољ, *Маргин* крџ, *Поурпоут*, *Церебулска пештера*). Ауторка закључује да сва та имена на воде порекло од влашког планинског свочарског етникума. Сви ти, као и многи грчки топоними словенизирани су и одржани у хибридниим формама. При разматрању бројчаног односа грчких и романских елемената у македонској топонимији ауторка је, чини нам се, морала водити рачуна о чињеници да предели у којима су се налазили поседи Горга Скопског нису улазили у састав античке Македоније, што подразумева и њихов изостанак из грчке језичке сфере тога времена.

Проф. Љ. Црепајац се позабавила словенским именима која семантички одговарају одређеним

грчким именима (*Доброслав* — *Εὐκλής*, *Држислав* — *Κρατήσιος*, *Драгослав* — *Φλοκλής*, *Радослав* — *Χαρήσιος*, *Славољуб* — *Κλεόφιλος*, *Милорад* — *Φιλοχάρης* итд.). Ауторка напомиње да је од самог уочавања позајмљеница и семантичких преведеница далеко сложенији задатак њихово адекватно идентификовање. Наиме, често је, по њеном мишљењу, готово немогуће тачно разликовати преведене јединице од домаћих самосталних творбених модела, што истраживаче обавезује на прецизну анализу. Након набрајања одређеног броја словенских имена за која постоје прецизније грчке паралеле, проф. Црепајац анализира већи број антропонима код којих уочава особене разлоге за претпоставку о утицају грчких модела. То су имена која су значајским садржајем везана за хришћанство (*Богослав* — *Θεοκλής*), те имена са почетним елементима *прво* - (*Првослав* — *Πρωτοκλής*), *даро* (*Дарослав* — *Δωροκλής*) и *добро* (*Добромисл* — *Εὐδμοσ*), као и појединачна образовања.

Н. Родић на основу бројних и разноврсних извора даје богат материјал о јављању имена *Богдан* код Словена, као и код Румуна и Албанаца, који су то име преузели. Што се тиче саме етимологије имена, аутор држи да је најтачније мишљење Гинекена, према којем је *Богдан* калк „грчког имена *Θεόδοτος*”.

Чланак С. Слапшак објашњава паралеле *Παρασκευή* — *Петка* и *Κυριακή* — *Недеља*, које, у ствари, и не представљају праве преведенице, већ полазе од ознака дана у седмици. Света *Параскева*, а према њој и св. *Петка*, персонализирана пети дан, а св. *Недеља* — недељу. Св. *Петка* је, иначе, популарна народна светитељка, а *петак* је код пагана био посвећен женском божанству плодности и вегетације.

В. Симић доноси осамдесетак термина који представљају траг рударства и прераде руда у власинском крају, пределу где су ове привредне гране поодавно ишчезле. Аутор се у раду осврће на ову терминологију и у другим пределима српскохрватског (а и

бугарског) језичког подручја. Ни су изостале ни паралеле из историјских извора.

Пошто је утврдио да у основи имена града *Бакова* лежи реч *бак*, др М. Шимундић разматра настанак назива баковачких села. Већину етимологија датих том приликом можемо прихватити као тачне.

Др В. Михајловић изводи етимологију речи *кемза* (посведочене у Шапцу), односно *кендза* (забележене у долини Ј. Мораве), са значењем „водени дух“. Аутор је уверен да ову лексему треба везати за старотурско *kāt* које означава *реп*, а *-зи* је присвојни суфикс.

У чланку З. Павловић износи се богата грађа о хидронимима и, од њих изведеним, топонимима са суфиксом *-штица* (*-џска-ица*), иначе карактеристичним за јужнословенски ареал, као и његовим дијалекатским варијантама *-шчица*, *-шћица* и *-шница*. Рад је пропраћен статистичким табеларним прегледима из којих се лепо види однос између хидронима и топонима, као и заступљеност сваког типа у републикама које чине српскохрватску језичку територију. Ауторка констатује да се највећи део примера образованих суфиксима *-штица* и *-шница* налази на територији Србије.

Др М. Златановић је у врањској котлини и суседним пределима пописао 135 географских термина, коректно их акцентовао и објаснио им значење. Уз то је уз њих наводио и микротопониме који су по њима именовани.

Лична имена у Видаковићевим романима, која ће, иначе, брзо постати популарна међу Србима, особито у Војводини, у ствари су народна имена, аутору позната из његовог завичаја (поткосмајско село Неменикуће је пишчево родно место). Разматрајући бројна имена у Видаковићевој *Аутобиографији*, М. Грковић закључује да су сва она постала и имена личности у делима овога ствараоца. Познати наш романописац прве половине XIX века тиме је знатно допринео да се та имена поново рашире међу Србима.

У чланку Н. Богдановића нала-

зимо списак а понекад и етимолошка објашњења назива оваца и коза у сврљишком селу Бучуму, као и целом околном сточарском региону. Аутор доноси мноштво имена брва (*брва* у овом, као, уосталом, и у многим другим крајевима нашег језичког подручја, означава овцу или козу) добијених према боји, разним болестима, квалитету, узрасту, плодности, млечности итд.

Прилог В. Стевановића доноси комплетан списак микротопонима 33 села општине Трговишта. Аутор прво даје попис хидронима (1. реке и потоци; 2. извори и чесме), затим имена махала (заселак), после чега следи детаљан попис назива потеса по селима. Уз сваки микротопоним стоји информација о томе да ли се ради о њиви, ливади, пашњаку, винограду, врту, шуми итд. Забележени материјал је дат у дијалекатском фонетском лику, што подразумева и поуздану акцентуацију. Савесни аутор се користио и подацима из катастарских књига; отуда су увек означене одреднице које се не помињу у тим књигама, као и они микротопоними из књига које истраживач није успео посведочити на терену. Читалац је доследно обавештаван и о фонетским разликама, наравно тамо где их има, између облика одговарајућих топонима у катастру и данашњем говору. У врло богатој Стевановићевој топономастичкој грађи, верно забележеној и лепо презентираној, драгоцене обавештења ће наћи и дијалектолози, као и бројни научници другог профила, јер реч је о подацима са удаљене, периферне области српскохрватског језичког подручја, богате језичким архаизмима и специфичним дијалекатским особеностима.

Далеко највећи простор у књизи заузима рад С. Стијовића, у којем се даје комплетна, исцрпна ономастика (*Топонимија*, *Антропонимија*: презимена, мушка именина, женска имена, мушки хипокористици, женски хипокористици, мушки надимци, женски надимци) 18 села источног дела Метохијског Подгора. Реч је, ван сваке сумње, о најобухватнијем, најразноврснијем и најстју-

диознијем корпусу ономастичких података са српскохрватског језичког подручја досад презентованом научној јавности. Стијовић даје бројне релевантне податке о локацији села, њиховим житељима, о легендама, старинама и све му ономе што је везано за дато насеље. Уз топониме и микротопониме читалац ће наћи и обавештења о томе о каквом се терену ради (шума, њива, брдо итд.), а често и друге напомене, свакако корисне при интерпретацији назива. Поред презимена стоји и информација о броју породица, њиховом пореклу, славама, тзв. *малим славама* и сл., као и имена лица од којих су добијени подаци. Уз лична имена је назначено и то колико становника носи дато име, а уз хипокористике су давана и имена од којих ови потичу. На крају су надимци с ауторовим опсервацијама, где су оне биле могуће, о мотивацији њиховог настанка. Аутор се, поменимо и то, одлично снашао на крајњем југозападном делу територије косовско-ресавског дијалекта, познатом по бројним специфичностима, насталих захваљујући, у првом реду, утицају несловенских језика и честим, готово сталним миграцијама становништва из других дијалекатских подручја. Импонују Стијовићева сигурност и прецизност у бележењу и акцентовању материјала, а његовим уводним опсервацијама о неким особеностима говора испитиваног терена морамо поклонити своје пу-

но поверење. Чланак С. Стијовића, да закључимо, може послужити као одличан узор и образац за испитивања овакве врсте код нас.

Два последња прилога резултат су једне сјајне акције Одбора за ономастику САНУ. Наиме, последњих година се коначно пришло организованом и систематском бележењу ономастичке грађе у Србији, као и неким другим деловима српскохрватског језичког простора. Колико је познато потписнику овога приказа, до сада је створена солидна мрежа поузданих теренских истраживача и сакупљени ономастички подаци у неколико стотина села. Не треба посебно наглашавати вредност акције спасавања ономастичког (и не само ономастичког) материјала од пропадња — дословце у последњем часу.

Солидно оштампана и технички лепо уређена публикација снабдевена је и трима регистрама: *Индекс речи*, *Индекс имена*, и *Индекс аутора*.

Иако се у овом приказу није улазило у детаљније критичке анализе презентираних прилога, дозвољавамо себи слободу да на крају изнесемо један начелан суд: добили смо прву свеску једне нове публикације, на чијим ће страницама, судећи по ономе што смо прочитали у књизи која је пред нама, драгоцене податке и обавештења налазити посленици из више научних области.

Слободан Реметић

SARADNJA IZMEĐU SRBA I GRKA ZA VREME SVOJIH OSLOBODILAČKIH POKRETA 1804—1830, I grčko-srpski simpozijum.
Zbornik radova, Solun 1979, 289 стр. + 29 фотографија.

У књизи која се пре неколико месеци појавила из штампе објављени су радови са симпозијума који је од 7. до 10. новембра 1976. године одржан у Кавали, у организацији Института за балканолошке студије из Солуна и Балканолошког института из Београда. Текстови су штампани на грчком и српскохрватском језику, а резимеа на енглеском.

А. Е. Вакалопулос: *Српски народни устанак као узор грчке револуције 1821.*

Борба српског народа од 1804. до 1812. године имала је велики утицај на грчки ослободилачки покрет. Српски устанак постао је узор грчком што је најбоље изражено у књизи анонимног аутора из 1806. године. Федерација, о

којој је сањао Рига од Фере, никада се није створила, али искрено пријатељство везивало је два народа.

К. Вавускос: *Црквени односи Србије и Екуменске патријаршије током XIX века*

Аутор разматра односе између Екуменске патријаршије и Руске, Грчке, Српске, Румунске, Албанске и Бугарске цркве. Српска црква стекла је аутокефалност 1219. године, а дигнута је на ранг патријаршије 1346. Од 1766. поново је под јурисдикцијом Екуменске патријаршије која јој је 1831. године загарантовала интерну административну аутономију.

Славко Гавриловић: *Грчко-цингарско-македонски трговци у Земуну према првом српском устанку*

Међу трговцима који су одржавали контакте са устаницима у Београдском пашлуку налазили су се и Наша Хаџи Бејић, Мато Георг, Сима Димитријевић, Константин Хадија и чланови породице Карамата. Анализирајући архивски материјал о поменутих личностима Славко Гавриловић закључује да је између трговаца и устаника успостављена обимна размена „кроз новчано пословање“ или „путем размене-трампе житарица, пића, соли“ за „стоку, дрво, мед, восак“.

Борбе Кнежевић: *Метерних и грчки устанак 1821—1829. године,*

Као „противник сваког прогреса“ који је могао да утиче на стања у Монархији Метерних се борио против свих ослободилачких покрета. Такав став имао је и према устаницима у Србији и Грчкој. Аустријски канцелар трудио се да са чланицама Свете Алијансе задржи непромењено стање у Европи. Метерних је био та снага која је покушала „да историју заустави у свом ходу или је врати у назад“.

Василије Крстић: *О неким одјецима грчких устанака у српској књижевности*

Песничка остварења Јована Стерије Поповића, Трандафила Дуке, Војислава Ј. Илића, Стевана Владислава Каћанског и других српских књижевника указују на присне везе између Срба и Грка. Већу пажњу аутор посвећује песми Војислава Ј. Илића, *Гласник слободе*, и необјављеном преводу Јована Стерије Поповића, *Седмостручни цветак борећим се Грцима посвећен*.

С. И. Пападопулос: *„Генерални план“ Филики Етерије и контакти са Србима,*

Крајем септембра 1820. написан је „Генерални план“, а усвојен почетком октобра исте године. После честих преговора, од пролећа 1817. до лета 1820. године, чланови Хетерије нису очекивали да ће Срби равноправно учествовати у борби за ослобођење суседних народа.

Е. Г. Протопсалтис: *Срби и Црногорци као пријатељи Грка за време Грчке револуције 1821*

У првом делу рада аутор разматра делокруг политичке и војне арбитраже између Срба, Грка и Црногораца у току припрема и за време Грчког устанка. Испитан је, у другом делу рада, делокруг војне помоћи нуђене од стране Срба и Црногораца грчким борцима пред и у току борбе за ослобођење.

Владимир Стојанчевић: *Кнез Милошева схватања српско-грчке сарадње против Османског царства*

Српско-грчке односе аутор разматра кроз три периода. Први траје од 1815. до 1821, други од 1821. до 1828/30, а трећи од 1830. до 1839. Кнез Милош начелно прихвата идеју о сарадњи, у разним видовима, али његови планови и предлози о рушењу Турског царства разликују се од идеја Хетерије и водећих личности Грчке револуције.

Спирос Д. Лукатос: *Србијанци, Црногорци и Босанци у борби за грчку независност (1821—1829)*

На основу непубликованих докумената из Државног архива размотрено је учешће Србијанаца, Црногораца и Босанаца у борби за грчку независност. У малим, али врло хомогеним групама, борци су у Грчку стизали из Белопавлића, Београда, Битоља, Скопља. Људи из наших крајева укључивали су се и у грчке одреде. У додатку рада аутор је објавио и четрдесет докумената на грчком језику.

Душан Лукач: *Хетерија и Караборђе*

Караборђе је у Јашину постао члан револуционарне народно-ослободилачке организације чији је задатак да се бори за ослобођење народа Балкана од туђинске власти. Покушај Хетерије да посредством Караборђа поново разбукта борбу српског народа осујетио је кнез Милош Обреновић ликвидирањем вође првог српског устанка.

Миодраг Стојановић: *Српске и грчке народне песме о устаницима*

У борби за ослобађење народа од вековног ропства хајдуштво и клефторматолство прерасло је у ослободилачке устанке. Српски и грчки народни певачи носили су у себи „мисао и осећање хероја чије су подвиге величали“. Важније карактеристике песама о устаницима су „народност и реализам у обликовању догађаја“.

К. Сволупулос: *Грчка штампа о српском проблему 1804—1830*

У Грчкој штампи, на грчком и страним језицима, велика пажња посвећивана је приликама у Србији. Чланци и критички осврти одишу невероватним духом солидарности од стране Грка према српском народу. Читаоци су исцрпно обавештавани о политичком, социјалном и културном напретку пријатељске земље.

Климент Цамбазовски: *Грци у првом српском устанку*

Бимбаша Конда, Јорѓаши Олимпиот и Никола Пангалос само су

неки од Грка који су учествовали у првом српском устанку. Аутор закључује да су у доба устанка учињени први кораци „српског и грчког народа ради организовања заједничких акција за ослобођење од многовековног турског ропства“.

А. Ангелопулос: *Улога Екуменске патријаршије у грчко-српским духовним односима у првој половини XIX века*

Почетком XIX века Српска црква била је под административном управом Екуменске патријаршије. У светлу нових докумената анализиран је утицај Екуменске патријаршије на културни и духовни развој Српске цркве у првој половини XIX века.

Драгослав Антонијевић: *Устанички костим Срба и Грка*

У устаничким костимима Срба и Грка присутне су оријенталне и старобалканске црте. Један од чинилаца за сличност у одевању су историјскокултурне и политичке везе Срба и Грка, а начин одеванња устаника огледа се у емотивном и психичком стању народа. Аутор закључује да би костим „који се у Србији XIX века називао 'српским грађанским', а у Грчкој 'грчким'“ требало назвати „балканским“.

А. Е. Каратанасис: *Стефан Живковић и грчка породица Дука (јуни 1815)*

Неколико дана пред почетак другог српског устанка Максим Дука, који се настанио у Новом Саду, пише писмо своме брату Маркосу, трговцу у Брашову, и обавештава га да је угостио Симу Марковића и Стефана Живковића. Моли брата да им помогне приликом њиховог боравка у Брашову. Задатак двојице српских устаника био је да у Хотину успоставе контакт са Русима.

Г. Вури: *Георгије Паназоглу, епирец у служби српског владара Милоша Обреновића*

По завршетку другог српског устанка Георгије Папазоглу остаје у Србији. Аутор разматра активну делатност Папазоглу у аутономној Србији. Истиче његов значај

у креирању политичког живота и улогу у економском животу Србије за владе кнеза Милоша Обреновића.

Борђе С. Костић

ЧЕТВРТИ МЕЂУНАРОДНИ БАЛКАНОЛОШКИ КОНГРЕС

Отварање научних центара за континуирани рад на балканологији, оглашавање специјализованих часописа, издавање посебних монографија, одржавање регионалних скупова и разговора, а нарочито међународних конгреса, какав је био и последњи у Анкари августа 1979. године, сведоче о несумњиво појачаном интересовању и све плоднијем раду на балканолошким студијама у свету.

Не можемо се отети утиску да су сви досадашњи балканолошки конгреси представљали заједничко прегалаштво бројних учесника да свестрано развију и унапреде балканологију која се данас афирмисала као активан чинилац у развоју научне мисли о Балкану.

Намера нам је да унеколико сумирамо богат програм Анкарског конгреса. Кад је реч о балканолошким конгресима овај посао отежава огроман дијапазон специјалности и велики хронолошки распон. Тематска разубеност иде од археологије, преко свих историјских раздобља, до језика, књижевности, етнологије, фолклористике и уметности.

Пре него што бисмо споменули конкретне теме, изнећемо једно наше запажање понето са овог Конгреса. Теоријско-методолошка садржина предавања која смо успели да чујемо полазила је од добро разубеног и научно оправданог компаративизма, међутим, приметили смо и семантичке приступе, потврђене научно-емпиријским критеријумима, што је значило корак у ново. Семантичка димензија није потиснула оне друге погледе који су се темељили на материјалистичким и историјско-социолошким ставовима. Један део методолошких виђења није ишао даље од еkleктичких опредељења.

Два главна реферата овог конгреса уз читав низ значајних ко-реферата, припала су југословенским научницима. Први реферат из археологије *Балкан у праисторијско доба између Мале Азије и Медитерана* дали су у коауторству М. Гарашанин и А. Бенац. Други реферат је био из етнологије *Техничко-земљорадничке справе у југоисточној Европи (до XIX века)* из пера Б. Братанић.

У археолошкој секцији биле су још две теме: *Балкан и Мала Азија у првом миленијуму пре н. е. и Балкан и Мала Азија у римско доба*. Овде се са корефератом појавила Д. Гарашанин.

Историјске теме су хронолошки полазиле са раним средњим веком, чија је главна тема била *Становништво и племена југоисточне Европе и њихове миграције у Византијском царству*. У раду ове секције учествовала је са својим корефератом *Панонска племена од VI — XII века и њихов однос према Византијском царству*, Д. Димитријевић.

Тема *Натурална економија и трговина производа у југоисточној Европи од XII — XV и XV — XVIII века*, имала је кореферат написан у коауторству С. Ђирковић и Д. Ковачевић *Натурална економија и трговина производа од XIII — XV века у областима данашње Југославије*.

Средњем веку припале су и ове теме: *Социјално-правне категорије и њихови односи према господару земље и држави и Континуитет и дисконтинуитет државних структура у периоду XVI — XVII века*. У оквиру ове последње теме Р. Михалчић је одржао кореферат *Континуитет и дисконтинуитет у формирању државних структура у Србији XIV века*.

Историја новог века и савремена историја имале су највећи број тема. Прва, *Национални покрети и политички развитак југоисточне Европе (XIX — XX века)* у којој је М. Пандевски прочитао свој кореферат *Политичке партије у европској Турској 1908 — 1912*. Друга, *Аграрне структуре земаља југоисточне Европе: кризе и реформе (XV — XX) века. Трећа, Теорија и пракса аграрних реформи. Четврта, Еволуција друштвених структура. Пета, Балкан и југоисточна Европа и међународном животу*, имала је два кореферата из Југославије, први. Р. Самарџића *Европски путници и земље Југоистока*, и други, М. Екмећића *Бугарско-српски односи у првој половини XIX века*. Последња, шеста тема гласила је *Културни развитак југоситочне Европе (XV — XX в.)*.

Секција за језик на овом Конгресу имала је три теме. Прва, *Узајамни односи језика земаља југоисточне Европе са корефератом И. Ајетија*. Друга тема *Еволуција друштвене лексике у савременим балканским језицима и трећа, Методолошки проблеми у балканској лингвистици*.

Књижевност је била заступљена са четири теме: *Методолошки проблеми у проучавању компаративне књижевности југоисточне Европе у оквиру које је кореферат поднео М. Бован, затим, Књижевност инспирисана историјом у земљама југоисточне Европе XIX века, Реализам у књижевности*

сти југоисточне Европе и Превођење књижевних дела.

Фолклор је имао две теме: *Процеси друштвених промена у земљама југоисточне Европе* у којој је кореферат *Процеси друштвених промена у Југославији данас* одржао Д. Антонијевић. Друга тема је *Развитак градског коштима у земљама југоисточне Европе (XVI — XVIII века и XIX — XX века)*. Овај широки тематски распон обухватио је три кореферата из наше земље: К. Балабанов *Поствизантијско сликарство Македоније и Србије од XV — XIX века*, С. Петковић, *Утицај османске уметности на сликарство југоисточне Европе* и В. Хан, *Допринос османске уметности применом уметностима југословенских народа у светлости југословенске историографије*.

Овај сажет приказ реферата и кореферата на светском конгресу балканолога у Анкари не исцрпљује листу југословенских учесника коју чине још шездесетак саопштења прочитаних у конгресним секцијама. Овај широки спектар проблема сасвим разложно поставља питање, како боље организовати радни део Конгреса, а не окрњити његову логичну целину, пошто су се слабости у том смислу појавиле и на овом Конгресу. Наравно не треба сметнути с ума, да Конгрес није циклус који очекује свој завршни потез, већ организам који се мора стално усавршавати, развијати, освежавати и ширити новим идејама.

Драгослав Антонијевић

БАЛКАНОЛОШКИ СИМПОЗИЈУМ ОДНОСИ СРБИЈЕ И ГРЧКЕ 1830 — 1908.

Везе и односи Србије и Грчке трају вековима, али су начини контакти били слаби, можда и због неразвијености њихових наука. У наше време све научне дисциплине су далеко развијеније, а с тим и научни контакти већи. Томе су допринеле и међународне организације (АИЕСЕЕ и др.) и институти, балканолошки у првом реду, основани с циљем да проучавају

културно-историјске везе и политичку сарадњу народа на Балканском полуострву и у југоисточној Европи. „Разлога за нашу сарадњу има више — нагласио је академик Васа Чубриловић на првом састанку научних делегација београдског и солунског балканолошког института децембра 1975. у Београду — а посебан разлог су наши традиционално добросусед-

ски односи и заједничка историјска судбина српског и грчког народа“.

Шире и систематско проучавање те заједничке судбине, веза и односа југословенских народа, посебно Срба и Грка на пољу културно-историјске узајамности и политичке сарадње кроз векове, почело је на првом симпозијуму научних сарадника ова два института, одржаном у Грчкој (Кавала, 7—10. новембра 1976), са темом *Сарадња Грка и Срба у устанцима 1804 — 1830*. Реферати са овог научног скупа штампани су у посебној публикацији Балканолошког института у Солуну — на грчком и српском језику — управо онако како су и саопштени.

Тако започети научни контакти и сарадња београдског и солунског балканолошког института настављени су још успешније на другом симпозијуму, одржаном у Београду од 23. до 25. маја 1980, са темом *Односи Србије и Грчке 1830 — 1908*.

Свечаном делу програма овог научног скупа који је, у име Научног савета Балканолошког института у Београду, отворио др Драгослав Антонијевић, научни саветник, присуствовали су: академик В. Чубриловић, оснивач и први директор Балканолошког института САНУ у Београду, академик Милутин Гарашанин, генерални секретар САНУ, у чије име је и поздравно учеснике скупа, професор др Радован Самарџић — директор и предводник научне делегације Балканолошког института у Београду, симпозијуму пожелело успешан рад, и Милан Милутиновић — републички секретар за образовање и науку у Београду, који је за учеснике симпозијума приредио пријем. Делегацију грчких научника предводио је професор др Константинос Вавускос, председник Савета Балканолошког института у Солуну, који се изузетно топло, колегијално и пријатељски захвалио на добродошлици, гостопримству и пријатним тренуцима на самом почетку боравка, наглашавајући научни карактер овога скупа и перспективе све плодније и садржајније сарадње

грчких, српских и уопште југословенских научника.

Задатак овог симпозијума био је да се са обе стране сагледају и обраде нека научна питања заједничка за Грчку и Југославију, посебно за Србију, у периоду 1830 так српских и грчких посленика у — 1908. То су показали и научни реферати и саопштења двадесе области историје, лингвистике, књижевности, (обичајног) права, етнологије и црквене историје. Тим редом наводимо сва саопштења која су на симпозијуму поднесена; историја: *Грчка помоћ Црногорцима и Србима у време њихових борби против Турака 1862 — 1876*, (Е. Протопсалтис), *Политика српских влада о српско-грчким везама у годинама 1878. — 1881*, (В. Стојанчевић), *Вук Стефановић Караџић и Грци* (Р. Самарџић), *Харилаос Трикупис и балканска анганта: реалности и хипотезе поводом његове посете Београду јуна 1891*, (К. Сволупулос), *Словени и Грци у политичкој мисли Харилаоса Трикуписа и његових сарадника* (Г. Плумидис), *Српско-грчки споразум 1867*, (П. Милосављевић), *Мисија Милутина Гарашанина и Васе Тоскића у Атини уочи српско-турског рата 1876*, (К. Памбазовски), *Грчко-српски односи и Македонија 1878 — 1896*, (Е. Кофос), *Неколико нових појединости које се односе на устаничке планове Цами Каратаса о ослобођењу балканских народа 1860*, (К. Папулидис), *Македонија у виђењу европских конзула XIX века* (К. Вакалопулос), *Сарадња Срба и Грка 1882 — 1885*, (С. Терзић); лингвистика: *Грчки језик комедиографа Стерије* (М. Флашар); књижевност: *Идеје Доситеја Обрадовића и Веселинска патријаршија* (А. Е. Тахиаос), *Српска народна поезија у грчкој књижевности XIX века* (М. Стојановић) *Панајот Папакостопулос — учени Грк у Србији* (Ј. Пападрианос); обичајно право: *Улога обичајног права у српском и грчком позитивном законодавству у XIX веку* (Б. Крстић); етнологија: *„Камене стопе“ — култна места у веровању српског и грчког народа* (Д. Антонијевић); историја цркве: *Религијска, образов-*

на и национална симбиоза Грка и Срба под јурисдикцијом Васељенске патријаршије у старој јужној Србији — друга половина XIX века (А. Ангелопулос).

У завршној речи професори Самарлић и Вавускос изразили су задовољство што је у раду овог симпозијума дошло до успешне размене мишљења, научних и пријатељских у исто време. 25. маја одржана је екскурзија са посетом манастирима Раваници и Манасији и историјским објектима у Топли.

Вођени су и разговори о следећем научном састанку који ће се одржати у Грчкој за две године, а предложена тема је *Културни односи Србије и Грчке у време турократије (1453—1830)*, с тим

што би се о овој теми вероватно говорило на два или три следећа скупа. Тако би скуп у Солуну био посвећен филологији и књижевности, а наредни у Београду — ликовним уметностима.

Пријатељски односи Срба и Грка, грађени неретко на истом стратишту у заједничкој борби за народну слободу, показују да постоје и даље бројне могућности за међусобно разумевање и сарадњу два суседна народа. Једна од тих могућности је и научно расветљавање културно-историјских токова у животу наших народа, како су показала оба балканолошка симпозијума — у Кавали и у Београду.

Миодраг Стојановић

МУЗИЧКИ И КОРЕОГРАФСКИ ФОЛКЛОР БАЛКАНСКИХ НАРОДА (Поводом 13. Балканског фестивала народних песама и игара у Охриду јула 1980)

Фестивали чија је намера да пружи аутентичне игре и песме, што је случај и са Балканским фолклорним фестивалом у Охриду, сучени су поред многих тешкоћа и са објективним законима простора (сцене) на којима се изводе програми. Кад год се народна игра или песма или обичај преносе на сцену, ма како да се тежи да се сачува њихова оригиналност и природна чистота, долази до стилизовања, прилагођавања, мењања, једном речју до неопходне режије. Истргнут (на овај начин) из своје природне и генетске средине фолклор неминовно губи своју целину из које се најпре гасе његове виталне функционалне вредности. На овај начин фолклор неминовно губи своју целину из које се најпре гасе његове функционалне вредности. На овај начин фолклор се претвара све више и више у једну врсту посебне забаве, добијајући на сцени неке нове димензије. Заправо то је као бумеранг који мора да погоди свакога уколико се покаже довољно респекта према стаменом фолклорном наслеђу преносећи га на сцену.

Упркос негативних утицаја сцене, упорно се настоји да се аутентичне фолклорне вредности као одребене константе разних балканских региона покажу гледаоцима једновремено и на истом месту, што је врло погодно за доношење аналогија и стручних анализа непосредно на лицу места. То је донекле могуће, пошто балкански фолклор још увек представља живо ткиво сеоског менталитета у свом првобитном значењу, што није случај са прибалканским земљама, рецимо Италијом и Аустријом. За њихов фолклор се може изричито рећи да представља чисту реконструкцију заборављених и напуштених народних песама и игара. Садржајно и стилски овај фолклор је потпуно одударало од балканског фолклорног наслеђа и његово присуство на овом фестивалу је само гест лепог пријатељства и гостопримства.

За песме и игре балканских народа можемо рећи да чувају музичко наслеђе више културних слојева. Ако бисмо пошли хронолошки најпре треба издвојити оне игре и песме у којима се сачува-

ла древна симболика плодности за људе, стоку и усеве. Овај супстрат, без изузетка, заједнички је свим балканским народима, и нарочито је на овом фестивалу, дошао до изражаја у коледарским, лазарачким и додолским обредним играма Македонаца, Срба, Бугара и Хрвата, као и у свадбеном церемонијалу Албанаца, Турака, Румуна и Грка. У свим овим играма су битно наглашени кореографски облици змије-симбола плодности, затим ритмичко ударање ногама тзв. *труканџе*, и снажно замахивање штаповима-симболима фалуца, чији је магијски смисао за родност земље почетком сваке аграрне године био нужна последица митске идеје о космосу. Симболика плодности за људе, нарочито је дошла до изражаја у свадбеним играма и песмама у детаљима као што су: ритуално сејање брашна и мешање свадбених колача, играње око ватре, бријање младожење и сл.

По својим ритмичким, мелодијским и кореографским особинама нарочито групе из централних и јужних делова Балкана показале су изненађујуће ритмичко богатство што усталом ништа није чудновато пошто се у овим крајевима од искона преглиће више музичких традиција. Управо ритмичко обиље као једна значајна особина представља карику повезивања музичке традиције Балкана. За потврду овог мишљења узећемо неке примере са овог фестивала: македонску мушку игру Копачка и румунску мушку игру Батута у којима ритмичко ударање ногама о земљу представља феномен своје врсте, затим, влашку игру Цуце из источне Србије и бугарску Рченицу из околине Варне са доминантом *Татарских ритмова*, који су нарочито дошли до изражаја у турским играма Силфика и Газантеп. Обе турске игре прва туркменска, а друга анадолска, показују ритмичку и кореографску везу Балкана са блиским Истоком.

У неким играма су нарочито изражене синкопе, а коло као облик игре отворено или затворено заступљено је код свих балканских народа, иначе потврђено још

у праисторијским и античким археолошким налазима и каснијем византијском и средњовековном фреско сликарству.

На фестивалу смо се срели и са једном посебном категоријом игара које улазе у домен тзв. ратничког или витешког фолклора. За ове игре се може утврдити време настанка, историјска епоха или догађаји који су их инспирисали. Најлепше примере ових игара довели су Турци са игром Битлис и игром Сабља и штит. Обе игре по својим снажним покретима симболизују борбу и развијају код играча посебна психофизичка узбуђења чији је врхунац екстаза потенцирана пискавим и продорним тоновима зурли и разбеснелим ритмовима тупана.

Игра Сабља и штит настала је у Бурси у време султана Оркана. Свакодневно су у његово време војници морали да увежбавају борбу прса у прса са сабљама и штитовима и као успомена на то доба постала је и ова игра.

Поменућемо још један занимљив проблем присутан на овом фестивалу. Реч је о фолклору лимитрофних предела Балкана. Обликован под специфичним условима унутрашње етничке синергије, овај фолклор је сачувао многе архаичне црте свог етноса, али и примио, усвојио и прерадио оно што је видео и чуо од својих суседа. Навешћемо неколико примера са овог фестивала: Албанци из околине Улциња показали су игре и песме у којима је приметан утицај црногорског фолклора. Извесно кореографски облици су преузети из Зетског кола, а мелодије дијафоновог типа из црногорске сточарске традиције. У албанском фолклору из Драгаша (Косово) јасно се осећају утицаји српске и македонске фолклорне традиције. Мала терца у певању, завршетак испод основног тона и карактеристични двоглас нису музичка традиција Драгашеваца. Нарочито у мушкој игри уз зурле и тупан видни су кореографски елементи типа македонског Тешкота. У играма и песмама етничке групе Тоска из јужне Албаније осећају се изузетно јаки утицаји грчког фолклора.

Румунски сељаци из Молдавије представили су се са занимљивим изворним фолклором свога краја. Ово лимитрофно подручје је неке фолклорне елементе попримило од суседних народа, што је нарочито дошло до изражаја и у игри Карашелук у којој се очитују пољске игре типа Полка. Кобза као инструмент на коме надарено свирају Молдавци, познат је и Украјинцима и њихови певачи кобзари прате се на овом инструменту певајући јуначке песме. Кавал и разни типови фрула на којима су румунски солисти изванредни мајстори су заједнички инструменти свим народима централног и јужног Балкана, а посебно номадским сточарима.

Овај приказ о неким заједничким елементима у мелосу и ко-

реографији уоченим на овом фестивалу, завршићемо податком да су неке играчке групе биле опремљене и аутентичним костимима древног порекла као што су: албанска женска цублета од ваљаног сукна за коју стручњаци мисле да се континуирано одржала од праисторије и антике до данас. Затим, особите плитке сточарске вунене капице чији пут простирања иде од Пинда у Грчкој до далматинске Загоре, бечве, старобалканске мушке чакшире, фустанеле, чепкен доламе, опанци и сл. Неизоставан реквизит је и сточарски штап балканских номада Крљук или Глица, чији се врх увек завршава изрезбареном змијском главом.

Драгослав Антонијевић

Борбе С. КОСТИБ

Балканолошки институт САНУ
Београд

ПРЕГЛЕД САДРЖАЈА ЧАСОПИСА BALCANICA, КЊ. I—X

Презимена аутора дата су по азбучном реду, а чланци хронолошки. Римска бројка означава књигу а арапска страницу. Књига I објављена је 1970. године, II—1971, III—1971, IV—1973, V—1974, VI—1975, VII—1976, VIII—1977, IX—1978, X—1979.

АЛЕКСИЊ-ПЕЈКОВИЊ ЉИЉАНА

И. С. Достая: Россия и балканский вопрос. Из истории руско-балканских политических связей в первой трети XIX в., изд. Академии наук СССР, Москва 1972. — IV, 671—675.

Италија у великој источној кризи 1875—1878. године. — VI, 147—166.

АЛИЧИЊ АХМЕД С.

Хасан Калеша (1922—1976). — VII, 452—453.

АЛИЊ САЛИХ Х.

Der Neumanichaeismus und verwandte hetherodoxe Bewegungen in Vorderasien. — IV, 95—110.

АЛИРЕЈСОВИЊ ЕДИНА

Izvještaj o radu Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine u 1975. godini. — VII, 444—447.

АНДРЕЕВ МИНАИЛ

Le developpement des charges de l'administration provinciale du Second Etat bulgare (1185—1396). — VIII, 587—592.

АНДРЕЈЕВИЊ АНДРЕЈ

Два новопазарска амама. — VII, 291—307.

АНОНИМ

Informations sur les resultats des recherches effectuees par le Centre d'etudes balkaniques. — I, 282—284.

Биографија академика Васе Чубриловића. — VIII, I—II.

Библиографија радова Васе Чубриловића. — VIII, II—IV.

АНТОНИЈЕВИЊ ДРАГОСЛАВ

Die Frau als Träger Epischen Tradition bei einigen Balkan Völkern. — I, 217—238.

- Les rites magiques relatifs a la transhumance chez les Sop. — *II*, 357—372.
- Икономов Н.: Балканска народна мудрост. — *II*, 400—402.
- Zeitschrift für Balkanologie (1962—1968). — *II*, 408—410.
- Други балканолошки меѓународни конгрес. — *II*, 440—441.
- Други меѓународни симпозијум фолклора. — *II*, 441—442.
- Меѓуакадемијски координациони одбор за балканологију. — *II*, 450—451.
- Алоја Шмаус — балканолог (1901—1970). *II*, 463—466.
- Contribution à l'Étude de la Symbolique du Cercle magique et de la Marche en Rond Autour du Défunt. — *III*, 461—476.
- Zeitschrift für Balkanologie 1969/70. Jahrgang VII, Heft 1 und 2, München. — *III*, 534.
- Обичајно право и самоуправа на Балкану и у суседним земљама — меѓународни симпозијум. — *III*, 606—611.
- Координациони одбор за балканологију. — *III*, 616—617.
- Академик Франце Стеле. — *III*, 685—686.
- La Méthode historique comparée dans l'Étude des migrations pastorales. — *IV*, 511—522.
- Zeitschrift für Balkanologie, Jahrgang VIII, Heft 1 und 2, München 1971/72. — *IV*, 640—641.
- Prilozi za orijentalnu filologiju XVIII/XIX — 1968—69. Сарајево, 1973, 398. — *IV*, 658.
- Mirjana Maluckov, Narodna nošnja Rumuna u Jugoslovenskom Banatu. Posebna izdanja Vojvođanskog muzeja IV, Novi Sad 1973. 159. The national costume of Rumanians inhabiting the Yugoslav Banat. — *IV*, 677—679.
- Vojin Matic, Zaboravljena božanstva (Forgotten Gods) Prosveta — Beograd, 1972, 266. — *IV*, 679—681.
- Ohridski simpozijum (1973) o balkanskom folkloru. — *IV*, 691—692.
- Izveštaj o radu меѓуакадемијског координационог одбора за балканологију за proteklu 1972. godinu. — *IV*, 702—704.
- Pripreme za III kongres balkanologa. — *IV*, 726.
- Tradition and Innovation at Tzintzars in Ovče Polje in the Socialist Republic of Macedonia. — *V*, 319—329.
- Zeitschrift für Balkanologie, Jahrgang IX, Heft 1 und 2, München 1973, 5—200. — *V*, 435—436.
- Обичајно право и самоуправа на Балкану и у суседним земљама, Зборник радова са меѓународног научног скупа, Посебна издања Балканолошког института САНУ, књига 1, Београд, 1974, VII—XVII, 1—512. — *V*, 441—442.
- Иван Венедиков-Тодор Герасимов: Тракийското изкуство, София, 1973, 8—407. — *V*, 445—446.
- Оливера Младеновић, Коло у Јужних Словена, Посебна издања Етнографског института САНУ, књ. 14. Београд 1973. — 1—198. — *V*, 467—468.
- Dr. Slobodan Zečević, Elementi naše mitologije u narodnim obredima uz igru, izd. Muzeja grada Zenice, Radovi V Zenica 1973, 1—158. — *V*, 468—469.
- Dr. Jovan F. Trifunski, Kumanovska oblast, (seoska naselja i stanovništvo), Skopje 1974, 1—232. — *V*, 469—470.
- Miodrag Matićki, Srpskohrvatska graničarska epika, Institut za književnost i umetnost, Beograd 1974, 1—310. — *V*, 473.
- Годишњи извештај о раду координационог меѓуакадемијског одбора за балканологију. — *V*, 482—483.
- Извештај о раду Југословенског националног комитета за балканологију. — *V*, 484—485.
- Саракачани. — *VI*, 201—233.
- Zeitschrift für Balkanologie, Jahrgang XI, Heft 1, München 1975, 5—128. — *VI*, 317.

»History of Belgrade« in the light of Balkan studies („Историја Београда“, I, 769, II, 815, III, 689, „Просвета“, Београд 1974). — VI, 326—330.

Трећи међународни балканолошки конгрес. — VI, 362—363.

Годишњи извештај о раду Међуакадемијског координационог одбора за балканологију. — VI, 367—368.

Академик Бранимир Гушић (1901—1975). — VI, 377—378.

Прилог проучавању сточарских миграција на Балкану. — VII, 309—322.

М. Земцовски: Мелодика календарских песен, Ленинградски државни институт театра, музике и кинематографије, Ленинград 1975, 3—222. — VII, 431—433.

Међуакадемијски координациони одбор за балканологију. Извештај о раду за 1975. годину. — VII, 440—442.

Заједничко у народној религији Грка и јужних Словена. — VIII, 681—711.

Византијске брумалије и савремене маскиране поворке балканских народа. — X, 93—129.

АВРАМОВСКИ ЖИВКО

La politique anglaise envers l'Albanie (1918—1924). — IV, 325—345.

БАРИШИЋ ФРАЊО

Активност међународног удружења за балканологију (AIESEE) у 1970. и 1971. години. — II, 444—450.

БАРЈАКТАРЕВИЋ МИРКО

Forms of Ownership as Types of Traditional Institutions in Yugoslavia. — III, 455—460.

БЕАЛИН РОБЕРТ Н.

Palmer Alan. The Lands Between: A History of East Central Europe since the Congress of Vienna. New York, The Macmillan Co., 1970. (First published in Great Britain in 1970 by Weidenfeld and Nicolson, London) 405 pages. — II, 385.

БЕГОВИЋ МЕХМЕД

Sur l'application du droit pendant le règne Turc dans nos pays. — V, 361—367.

Tayyib Okic, Belgrad'daki Bayrakli camii, Vakıflar Bergisi, X, Ankara 1973, Посебан описак 385—401. — V, 458—459.

Da li je rimsko pravo uticalo na šerijatsko pravo. — VIII, 593—600.

БЕНАЦ АЛОЈЗ

Izveštaj o radu Centra za balkanološka ispitivanja u 1970. godini. — II, 451—456.

Some Aspects of the Migrations of Cultures in Northwestern Balkan. — III, 1—10.

Prediliri, Protoiliri, Prailiri — neki novi aspekti. — VIII, 1—16.

БЕРЗА МИХАИЛ

Dubrovnik et son passé évoqués par Nicolas Iorga. — VIII, 89—101.

БИГЕЛОВ БРУСЕ Е.

Native Fascism in the successor states 1918—1945. — III, 571—572.

БОГДАНОВИЋ ДЕЈАН

Les Etimologies iraniennes des orientalismes dans la langue serbo-croate. — IV, 631—637.

БОГДАНОВИЋ ДИМИТРИЈЕ

Српска прерада Козмине беседе у Зборнику попа Драгоља. — VII, 61—90.

БОЈОВИЋ ЈОВАН Р.

Stav balkanskih komunističkih partija prema promenama u Njemačkoj 1933. godine. — VIII, 541—545.

BRECCIA ALFREDO

La »Mediazione« di Mussolini e l'invasione tedesca della Jugoslavia. — V, 301—318.

BRUKNER BOGDAN

Boundary Line between the West-Mediterranean and Balkan-Anatolian Complex. — VIII, 17—24.

БУТУРАЦ ЈОСИП

Arhiv propagande u Rimu i povijest Južnih Slavena. — IV, 213—223.

БАНКУ МИЛАН

„Велике силе и Балкан 1937—1941“. — III, 604—606.

Mihai Berza: Nicolae Iorga — Choix de textes, București 1972, str. 204. — IV, 622—663.

Miron Constantinescu, Constantin Daicoviciu, Stefan Pascu: Histoire de la Roumanie — des origines à nos jours, Editions Horvath, 1970, p. 403. — IV, 667—668.

Radovi simpozijuma — Actele simpozionului (Vršac, 22—23. V 1970), Libertatea, Pančevo 1972, str. 505. — IV, 698—702.

Успостављање дипломатских агенција у Београду и Букурешту 1863. године. — V, 293—300.

Analele societății de limba româna din P.S.A. Voivodina (Анали Друштва за румунски језик САП Војводине), »Libertatea«, Panciova 1973, № 3—4, p. 734. — V, 442—445.

Rezistența Europeană în anii celui de-le doilea război mondial 1938—1945. — țările din Europa centrală și Sud-Est (Европски покрет отпора у годинама другог светског рата 1938—1945 — земље Централне и Југоисточне Европе) Vol. I, Bukuresti 1973, p. 454. — V, 464—465.

Viorica Moisuc: Diplomatia României și problema aparării suveranității și independenței naționale în perioade martie 1938-mai 1940 (Румунска дипломатија и проблем одбране суверенитета и националне независности у периоду март 1938 — мај 1940), București 1971, p. 324. — V, 465—466.

Constantin C. Giurescu — Dinu C. Giurescu: Istoria Românilor — Din cele mai vechi timpuri, pînă astăzi, București 1971, p. 830. — VI, 331.

Radovi simpozijuma o jugoslovensko-rumunskim uzajamnostima u oblasti narodne književnosti, (Pančevo 28. IX — 1. X 1972), Libertatea 1974, str. 658. — VI, 352—354.

Dr Valerian Bystricky — Dr Ladislav Deak: Europa na prelome, Bratislava 1974, 443. — VII, 423.

Улога великих сила у разбијању савеза Мале Антанте. — VIII, 529—539.

Mustafa Ali Mehmed: Istoria Turcilor, București 1976, str. 447. — X, 222—223.

Nicolae Ciachir: Războiul pentru independența României în contextul european 1875—1878, București 1977, str. 341. — X, 223.

Nicolae Iordache: La Petite entente et L'Europe, Genève 1977, str. 397. — X, 225—226.

V. Moisuc, D. Tuțu, E. Campus, C. Botoran, I. Calafeteanu, Gh. Zaharia: Probleme de politica externă a României 1918—1940, București 1977, str. 456. — *X*, 230.
Академик Михај Берза (1907—1978). — *X*, 261.

VASIB MILAN

О градњи старог моста у Мостару. — *VIII*, 189.

VASIB PASTKO

Notes on the Autariatea and Triballi. — *III*, 117—133.

Ksenija Vinski-Gasparini: Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj (Die Urnenfelderkultur in Nordkroatien), Sveučilište u Zagrebu, Filozoski fakultet — Zadar, Monografije 1, Zadar 1974, 230 pp. with a summary in German (pp. 193—222), 7. Fgs. and 137 Pls. — *VI*, 323—326.

Klaus Kilian: Trachtzubehoer der Eisenzeit zwischen Aegaeis und Adria, Praehistorische Zeitschrift 50, 1975, str. 9—140, sa 103 table i 4 slike u tekstu. — *VII*, 408—410.

Figural Elements in the Iron Age Art in Yugoslavia. — *VIII*, 43—51.

Љубиша В. Поповић: Архајска грчка култура на средњем Балкану. Народни музеј — Београд, Београд 1975. Стр. 122 са упоредним текстом на енглеском језику и 64 слике. — *X*, 233—234.

VASIB TODOR

Balkanološki institut Univerziteta u Nišu. — *IV*, 710—712.

VASILJEVIĆ BORBE

Simpozijum o Janetu Sandanskom. — *VII*, 439—440.

VESCU VICTOR

Момчило Д. Савић: Functiile de baza ale aoristului sîrbocroat si ale perfectului simplu românesc în lumina limbilor romanice si balcanice, Panciova, Libertatea 1972, str. 130. — *V*, 477—479.

Zajedničke crte u razvitku glasa h u rumunskom i južnoslovenskim jezicima. — *VI*, 275—280.

VINAVER VUK

KIP и балканска политика Југославије (1929—1934). — *III*, 437—454.
Коммунистическая партия Югославии и югославско-болгарские отношения в период между двумя мировыми войнами. — *IV*, 347—380.

VUCINICH WAYNE

Political Currents among Immigrant Serbs in California on the Eve of the Insurrections of 1875. — *VIII*, 337—365.

ГАРАШАНИН МИАУТИН

Zur Frage der Transhumanz in der dinarischen Bronzezeit. — *VIII*, 37—42.

ГАВЕЛА БРАНКО

Један поглед на историју балканских Келта. — *VIII*, 53—63.

ГАВРИЛОВИЋ СЛАВКО

О немирима „Влаха” на властелинствима у северозападној Хрватској прве половине XVIII века. — *VIII*, 217—222.

GEORGIEV GEORGI

Über die materielle und geistige Kultur de ältesten Ackerbauer und Viehzüchter in Bulgarien. — *IV*, 1—17.

GROTHUSEN KLAUS-DETLEV

Die Südosteuropaforschung der Bundesrepublik Deutschland und die »Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen«. — *II*, 428—432.

ГУШИЊ БРАНИМИР

Wer sind die Morlaken im adriatischen Raum?. — *IV*, 453—465.

ГУШИЊ МАРИЈАНА

Šta je covergenium kraljice Beloslave. — *IV*, 465—494.
Perizom u raki sv. Simuna u Zadru. — *VIII*, 145—188.

ДЕДИЈЕР ВЛАДИМИР

Младобосанци и идеја југословенства. — *VIII*, 461—480.

ДЕАНОВИЊ МИРКО

Atlas linguistique balkanique. — *I*, 179—181.

ДРАГОЈЛОВИЊ ДРАГОЉУБ

Bogomil Political Role among Balkanic Nations. — *I*, 43—69.
La Zupa chez les Slaves balkaniques au Moyen Age. — *II*, 85—115.
Georgije Ostrogorski: Vizantija i Sloveni. Beograd 1970. — *II*, 377—379.
Marko Vego: Zbornik srednjovekovnih natpisa Bosne i Hercegovine. Sarajevo 1962—1964, knjiga I—III. — *II*, 380—381.
Revue des études sud-est Européennes. Tom VIII 1—4, Bucarest 1970. — *II*, 405—408.

Paul L. Horecky: Southeastern Europe. A guide to basic publications. Chicago—London 1969. — *II*, 412—413.

Preslavic ethnic elements at the Balkans in the ethnogenesis of South Slavs, Sarajevo 1969. — *II*, 436—439.

Dispositions légales concernant les néomanichéens dans les nomocanons byzantins et slaves. — *III*, 135—155.

Sources byzantines pour l'histoire des Peuples de Yougoslavie. — *III*, 543—544.

G. Wild: Bogomilen und Katharer in ihrer Symbolik Wiesbaden 1970, стр. XV 225. — *III*, 544—546.

Domaine des Branković relevé de cadastre détaillé de l'année 1455, Sarajevo 1972, tomes I—II. — *III*, 549—550.

Σ. Ν. Λιάκου, Τι πράγματι ήσαν οι Σκλαβήνοι έθνη — και του θήματος Θεσσαλονίκη (Δραγουβίται-Ρυγγήνοι-Σαγούδάται), 1971. — *III*, 551—552.

Radovan Samardžić: Mehmed Sokolović, Beograd, SKZ 1971. — *III*, 554—556.

Славяно-балканские исследования. Историография и источниковедение, Москва 1972, стр. 387. — *III*, 556.

Bogomilisme et mouvements hérétiques dualistes du Moyen Age. — *IV*, 121—143.

The History of Paulicianism on the Balkan Peninsula. — *V*, 235—244.
Љубомир Максимовић: The Byzantine provincial administration during the Paleologs. — *V*, 451—453.

Paul Lemerle: L'histoire des Pauliens d'Asie mineure après les Sources Grecques, Paris 1973. — *V*, 457—458.

Манихејска формула проклињања у словенском преводу. — *VI*, 51—61.

J. K. Бегунов: Козма Пресвитер в славјанских литературах, Софија 1973, 559. — *VI*, 334—335.

Гавра Шкриванић: Путеви у средњовековној Србији. — *VI*, 336—337.

Franjo Šanjek: Bosansko-Humski (Hercegovački) krstjani i Katarsko-dualistički pokreti u srednjem veku, Zagreb 1975, стр. 216. — *VI*, 342—343.

Средњовековне дуалистичке јереси и арнјанство. — VII, 91—102.
M. Loos: Dualist Heresy in the Middle Ages, Praha 1974. — VII, 412—414.

J. Ivanov: Livres et legendes bogomiles, Paris 1976. — VII, 414—416.
Кудугери код балканских народа. — VIII, 129—135.

Дуализам средњовековних јеретика. — X, 75—92.

DUJCEV IVAN

L'interprétation typologique et les discussions entre hérétiques et orthodoxes des Balkans. — VI, 37—50.

L'oeuvre de Méthode d'Olympe »De libero arbitrio« et les discussions entre orthodoxes et hérétiques. — VIII, 115—127.

БОРБЕВИЋ ДИМИТРИЈЕ А.

Projects for the federation of South-East Europe in the 1860's and 1870's. — I, 119—145.

Le Comité national yougoslave pour la balkanologie. — I, 279—281.

George Baranyi: Stephen Szechenyi and the awakening of Hungarian nationalism 1791—1841 (Стефан Сечени и буђење мађарског национализма 1791—1841). Princeton University Press, Princeton 1968, p. 487. — II, 384—385.

Јорџо Тадић. — II, 459—461.

The Influence of the Italian Risorgimento on Serbian Policy During the 1908—1909 Annexation Crisis. — III, 333—347.

Америчка балканистика у 1971—1972. години. — III, 614—616.

An Attempt at the Impossible: Stages of Modernization of the Balkan Peasantry in the 19th Century. — VIII, 321—337.

БОРБЕВИЋ ИВАН

Moravska škola i njeno doba — naučni skup u Resavi. L'Ecole de la Morava et son temps — Symposium de Resava 1968. Beograd 1972. — IV, 696—698.

ЕКМЕЧИЋ МИЛОРАД

Slika o Bosni i Hercegovini u evropskoj putopisnoj literaturi od 1850. do 1878. godine. — VIII, 301—320.

Српска војска у националним ратовима од 1876. до 1878. — IX, 97—129.

ЖИВАНОВИЋ СРЕЂУБ

Mesolithic Population in Đerdap Region. — VI, 1—7.

Апсолутна старост скелетних остатака Кромањонаца са падине у Бердапу. — X, 25—30.

ЖИВОЈИНОВИЋ ДРАГОЉУБ

Велика Британија и проблем Црне Горе 1914—1918. године. — VIII, 503—518.

ЗАХАРИЈЕ ГЕОРГЕ

Национално јединство и независност — перманентне вредности мисли и деловања румунског народа. — VIII, 387—396.

ЗАТОВИЋ ЉУБИЦА

Путевни ширења митраизма на тлу југоисточне Европе. — II, 69—84.

ZECCHIN LUIGI i V. HAN

Presenze balchaniche a Murano e presenze muranesi nei Balcani. — VI, 77—97.

ЗИРОЈЕВИЋ ОАГА

Güney-Dogu Avrupa araştırmaları dergisi, 1, Istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1972, 276. — *IV*, 647.

Др Александар Стојановски: Дервенциството во Македонија, Институт за национална историја, Скопје 1974, 362 (с картом). — *VI*, 340—341.

Дивна Бурић-Замоло: Београд као оријентална варош под Турцима 1521—1867. Архитектонско-урбанистичка студија, Музеј града Београда, Монографије 5, Београд 1977, 318 + 96 илустрација. — *X*, 221—222.

ZLATAR ZDENKO

The »Crisis« of the Patriciate in Early Seventeenth-Century Dubrovnik: a Reappraisal. — *VI*, 111—131.

Dubrovnik's Investments in its Balkan Colonies, 1594—1622: a Quantitative Analysis. — *VII*, 103—118.

Kara Mustapha and the Republic of Dubrovnik (1677—1678): a New Interpretation. — *VIII*, 201—215.

ИГЊАТОВИЋ БОРБЕ

Неофит Хилендарски и Србија. — *IV*, 239—264.

Светозар Марковић и бугарски национално-ослободилачки покрет. — *V*, 145—195.

ЈАШАР-НАСТЕВА О., Б. КОНЕСКИ И Б. НАСТЕВ

Interférence au niveau de la langue de la poésie populaire des peuples balkaniques. — *I*, 13—22.

JOHANNOVSKY VERNER

Reporti fra la Campania, l'Italia settentrionale, l'Europa centrale e i Balcani nel' età del ferro. — *V*, 205—213.

JORDAN-SIMA CONSTANTIN

Building of the Romanian Unitary National State und the south-east European context. — *IX*, 75—96.

ЈОВАНОВИЋ БОРИСЛАВ

Jovan Todorović: The Celts in South East Europe, Dissertations Volume VII, The Museum of the City of Belgrade, Tab. LXIV, Dict. 31. — *II*, 373—376.

The Autochthonous and the Migrational Components of the Early Neolithic in the Iron Gates. — *III*, 49—58.

Dacia, Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, Nouv. sér., XV, 1971, 458 стр. — *III*, 531—533.

KALESHI HASAN

Le rôle de Chemseddin Sami Frachery dans la formation de deux langues littéraires: turc et albanaise. — *I*, 197—216.

The Importance of Turkish Influence upon Word Formation in Albania. — *II*, 271—293.

Omer Lufti Barkan — Ekrem Hakki Ayverdi: Istanbul vikiflari tahrir defteri (953) 1546 târihli, Istanbul 1970, 504 стр. ин 4° — *III*, 552—553.

Peter Bartl: Der Westbalkan zwischen spanischer Monarchie und Osmanischen Reich. Zur Türkenkriegsproblematik an der Wende vom 16. zum 17. Jahrhundert, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1974, 258 стр. in 8° (Albanische Forschungen) 14. — *V*, 459—461.

- Hans-Jürgen Kornrumpf: Osmanische Bibliographie mit besonderer Berücksichtigung der Türkei in Europa, Handbuch der Orientalistik, Erste Abteilung, Ergänzungsband VIII, Leiben—Köln 1973, E. J. Brill, 1374 str. — *V*, 461—463.
- Max Demeter Peyfuss: Die Aromunische Frage — ihre Entweicklung von den Ursprüngen bis zum Friden von Bukarest (1913) und die Haltung Österreich-Ungarns, Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas, Band VIII, Hermann Böhlau Nachf. Wien—Köln, Graz 1974, 166. — *VI*, 343—344.
- Albanische Märchen. Herausgegeben und übersetzt von Martin Camaj und Uta Schier-Oberdorffer, Eugen Diederichs Verlag, Düsseldorf—Köln 1976. — *VII*, 430—431.

KANN ROBERT A.

Der russisch-türkische Krieg und Interessen der Großmächte in westlicher Sicht. — *IX*, 41—56.

KARAN МИЛЕНКО

Социолошки и психолошки аспекти етнолошког изучавања крвне освете на централном Балкану. — *V*, 345—359.

КРАСЕВ ВИКТОР Г.

Иован Пичета (1844—1920) и его мемуары. — *VIII*, 415—425.

КНЕЖЕВИЋ БОРБЕ

О списку 303 виших српских официра нађеном у бечком архиву. — *VIII*, 519—528.

КОЈИЋ БРАНИСЛАВ

Монументалност у балканској профаној архитектури. — *VIII*, 727—736.

КОНЕСКИ БЛАЖЕ, Б. НАСТЕВ и О. ЈАШАР-НАСТЕВА

Interférence au niveau de la langue de la poésie populaire des peuples balkaniques. — *I*, 13—22.

KONDIS BASIL

Aspects of the National Movements of Serbia, Greece and Bulgaria in the Nineteenth Century. — *VII*, 139—151.

КОСТИЋ ВЕСЕЛИН

Ragusa and the Spanish Armada. — *III*, 195—235.

КРЕСТИЋ ВАСИЛИЈЕ

Из историје демократског покрета Срба у Угарској. — *VIII*, 397—413.

КРСТИЋ БУРИЦА

Questions Concerning the Principles and Methodology of Contemporary Research in Common Law. — *III*, 477—486.

Фани Милкова: Земљишна својина у Бугарској у деветнаестом веку (Ф. Г. Милкова: Поземљената сопственост в българските земи през XIX век, София, 1970, стр. 259). — *III*, 563—564.

Pupovski, dr Surja: Rapports de Droit civil dans le Code de Lek Dukagjini, Priština 1968, pp. 318. — *III*, 593—595.

Ромулус Вулканеску: Правна етнологија (Romulus Vulcănescu, Etnologie juridică, București, 1970, pp. 339). — *III*, 595—596.

Ђуричић Милутин: Serment et Co-jureus dans les Coutumes juridiques des Albanais dans la Metohija du Nord (Thèse de licence, Beograd 1970, pp. 221 inédit). — *III*, 597—598.

- Peace-making According to Customary Law in Montenegro. — *IV*, 541—554.
- Павковић Никола: Право прече куповине у обичајном праву Срба и Хрвата — Студија из правне етнологије; Институт за уредно право, Монографије, Београд, 1972, стр. 226. — *IV*, 681—684.
- Elisa Campus: *Intelegerea balcanica*, Editura Academiei socialiste România; Bucuresti, 1972, pp. XXIV — 394. — *V*, 462—464.
- Status of Woman According to the Relics of Customary Rules in the Kuči Region in Montenegro. — *VI*, 245—255.
- Valentin Al. Georgescu și E. Popescu: *Legislația agrară a țării românești (1775—1782) — Proiectul de Cod agrar al lui M. Fortino — Pravilele pentru plugari — Așezămintele agrare dinainte de 1780, Ediție critică*, București 1970, Editura Academiei Republicii socialiste România, pp. 244. — *VI*, 344—345.
- Henry H. Stahl: *Teoria și practica investigațiilor sociale, Metode și tehnici*, Volumul 1, Editura științifică, București, 1974, pp. 359. — *VI*, 347—348.
- Симпозијум „Сеоски дани Сретена Вукосављевића”, књига III, Пријеполје 1976, 379 (збирка реферата). — *VII*, 406—408.
- Законик цара Стефана Душана, књига I, Струшки и Атонски рукопис, издање Српске академије наука и уметности, Одсеља друштвених наука — Извори српског права IV, Београд 1975, 272 + 100, репродукција у боји; уредник академик Мехмед Беговић. — *VII*, 410—412.
- Неке паралеле у савременом истраживању правних обичаја. — *VIII*, 617—626.
- Wayne S. Vucinic: *A Study in Social Survival: The Kamen na Bileća Rudine*, Monograph Series in World Affairs, volume thirteen, book one (Essays in honor of Josef Korbel), University of Denver, Graduate School of International Studies. 1975. Pp. XXVIII + 194. — *X*, 231—232.
- Симпозијум „Сеоски дани Сретена Вукосављевића”, V, Заједница основног образовања, Пријеполје 1978, стр. 304. — *X*, 256—258.

LAZIB MIODRAG

Ostaci nemačkih dijalekata na tlu Jugoslavije. — *VII*, 387—394.

LEBA ARPAD

Vasa Stajić i jugoslovensko ujedinjenje. — *VIII*, 491—501.

LITRICIN JOVAN

- Documenta Raomanie historica B. Țara Româneasca (1526—1535) III, București 1975, XXXII + 449. — *VII*, 419.
- M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru: *Nicole Iorga — A Rumanian Historian of the Ottoman Empire*, Bibliotheca historica Romaniae, Studies 40, Bucharest 1972, 190. — *VII*, 419—420.
- D. Mioca — S. Caracaș C. Bălan: *Documenta Romaniae historica (B. Țara Româneasca 1633—1634 XXIV*, București 1974, LVII 715). — *VII*, 420.

LOOS MILAN

»L'Église bosnienne« dans le contexte du mouvement hérétique européen. — *IV*, 145—161.

LORSCHIEDER HORST M.

Ferdinand Schevill: *The History of the Balkan Peninsula from the Earliest times to the present day*. Arno Press, Inc. and The New York Times; New York 1971, 558 pages. — *IV*, 663—665.

LOUKATOS DEMETRIOS

- Sujets folkloriques a comparer pris dans la vie et la littérature populaires balkaniques. — *II*, 433—436.
 Signaux d'interdiction de pâturage dans les terrains agricoles, en Grèce. — *VIII*, 639—643.

ЛУКАЧ ДУШАН

- Bibliographie des oeuvres principales relatives à l'insurrection des peuples de Yougoslavie en 1941. — *II*, 7—25.
 Основне смернице Хитлерове балканске политике у току припрема напада на СССР. — *II*, 223—245.
 Ferdo Culinović: The Invadors' Division of Yugoslavia. Belgrade, The Military Publishing Institute, 1970, p. 688, with maps, photocopies and photographs. — *II*, 387—389.
 Österreichische Osthefte. Mitteilungsorgan des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts, 11, Wien 1969. — *II*, 410—412.
 Историја XX века. Зборник радова Института за савремену историју у Београду (раније, Одељење за историјске науке Института за друштвене науке у Београду) I—IX, 1959. до 1970. године. — *II*, 418—420.
 Akademik Ferdo Culinović, 17. maja 1897. — 15. septembra 1971. god. — *II*, 473—475.
 Српски социјалисти о националном питању народа на Балкану до 1918. — *III*, 395—420.
 Документи внешнеј политике СССР-а, зборник одабраних докумената Министарства иностраних послова СССР-а, Том I—XVI, Москва, Гасударственное издательство, Политической литературы. Од 1957—1970. год. — *III*, 572—575.
 Akten zur deutschen auswärtigen Politik (Документи о немачкој спољној политици), 1918—1945, Серија D: 1937—1941. Издање Baden-Baden (Göttingen, Bon) — на немачком; (Washington) — на енглеском, ужи избор на француском, Париз. Од 1950—1970, том I—XII. — *III*, 575—579.
 Међународни научни скуп „Устанак у Југославији 1941 и Европа“, Српска академија наука и уметности 24—26. новембар 1971. — *III*, 601—604.
 Германия и страны юго-восточной Европы в период подготовки и начала итальянской агрессии на Грецию в 1940 году. — *IV*, 381—404.
 Људмила Живкова: Англо-Турски одношения 1933—1939. Наука и искуство, Софија 1971, стр. 219. — *IV*, 675—577.
 Pripreme za izradu Zbornika »Velika ekonomska kriza 1929—1933. i njen odraz na unutrašnje i spoljne odnose država u jugoistočnoj Evropi«. — *IV*, 713—714.
 Светозар Марковић о народној буну, ослободилачком рату и револуцији у процесу ослобођења народа Балкана. — *V*, 75—89.
 Интересовање у нацистичкој Немачкој за изградњу хидроенергетског система у Бердапу. — *VI*, 189—199.
 Др Никола Вучо: Државна интервенција у привреди, историјски развој, издање Савремена администрација и Институт за економска истраживања, Београд 1975, 199. — *VI*, 345—346.
 Реваншизам поражених сила у првом светском рату и појава фашизма. — *VII*, 219—232.
 Саво Скоко: Други балкански рат 1913, књига друга, Београд 1975. Војноисторијски институт, 381. — *VIII*, 424—425.
 Martin van Creveld: Hitler's strategy 1940—1941 The Balkan clue, Cambridge, University Press 1974, 248. — *VII*, 425—426.
 Битка Тошкова: Бугария и третият райх (1941—1944) (политически отношения), Софија 1975, 256. — *VII*, 426—427.

- Утврђивање основних праваца и метода експанзије трећег Рајха према југоистоку Европе по доласку нациста на власт 1933. године. — *VIII*, 547—558.
- Дилеме Стојадиновићеве спољне политике у време утемељивања осовине Рим—Берлин. — *X*, 211—220.
- Др Енвер Решић: Аустромарксизам и југословенско питање, Народна књига и Институт за савремену историју, Београд 1977, стр. 497. — *X*, 224—225.
- В. К. Волков: Мынхенский стговор и балканские страны, Москва 1978. — *X*, 226—228.
- Др Живко Аврамовски: Трећи Рајх и Борски рудник. — *X*, 228—230.

ЛУТОВАЦ МИЛАНСАВ

Uticaј naših planina na čoveka i njegovo društvo. — *VIII*, 659—670.

МАКСИМОВИЋ ЉУБОМИР

- N. Veis: Τα χειρόγραφα τῶν Μετεώρων — Κατάλογος περιγραφικῶς τῶν χειρογράφων κωδικῶν τῶν ἀποκεκμημένων εἰς τὰς μονὰς τῶν Μετεωρων ἁπλῶς ἢ ἁπλῶς Α'; Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρον ἐρεῦνης τοῦ μεσαιωνικοῦ καὶ νέου ἑλληνισμοῦ. N. Veis: Рукописни Meteora — описни каталог рукописних кодексá који се налазе у метеорским манастирима, том I, Атинска Академија, Центар за истраживање средњовековног и новог хеленизма, Атина, стр. 9—27 — 1—773 — LXXX табл. — *II*, 382—383.
- L. Vranusis: Ἱστορικὰ καὶ τοπογραφικὰ τοῦ μεσαιωνικοῦ κάστρου τῶν Ἰωαννίνων, Атина 1968, стр. 88 + 18 табл., 8°. L. Vranusis: Iz istorije i topografije srednjovekovnog grada Janjine, Атина 1968, стр. 88 + 18 табл., 8°. — *III*, 541—542.
- Момчило Spremić: Dubovnik et Aragonais (1442—1495), Institut pour la publication des manuels scolaires de la RS de Serbie, Београд 1971, pp. 323. — *III*, 546—549.
- Joanis Tarnanidis: Τὰ προβλήματα τῆς μητροπόλεως Καρλοβυκίων κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα καὶ ὁ Jovan Rajić, 1726—1801 (Problemi Karlovačke mitropolije u XVIII veku i Jovan Rajić) Posebno izdanje (t. 17, sv. 10) Naučnog godišnjaka Teološkog fakulteta u Solunu, Solun 1972, стр. 197, 1 табла, 1 карта. — *IV*, 665—667.
- D. M. Nicol: The last centuries of Byzantium, 1261—1453, Rupert Hart-Davis, London 1972, XII + 482, 1 генеалошка табела, 8° — *V*, 449—451.
- Г. Г. Литаврин: Как жили Византийцы, изд. „Наука“, Москва 1974, стр. 191, 8°. — *VI*, 331—334.

МАНДИЋ ЛЕНКА И Т. МИТРОВИЋ

Der Balkan und die Grossmächte. — *VII*, 233—240.

МАЧЕСИХ СУСАНА

Rene Ristelhueber: A history of the Balkan peoples, Twayne Publishers, New York, 1971, pp. 470. — *III*, 568—569.

МАРКУ ЛИВИУ

Coordonnées du processus d'urbanisation dans le Sud-Est de l'Europe à l'époque contemporaine. — *VII*, 337—363.

МАРИНОВ ВАСИЛ

Die Holzschnitzereikunst bei den Karakatschanen in Bulgarien. — *VIII*, 713—725.

МАРКОВИЋ МАРКО, Б. РАДИШИЋ и П. МОРАЧА

Ослободилачка борба у Југославији и култура 1941—1945. године. — *VIII*, 573—585.

МАРЈАНОВИЋ ЈОВАН

О животу и обичајима стоџара на Влашићу. — *VIII*, 671—679.

МАТКОВСКИ АЛЕКСАНДАР

L'Islam aux yeux des non-Musulmans des Balkans. — *IV*, 203—211.

Les blasons représentant l'Empire Ottoman en Europe. — *V*, 245—286.

ВМРО и македонско национално питање. — *VIII*, 427—442.

McINTYRE JOHN

Fischer-Galati, Stephen, ed. Man, state, and society in east European history. (Man, State, and Society series.) New York, Washington, and London. Praeger Publishers 1970, pp. XII, 343. — *VII*, 418.

МИКОВИЋ ДРАГУТИН

О арбанаšким крајишничким песмама и њиховом односу према босанско-херцеговачкој муслиманској епској поезији. — *IV*, 577—609.

Bibliografija komparativnog istraživanja srpskohrvatske muslimanske i arbanaške krajišničke epike. — *IV*, 611—630.

Institut albano-logjik i Prištine: Gjurmime Albanologjike. Seria e shkencave filologjike I 1971, Prištine, 1972, strana 225. — *IV*, 655—656.

Albanološki institut u Prištini: Gjurmime Albanologjike — folklor dhe etnologji, Prishtinë, 1971, strana: 314. (Albanološka istraživanja — Folklor i etnologija.). — *IV*, 656—658.

Крајина — историјска садржина и епска инспирација старије српско-хрватске и албанске народне поезије. — *V*, 413—433.

О албанско-српско-хрватским језичким односима. *V*, 476—477.

О јунацима албанске и српско-хрватске крајишничке епике. — *VI*, 297—315.

МИХАЉЧИЋ РАДЕ и В. ПЕРИЋ

Contribution à la Bibliographie de nos Villes sous la Domination Turque. — *III*, 635—684.

МИКИЋ БОРБЕ

Призренска лига и аустроугарска окупација Босне и Херцеговине и запоседање Новопазарског санџака (1878—1879. године). — *IX*, 291—332.

МИЛИЋ ДАНИЦА

Vladimir Diculescu, Sava Iancovici, Cornelia Papacostea Danielopolu, Mircea N. Popa: Relatiile comerciale ale tarii românești cu Peninsula Balcanica (1829—1858), București 1970, p. 308. — *III*, 558—561.

МИЛНСАВАЦ ЖИВАН

Origines sociales des thèmes balkaniques de Jovan Steria Popović. — *I*, 183—196.

Борба Матице српске за баштину Саве Текелије. — *VIII*, 737—747.

МИЛОСАВЉЕВИЋ ПЕТАР

О некоторых вопросах параллельного изучения рабочего движения юго-восточной Европы. — *I*, 165—178.

Trente années de l'insurrection des peuple de Yugoslavie (1941—1971). *II*, 1—6.

- Париска комуна 1871—1971. Књ. 1—2, Београд 1971, Стр. XLVII + 1650, 24 x 17. — *II*, 416—417.
- О неких аспектах общественно-економическог и социјално-политическог порјатка, објусловивших принјатие „закона о заштите государства“ в Болгарији, Румынији и Југославији. — *III*, 421—435.
- Славјане и Россия. Институт славјановедения и балканистики АН СССР. Москва. — *III*, 557—558.
- Двадесет пет година „Института славјановедения и балканистики“ Академије наука СССР (1947—72). — *III*, 611—613.
- Сергеј Александрович Никитин. — *III*, 631—633.
- Јужнословенске револуционарне групе у Русији (1917—1920). — *IV*, 291—323.
- В. И. Лењин о неким проблемима историје балканских народа. — *V*, 51—74.
- О неким ставовима Маркса и Енгелса према Источном питању. — *VI*, 133—146.
- Неки идејни утицаји на развој социјалистичке мисли у Грчкој и Румунији до формирања радничких партија. — *VII*, 193—207.
- Ю. А. Писарев: Образование југославског государства, Издательство „Наука“, Москва 1975. — *VIII*, 421—423.
- Срби — професори Харковског универзитета. — *VIII*, 257—269.
- Припреме Србије за рат са Турском 1876. год. — *IX*, 131—157.

МИЛУТИНОВИЋ КОСТА

Federalističke koncepcije Svetozara Markovića i Dimitrija Tucovića. — *V*, 91—123.

MIRDITA ZEF

Das Christentum und seine Verbreitung in Dardanien. — *IV*, 83—93.
Monumentet 1—2 (1971). Ministria e arsimit dhe e kulturës, Tiranë.
Instituti i Monumenteve të kulturës. — *IV*, 647—654.

МИТИЋ ИЛИЈА

O dubrovačkim konzulima na Balkanu. — *VI*, 63—76.
On International Relations of Dubrovnik — the Only Maritime Republic
in the Balkans. — *VIII*, 103—113.

МИТРОВИЋ АНДРЕЈ

Kontinuität und Diskontinuität in der deutschen Südosteuropa —
Politik 1914—1941. — *VIII*, 559—572.

МИТРОВИЋ ТОМИСЛАВ и Л. МАНДИЋ

Der Balkan und die Grossmacht. — *VII*, 233—240.

МОРАЧА ПЕРО, Ј. МАРЈАНОВИЋ и Б. РАДИШИЋ

Ослободилачка борба у Југославији и култура 1941—1945. године. —
VIII, 573—585.

МОСУСОВА НАДЕЖДА

Das Balkanische Element in der Südslawischen Kunstmusik. — *VIII*,
779—785.

MUNTJAN M. A.

Обсуждение дунайского вопроса на конференциях представителей
великих держав летом — осенью 1945 года. — *IV*, 405—438.

НАРОЧНИЦКИЈ А. А.,

Россия и югославянские народы в начале XIX в. — *IX*, 17—40.

- НАСТЕВ Б., Б. КОНЕСКИ и О. ЈАШАР-НАСТЕВА
Interférence au niveau de la langue de la poésie populaire des preuples balkaniques. — *I*, 13—22.
- НЕДЕЉКОВИЋ ДУШАН
Svetozar Marković et la pensée socialiste dans les Balkans. — *VIII*, 367—373.
- НЕДЕЉКОВИЋ ВУК
Hésiode: Les travaux et Jours; Albert Bazala, La Sagesse du Peuple Grec en Conte et en Vers, Matica Hrvatska, 1970. — *III*, 537—538.
- НИКЧЕВИЋ ТОМЦА
Le comité interacadémique pour la balkanologie. — *I*, 275—278.
- НИКИТИН С. А.
О так называемой „конвенции Паулуччи Кара-Георгий“. — *VIII*, 235—243.
- НИКОЛАЈЕВИЋ ИВАНКА
Војислав Ј. Бурић, Византијске фреске у Југославији, „Југославија“, Београд 1974, 233. — *VI*, 339—340.
- НОВАКОВИЋ БОШКО
Пишчева панорама света. — *VIII*, 759—768.
- ПАПАЗОГЛУ ФАНУЛА
Етничка структура античке Македоније у светлости новијих ономастичких истраживања. — *VIII*, 65—82.
- PAROULIDIS CONSTANTIN
Les collyvistes et le paisianisme. — *VII*, 119—125.
- ПАВКОВИЋ НИКОЛА
Питање првобитног умира крвне освете. — *VIII*, 627—638.
- ПАВАОВИЋ МИЛИВОЈ
Balkanologic amalgamation and onomastic orientations. — *II*, 247—265.
Miscellanea etymologica Balcanica. — *II*, 267—270.
Dictionnaire étymologique de la langue Croate ou Serbe. Rédacteurs Mirko Deanović et Ljudevit Jonke, Collaborateur dans les travaux préparatoires et du texte Valentin Putanec, — Tome premier, A-J. Académie des Sciences et des Beaux-arts, Zagreb 1971. — *II*, 420—422.
Balkanistische mixoglottische Parallelismen. — *III*, 513—526.
Miscellanea etymologica balcanica. — *III*, 527—529.
Jezički kontakti iz bliskih perspektiva. Dr. Dragutin I. Mirković: Govori Ceha u Slavoniji (Daruvar i okolina). Doktorska disertacija. Beograd, 1968. In m. 8°, str. 390. Dr. Ivan Jerković: Govor Poljaka u Ostojićevu. — Zajednica Naučnih ustanova, knj. 15. Priština, 1969. In. 8°, str. 146. — *III*, 579—583.
Les études balkaniques tchecoslovaques, IV, Préparé par Jičina Smrkova, Zlata Kufnerova, Jan Sedláček, — Prague, 1972. — *IV*, 644—646.
Giovan Batista Pellegrini: Friuli preromano e romano. Academia di scienze, lettere e arti da Udine, Udine 1960. — *IV*, 684—685.
- PAWŁOWICZ JERZY
Osnivanje i delatnost sveslovenskog komiteta u Moskvi za vreme drugog svetskog rata. — *IV*, 439—452.

ПЕЈИЋ ЛАЗАР

Економске идеје др Милана Стојадиновића и балкански привредни проблеми. — *VII*, 241—268.

Утицај Берлинског конгреса на економску мисао Србије и Аустро-Угарске са посебним освртом на проблеме економске политике и привредног развоја Србије. — *IX*, 333—375.

ПЕРИЋ В. и Р. МИХАЉЧИЋ

Contribution à la Bibliographie de nos Villes sous la Domination Turque. — *III*, 635—684.

ПЕТРОВИЋ БОРБЕ

Marijana Gušić: Starinsko žensko ogavlje u Hrvatskoj narodnoj nošnji. Ilustracije: Greta Turković, Zagreb 1974, str. 64 + 12 tabli u boji. — *VI*, 348—351.

ПЕТРОВИЋ РАДЕ

Идеја о продаји Босне и Херцеговине шездесетих година 19. столећа. — *VIII*, 279—299.

ПЕТРОВИЋ РАДМИЛА

Process of Musical Changes in some Serbian Periodical Customs. — *VIII*, 769—776.

ПИСАРЕВ А. Ј.

Експанзионистичке планове Австро-Венгрије на Балкану у години прве светске ратне војне и југословенска проблема. — *II*, 195—207.

Велике државе и Балкан у години прве светске ратне војне. — *III*, 369—393.

Востание у Босни и Херцеговини 1875—1878 г. у освешћењу руској и совјетској литератури. — *VII*, 153—165.

Портрети совјетских савременника Н. Г. Гортвич — руски посланик у Србији. — *VIII*, 443—454.

Источни криза 1875—1878 г. и јавност Русије. — *IX*, 57—74.

ПИСАРЕК ГЕНРИК

Пут Светозара Марковића к марксизму. — *V*, 1—50.

PLASCHKA RICHARD G.

Aus den Haft-Akten der Sarajevo-Attentäter. — *VIII*, 481—490.

PLESZCZYŃSKI WLADYSŁAW

Ivo I. Lederer: Yugoslavia at the Paris Peace Conference. A study in Frontiermaking. — *II*, 386—387.

The Austrian History Yearbook (Vol. III, Part 2): The South Slavs and the Poles under the Habsburg Monarchy. — *II*, 413—414.

PLLANA SHEFOET

Gemeinsame und eingeständige Elemente in der Volksliedern der Balkanvölker über den Reimkerenden Gatten auf der Hochzeit seiner eigenen Frau. — *II*, 295—309.

POPI GLIGOR

Srpsko-rumunska saradnja i zajednička borba ugnjetenih narodnosti u periodu dualizma. — *VII*, 209—217.

Enciclopedia istoriografiei Românești. Editura științifică și enciclopedică, București, 1978. — *X*, 254—256.

Константин К. Бурбеску (1901—1977). — *X*, 262—263.

РАДЕНИЋ АНДРИЈА

Die Balkanländer in der Strategie Österreich-Ungarns. — *I*, 147—163.

РАДИШИЋ БОРБЕ, Ј. МАРЈАНОВИЋ и П. МОРАЧА

Ослободилачка борба у Југославији и култура 1941—1945. године. — *VIII*, 573—585.

РАДОЈЧИЋ БОРИСЛАВ

Хараламбос Фрагистас (1905—1976). — *VII*, 451—452.

РАКОЧЕВИЋ НОВИЦА

Политичка основа проглашења Црне Горе за краљевину 1910. године. — *VIII*, 455—460.

РЕДАКЦИЈА

Avertissement. — *I*, 1.

Les Thèmes du IIIe Congrès Internationale des études balkaniques et Sud-Est Européennes — Bucarest, septembre 1974. — *IV*, 726—727.

РЕЦИЋ ЕНВЕР

Социјалисти западне и средње Европе и источно питање 1875—1878. године. — *IX*, 193—233.

RIZAJ SKENDER

Counterfeit of money on the Balkan peninsula from the XV to the XVII century. — *I*, 71—79.

РОДИЋ НИКОЛА

Др Миливој Павловић: Говор Јањева, међудијалекатски и миксо-глутски процеси, Матица српска, Нови Сад 1970, стр. 208. — *III*, 583—584.

Миливој Павловић (1891—1974). — *V*, 491—493.

САМАРЦИЋ РАДОВАН

Васа Чубриловић. — *VIII*, V—XXIV.

SANDU CRISTEA

Les »Princesses« (Craitzelé), un culte païen d'origine dace chez les Romains (Valaques) de Serbie de N-E et de Bulgarie de N-O. — *V*, 331—336.

САВИЋ МОМЧИЛО

Simpozijum o srpsko (jugoslovensko)-rumunskim uzajamnostima u oblasti narodne književnosti, Pančevo 28. IX — 1. X 1972. — *IV*, 692—695.

Modi di esprimere il passato nella lingua degli storici dei popoli balcanici. — *V*, 369—395.

Трећи Југословенско-Румунски симпозијум. — *VI*, 366—367.

Radu Flora: Un libro sulla poesia popolare del Banato, Folclor literar Bănăţean, Panciova, Libertatea 1975, 364. — *VII*, 435—436.

Helmut Wilhelm Schaller: Die Balkansprachen, Eine Einführung in die Balkanphilologie, Heidelberg 1975, str. 207. — *X*, 244—247.

Contribuţii la istoria culturală a românilor din Voivodina IV [»Pri-lozi za kulturnu istoriju vojvođanskih Rumuna IV«], Vršac 1977. — *X*, 247—249.

Analele societăţii de limba română 8. Zrenjanin 1977, str. 293. — *X*, 249—252.

SHASHKO PHILIP

Thomas A. Meininger: Ignatiev and the establishment of the Bulgarian exarchate, 1864—1872; A study in personal diplomacy, The State Historical Society of Wisconsin for the Department of History, University of Wisconsin, Madison, 1970. XII, 251 pp. — *III*, 561—563.

СИМИЊ ВОЈИСЛАВ М.

Hemijski sastav novca provincije Dakije i njegova sličnost sa novcem kovanim u Viminacijumu. — *VI*, 23—36.

Differences between Coins from Stobi and other Balkan Mints. — *VII*, 45—60.

On Chemical composition of Roman copper, bronze and Brass coins minted in the 1st, 2nd and 3rd centuries in local Balkan mints. — *X*, 31—50.

СОКОЛСКИ МЕТОДИ

Le développement de quelques villes dans le Sud des Balkans au XVe et XVIIe siècles. — *I*, 81—106.

SPISAREVSKA IOANNA

Le commerce ragusain envisagé comme un facteur du développement économique des régions bulgares sous la domination ottomane (XVe—XVIe s.). — *VI*, 99—110.

СПРЕМИЊ МОМЧИЛО

Agriculture in mediaeval Serbia by M. Blagojević (Beograd 1973, 463 pp. Published by Istorijски Institut in Beograd). — *V*, 453—455.

СРЕЈОВИЊ ДРАГОСЛАВ

Kulturen des frühen Postglazials im südlichen Donauraum. — *III*, 11—47.

Karagač and the Problem of the Ethnogenesis of the Dardanians. — *IV*, 39—82.

Варварска енклава на подручју муниципалитета S..., *VIII*, 83—87.

СТАНОЈЕВИЊ ГЛИГОР

Dokumenti o zavjeri albanskih prvaka iz 1602. godine. — *III*, 300—317.

Mletački dragoman Tomazo Navon na dvoru bosanskog vezira Abdi-Paše 1750. godine. — *VII*, 127—138.

Улцињски гусари средином XVIII века. — *VIII*, 223—233.

СТЕФАНОВИЊ ДИМИТРИЈЕ Е.

Балканско језикознање, Академија наука СССР, Институт славјановеденија и балканистики, Москва 1973. — *V*, 436—439.

Josef Kurz: Kapitoly ze sintaxe a morfologie staroslověnsko jazyka, Acta Universitatis Carolinae, Philologica, Monographia XL, Praha 1972 (J. Курц: Одељци из синтаксе и морфологије старословенског језика, Праг 1972). — *VI*, 357—359.

Др Ирена Грицкат: Студије из историје српскохрватског језика, Народна библиотека СР Србије, Београд, 1975. — *VI*, 360—362.

Borj Imre: Irodalmak-Kölcsönhatások, Ujvidek 1971 (Бори Имре: Међусобни утицаји књижевности, Нови Сад 1971). — *VII*, 433—434.

Неки аспекти испитивања словенских паралела грчке речи ἀρχαεὺς у црквенословенским јеванђељским и апостолским текстовима српске редакције у XII, XIII и XIV веку. — *X*, 51—74.

E. Bláhová: Nejstarší staroslověnské homilie (syntax a lexikon), Studie CSAV, č. 11, Československá akademie věd, Praha 1973, 93. — *X*, 240—244.

СТОЈАНОВИЋ МИОДРАГ В.

- Dositej's adaptation of Aesopian fables. — *II*, 311—335.
 Σωκρ. Ν. Λιάκου, Η καταγωγή τῶν Ἀλβάνων καὶ Ρουμάνων (Порекло Албанаца и Румуна). Θεσσαλονίκη — Μάρτιος 1970. — *II*, 397—398.
- Miodrag Ibrovac: Claude Fauriel et la fortune européenne des poésies populaires grecque et serbe. Etude d'histoire romantique suivie du Cours de Fauriel professé en Sorbonne (1831—1832), Didier, Paris 1966. — *II*, 398—400.
- Прилози балканолошком проучавању Доситеја и Вука. Ковчежић — прилози и граба о Доситеју и Вуку I—VIII (1958—1968). — *II*, 422—425.
- Adagia Illyrica dubrovačkog latiniste Đure Ferića. — *III*, 487—511.
 Revue des Etudes Sud-Est Européennes, Tome IX (1971) № 1—4. Bucarest. — *III*, 535—536.
- Marija Đukanović: A travers la poésie populaire Turque, Beograd 1969, Monographies, vol. XXIII. — *III*, 585—587.
- Dušan Nedeljković: Message du Héros mort — sujet commun aux chants Serbe et Roumain dans la communauté de folklore oral des peuples des Balkans (Tiré-à-part de Glasnik de l'Institut Ethnographique de l'Académie serbe des sciences et des arts, vo. XVI—XVIII, 1967—1969, pp. 24. Beograd 1971). — *III*, 587—590.
- Усмена књижевност, избор студија и огледа. Приредила Маја Бошковић-Стули. Школска књига — Загреб, 1971. — *III*, 590—591.
- Црногорске народне тужбалице. Приредио Вукома Џаковић. „Графички завод” — Титоград, 1970. — *III*, 591—593.
- Chanteurs des poèmes épiques haidouques et clephtes. — *IV*, 555—575.
 Revue des Etudes Sud-Est Européennes. Tom X (1972), № 1—4. Bucarest. — *IV*, 639—640.
- Abords balkanologiques de la création populaire («Narodno stvaralaštvo — folklor». Organe de l'Union des associations des folkloristes de Yougoslavie. Années I—X, 1962—1971, N° 1—40). — *IV*, 658—662.
- Joanis Papadrianos: “Ενας μεγάλος Κοζανίτης απόδημος: Εὐφρόνης Ραφαήλ Παπαγιαννούσης-Πόποβιτς, Solun 1973. — *IV*, 667.
- Љубовни народни песни. Избор и редакција Душко Ханевски. Македонска књига — Скопје, 1971. године. — *IV*, 686—687.
- Цветанка Органџиева: Осврт врз изучавањата на настанувањето и развитокот на јужнословенската епика до 1920 година. Институт за фолклор — посебни изданија, книга 1 — Скопје 1972; стр. 126. — *IV*, 687—689.
- Bibliografie československé balkanistiky za léta 1969—1971. Sestavili: Ivan Dorovský a Marta Romportlová. Universita J. E. Purkyně v Brně — Fakulta filosofická. Brno 1973. — *IV*, 689—690.
- Еолско метричко рухо Стеријине поезије. — *V*, 395—412.
- Rezimirana bibliografija radova o narodnoj književnosti (Mirjana Bogavac, Vojislav Maksimović, Luka Sekara: Bibliografija radova o narodnoj književnosti. Posebna izdanja knj. XVIII, Odeljenje za književnost i umjetnost, knj. 1, Akademija nauka Bosne i Hercegovine. Sarajevo, 1972). — *V*, 471—473.
- Мирко Живковић: Доситеј Обрадовић у контексту српско-румунских односа. Издавачко предузеће Критерион — Београд, 1972. — *V*, 474—476.
- The Motive of Hayduk in Serbian and Greek Nineteenth Century Poetry. — *VI*, 281—295.
- Славистика у Грчкој — Cyrillomethodianum. Recherches sur l'histoire des relations helléno-slaves. I (1971), II (1972—1973). Thessalonique. — *VI*, 318—321.

- Балканская филология. Учёные записки Ленинградского университета. № 343. Серия филологических наук, вып. 73. Издательство Ленинградского университета 1970; стр. 142. — *VI*, 321—322.
- Τό δημοτικό τραγούδι ΚΛΕΦΤΙΚΑ. Ἐπιμέλεια Ἀλέξης Πολίτης. Ἀθήνα 1973. — *VI*, 351—352.
- „Српске песме“ Косте Пасажаниса. — *VII*, 365—385.
- Научни састанак слависта у Вукове дане (Научни састанак слависта у Вукове дане. Београд-Тршић-Нови Сад, 12—18. X 1974. Реферати и саопштења 4, св. 1, 598; св. 2, 339). — *VII*, 403—406.
- Цинцарска породица Спиртас у Земуну. Ioannis A. Papadrianos. 1) Die Spirtas: Eine Familie klissuniotischer Auswanderer in der jugoslawischen Stadt Zemun während des 18. und 19. Jahrhunderts. »Balkan Studies«, Volume 16, Number 1, Thessaloniki 1975, 116—125. 2) An Epitaph of the Spirtas Family in the Yugoslav Town of Zemun. »Balkan Studies«, Volume 16, Number 2, Thessaloniki 1975, 23—25. — *VII*, 429.
- Kleftske biografije. Ἰωάννου Πετρώφ, τοῦ ἐκ Μόσχος φιλέληνος. Περικλεφτουριά τῆς Μακεδοῦας. Βιογραφίαι 28 κλεφταρματολῶν τῆς Εἰσαγωγῆ, μετὰ καταλογοῦ τῶν ἀνεκδότων ἔργων τοῦ Πετρώφ, προσῆται καὶ ἐπιμέλεια Γεωργίου Χ. Χιονίδη. Θεσσαλονίκη 1972, σσ. 220. — *VII*, 434—435.
- Академик Милан Будимир — Класични филолог и балканолог (1891—1975). — *VII*, 449—451.
- Српске народне песме у грчком преводу Николе Томазеа и Стефана Куманудиса. — *VIII*, 749—757.
- Грчке народне песме у српском преводу. — *X*, 147—162.
- Флангинисова школа у Венецији. (Ἀθανασίου Ἐ. Καρανάση, Ἡ Φλαγγίνεος σχολή τῆς Βενετίας. Θεσσαλονίκη 1975). — *X*, 234—235.
- Balkan Studies. Biannual Publication of the Institute for Balkan Studies. Volume 17, 1. Thessaloniki 1976. — *X*, 252—254.

СТОЈАНОВИЋ ПЕТАР

- Неке поруке наследног обичајног права у Црној Гори и сјеверној Албанији. — *VIII*, 601—615.

STOKES GALE

- Man, State and Society in East European History, edited by Stephen Fischer-Galati, London: Pall Mall Press, XIII, 343 p. — *III*, 569—570.

STREET JAMES. B.

- East European Quarterly (March, 1967 to September 1970). — *II* 415—416.

СТРУГАР ВЛАДО

- Les memorandums de Stockholm du Parti Social-démocrate Serbe. — *II*, 209—221.

ТАНАСКОВИЋ ДАРКО

- Romano-Arabica, edited by M. Anghelescu, Bucharest, Rumanian Association for Oriental Studies, 1974. Studies and Documents I, 132. — *VI*, 355—357.

ТАШИЋ НИКОЛА

- Genetische probleme der Gruppen Baden, Kostolac und Vučedol im Jugoslawischen Donaugebiet und Zentralbalkan. — *I*, 23—42.
- The Bosut group of the Basarabi complex and the »Traco-Cimerian« finds in Yugoslav regions along the Danube and the central Balkans. — *II*, 27—67.

- F. Papazoglu: Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba. Sarajevo 1969, 5—497 str. — *II*, 376—377.
- Bulletin d'archéologie sud-est Européenne. № 1, Bucarest 1969. — *II*, 402—404.
- Die Pannonische Tiefebene und der Zentralbalkan am Übergang von der mittleren in die späte Bronzezeit. — *III*, 93—115.
- Осми интернационални конгрес Уније за праисторијске и протоисторијске науке. — *III*, 598—600.
- The Problem of »Mycenean influences« in the Middle Bronze Age Cultures in the Southeastern part of the Carpathian Basin. — *IV*, 19—37.
- Die Kulturen der frühen Bronzezeit im jugoslawischen Donaauraum und ihre Beziehungen zu den Kulturen der mittleren und nördlichen Pannonischen Tiefebene. — *V*, 197—204.
- Godišnjak, knjiga XI, Centra za balkanološka ispitivanja, knj. 9, Sarajevo 1973. Akademija nauka i umetnosti Bosne i Hercegovine. — *V*, 439—440.
- Rastko Vasić: Kulturne grupe starijeg gvozdenog doba u Jugoslaviji (Grupes culturels du haut âge du fer en Yougoslavie -en serbo-croate). Beograd 1973, Posebna izdanja Arheološkog instituta, knj. 12. — *V*, 447—449.
- Černavoda III i Boleráz nalazi u jugoslovenskom Podunavlju i problem hronološkog odnosa kultura bakarnog doba Karpatsko-podunavskih oblasti. — *VI*, 9—21.
- Einige Probleme der Methode im Studium der Bewegungen prähistorischer Kulturen im jugoslawischen Donaulande. — *VI*, 1—14.
- Научни скуп Сахрањивање код Илира. — *VII*, 437—349.
- Промене у начину сахрањивања у неолиту југословенског Подунавља и северног Балкана. — *VIII*, 25—35.
- Територијално-културно и хронолошко разграничење даљске и босутске културе, — *X*, 7—23.

ТОДОРОВ НИКОЛАЈ

Новые данные о сербских добровольцах в греческом восстании 1821 г. в Дунайских княжествах. — *VIII*, 245—256.

ТОДОРОВИЋ ДЕСАНКА

Питање успостављања дипломатских односа између краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и републике Турске (1917—1920). — *IV*, 265—289.

ТРИФУНОСКИ ЈОВАН Ф.

Die Aromunen in Mazedonien. — *II*, 337—347.

Les Chops en Macédoine. — *IV*, 495—509.

Антропоеографски значај насеља-тврђава у Македонији. — *V*, 337—344.

Неколико начина сточарења у Струмичком крају. — *VI*, 235—244.

Традиционални манастирски сабори у Скопској Црној гори. — *VII*, 329—336.

Богумил Храбак: Сеоске занатлије на Косову и суседним областима средином XV столећа, Гласник Музеја Косова, књ. XI, Приштина 1973, 135—150. — *VII*, 429—430.

Западна Македонија — неки карактеристични етнички проблеми. — *VIII*, 645—658.

Сточарство на планини Јабланица. — *X*, 163—175.

Момчило С. Лутовац: Сточарство на Смиљевци у прошлости и данас, Гласник Српског географског друштва, св. 57—1, Београд, стр 99—116. — *X*, 232.

БИРИЋ ЈОВАН В.

Картографско виђење централног дела Балканског полуострва (XVII—XIX век). — *IV*, 523—540.

УРОШЕВИЋ АТАНАСИЈЕ

Tragovi plemenskih organizacija kod Arbanasa na Kosovu. — *VII*, 323—327.

ФИЛИПОВИЋ МИЛЕНКО

Неки елементи византијског порекла код балканских Словена. — *II*, 349—356.

FLORA RADU

Interférences linguistiques serbo-roumaines. — *VI*, 257—273.

FRAGISTAS CHARALAMBOS

Le «Séparation des pouvoirs» dans les constitutions helléniques de la guerre de l'indépendance (1821—1827). — *III*, 319—332.

ХАН ВЕРЕНА

Les courants des styles dans les métiers d'art des artisans chrétiens au XVIe et durant premières décennies du XVIIe siècle dans les régions centrales des Balkans. — *I*, 239—271.

La culture matérielle des Balkans au Moyen Age à travers la documentation des Archives de Dubrovnik. — *III*, 157—193.

Joseph Philippe: Le Monde byzantin dans l'Histoire de la Verrerie (V^e—XVIIe s.), edit. Riccardo Pàron, Bologna 1970, 246 p., figs. 104. *III*, 538—540.

Fifteen and Sixteen Century Trade in Glass between Dubrovnik and Turkey. — *IV*, 163—178.

Andrej Andrejević, Aladža džamija u Foči, Filozofski fakultet u Beogradu. Institut za istoriju umetnosti, Monografija 2. Beograd 1972, 1—102, 35 slika Andrej Andrejević, Aladža Mosque in Foča, Faculty of Philosophy in Beograd. Institute of Arts, Monograph 2. Beograd 1972, pp. 1—102, 35 photos. — *IV*, 669—670.

Međunarodni naučni skup »Balkanske teme: Prosvetiteljstvo na Balkanu«. Santa Barbara, Kalifornija, 28. IV — 1. V 1973. — *IV*, 690—691.

Problèmes relatifs à l'identification de l'ancienne verrerie Ragusaine. — *V*, 215—233.

Pavao Anđelić: Bobovac i Kraljeva Sutjeska — stolna mjesta Bosanskih vladara u XIV i XV stoljeću. Biblioteka »Kulturno nasleđe«. Izdavač »Veselin Masleša«, Sarajevo 1973; 264 stranice, 250 ilustrativnih priloga. — *V*, 455—456.

Средњовековно стакло на Балканском полуострву (V—XV век), Међународно саветовање, Београд, 24—26. април 1974. — *V*, 479—481.

Razvan Theodorescu: Bizant, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești (secole X—XIV) — Byzance, Balkans, Occident aux débuts de la civilisation médiévale roumaine, X^e—XIVe siècles. Biblioteca historica, XLI, Editura Academiei Republicii Socialiste România. București 1974, p. 379, figs. 52. — *VI*, 337—339.

Трговина дубровачким стаклом у Албанији у XVI веку. — *VII*, 269—291.

Journal of Glass Studies, Vol. XV (1973). The Corning museum, Corning glass centre, Corning, N Y. 1974, 19 прилога и студија нове акви-

зиције у међународним јавним и приватним збиркама; библиографија за историју стакла из 1972. — VII, 397—398.

Средњовековно стакло на Балкану, V—XV век (Verre medievale aux Balkans, V—XVe s.). Zbornik radova sa međunarodnog Savetovanja, održanog od 22. do 24. aprila 1974. u Beogradu. Balkanološki institut, Srpska Akademija nauka i umetnosti, posebna izdanja, knj. 3, Beograd 1975. — VII, 400—403.

Đ. Petrović: Dubrovačko oružje u XIV veku (Weapons of Dubrovnik — Ragusa — in the XIVth century, Vojni muzej, Beograd. Posebna izdanja, knj. V, Beograd 1976, 306 str., 76 ilustracija, registar imena i stvari, rezime na engleskom. — VII, 417—418.

Маргиналије уз налазе осликаног средњовековног стакла из Краљеве Сутјеске. — VIII, 137—144.

Трговина дубровачким стаклом у јужној Италији и на Сицилији. — X, 131—145.

Д. Богдановић — В. Ј. Бурић — Д. Медаковић: Хиландар, изд. Републички завод за заштиту споменика културе Србије, Југословенска ревија, Вук Караџић, Београд, 1978, 204 стр. текста, 5 стр. библиографије, 9 стр. индекса, 142 илустрације и репродукције у боји, 25 црно-белих, 10 вињета, 2 мапе, 3 плана. — X, 235—237.

Војана Радјковић: Sitna plastika u staroj srpskoj umetnosti — Les objets sculptés d'art mineur en Serbie ancienne. Izdanje »Jugoslavija« — Muzej primenjene umetnosti, Beograd 1977, 55 страница текста, 78 илустрација у црно-белој репродукцији, четири табле у боји. — X, 237—238.

Динко Давидов: Српска графика XVIII века, Нови Сад 1978, Матица српска, Одељење за ликовне уметности — Студије за историју српске уметности бр. 8; 238 стр. текста, 178 стр. описа графике, 15 стр. општег регистра, 56 илустрација у тексту, 412 репродукција, резиме на немачком. — X, 238—240.

AIIESEE Bulletin, X, 1, (1972). Bucarest. — IV, 641—642.

HAN V. I ZECCHIN L.

Presenze balcaniche a Murano e presenze muranesi nei Balcani. — VI, 77—97.

ХИТРОВА Н. И.

П. А. Ровинскии (1831—1916) и југославянские народы. — II, 141—174.

ХРАБАК БОГУМНА

Trgovina arbanaškom i krfskom solju u XIII, XIV i XV stoleću. — III, 237—272.

Transactions commerciales des habitants locaux et des étrangers à Chilia selon les cas survenus au cours d'une année (1360—1361). — IV, 179—202.

Први извештаји дипломата великих сила о Призренској лиги. — IX, 235—289.

CLAUSER NICOLAE

Aspects concernant les relations politiques roumaino-serbes entre 1863—1875 (depuis l'établissement des relations diplomatiques jusqu' à la réouverture du problème oriental). — V, 287—291.

Rumunija — u borbi za nacionalno oslobođenje balkanskih naroda (1856—1878). — VII, 187—191.

La diplomatie Roumaine dans les Balkans entre (1878—1900). — VIII, 375—386.

COMȘA EUGEN

Quelques Problèmes concernant le Néolithique Final et la Période de Transition à l'Age du Bronze dans les Régions Nord-et Ouest-Pontiques. — *III*, 59—92.

Quelques remarques sur l'évolution de la culture Gumelnița. — *VII*, 15—44.

ЧУБРИЛОВИЋ ВАСА

L'institut d'études balkanologiques de l'Académie Serbe des Sciences et des Arts. — *I*, 3—11.

Закључци Радне конференције за балканолошке студије, одржане у Београду 26. марта 1968. — *I*, 285—290.

Светозар Марковић о националном питању у Аустро-Угарској. — *II*, 133—140.

Авторски колектив: И. В. Агибалов, В. А. Анфилов, С. С. Бирюзов...: Освобођење југо-источне и централне Европе војскама 2-го и 3-го украјинских фронта 1944—1945. Москва 1970. — *II*, 389—397.

Балканолошки институт Српске академије наука и уметности: — *II*, 456—458.

Хазим Шабановић, 22. јул 1916 — 23. март 1971. — *II*, 467—471.

Извештај о раду Балканолошког института Српске академије наука и уметности за 1971. годину. — *III*, 621—629.

Извештај о раду Балканолошког института Српске академије наука и уметности. — *IV*, 714—726.

Извештај о раду Балканолошког института Српске академије наука и уметности за 1973. годину. — *V*, 485—487.

Извештај о раду Балканолошког института Српске академије наука и уметности за 1974. — *VI*, 369—372.

Извештај о раду Балканолошког института Српске академије наука и уметности за 1975. — *VII*, 442—372.

Балкански народи у Источној кризи 1875—1878. — *IX*, 7—15.

ЧУЛИНОВИЋ-КОНСТАНТИНОВИЋ ВЕСНА

Društveno-porodične veze starosjedilaca i dinarskih useljenika Pakračke regije. — *VIII*, 695—712.

ДАМБАЗОВСКИ КЛИМЕНТ

Влияние автономии сербского княжества на транзитную торговлю балканских народов на территории княжества в первой половине XIX века. — *I*, 107—118.

Школовање бугарског народног свештеничког кадра у кнежевини Србији. — *II*, 175—193.

Etudes Balkaniques 1969, 1970. и 1971. — *II*, 404—405.

XIII међународни конгрес историјских наука у Москви. — *II*, 443—444.

Идеје и пројекти у Србији о српскобугарској федерацији у току 1862. године. — *III*, 349—367.

Etudes balkaniques 1971. — *III*, 537.

Владимир Стојанчевић: Јужнословенски народи у Отоманском царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године, Београд 1971. године. — *III*, 565—566.

Вопросы первоначального накопления капитала и национальные движения в славянских странах, Академия наук СССР, Институт славяноведения и балканистики, Издательство „Наука“, Москва 1972. — *III*, 566—567.

Веселин Траиков: Раковски и балканските народи, София 1971. — *III*, 567—568.

- Бугарски баштовани као печалбари у кнежевини Србији. — *IV*, 225—237.
- Etudes balkaniques 1972. — *IV*, 643.
- Идеје о Балканској и јужнословенској федерацији у доба Светозара Марковића. — *V*, 125—144.
- Бугарски сточарски трговци у кнежевини Србији у првој половини XIX века. — *VI*, 167—188.
- Српски дипломатски извори и српска штампа о преласку чете Христа Ботева преко Дунава пре сто година. — *VII*, 167—186.
- Etudes balkaniques. — *VII*, 395—396.
- Балканские исследования — проблемы истории и культуры, Академия наук СССР, Институт славяноведения и балканистики, Москва 1976. година. — *VII*, 398—399.
- Мр Драган Ташковски: Кон етногенезата на македонскиот народ, НИК, „Наша књига“, Скопје 1974, 233. — *VII*, 427—428.
- Бугарски трговци на панаџурима у Кнежевини Србији средином XIX века. — *VIII*, 271—278.
- Српска штампа о припремању и одржавању Берлинског конгреса. — *IX*, 159—192.

ШЕБИГ ЕДИНА

- Rapport sur l'activité du Centre de Recherches balkanologiques de L'Académie des Sciences et des Arts de Bosnie et Herzégovine en 1971. — *III*, 618—620.
- Compte-rendu du Centre de Recherches balkanologiques de L'Académie des Sciences et des Arts de Bosnie-Herzégovine en 1972. — *IV*, 704—710.
- Izveštaj o radu Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine u 1973. godini. — *V*, 487—490.
- Izveštaj o radu Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine u 1974. godini. — *VI*, 372—376.

ШКРИВАНИБ ГАВРО

- Egnazie Danti, La Schiavonia (Slavija). — *III*, 273—297.
- Универзитет Стенфорд — Калифорнија, Прва српска револуција (1804—1813). — *VI*, 364—365.

ШЉИВО ГАЛИБ

- Гамил-паша у Босни и Херцеговини у 1853. години. — *X*, 177—209.

WILD GEORG

- Die Darstellung des bogumilischen »Perfectus« auf den mittelalterlichen Grabdenkmälern (stećci) Bosniens und der Herzegowina. — *IV*, 111—120.

WILSON GLENN M.

- The Habsburg Empire 1790—1918. By C. A. Macartney. London, Weidenfeld and Nicolson, 1969, Pp. XIV + 908. — *IV*, 670—671.

ПОСЕБНА ИЗДАЊА БАЛКАНОЛОШКОГ ИНСТИТУТА

Књига 1

ОБИЧАЈНО ПРАВО И САМОУПРАВЕ НА БАЛКАНУ
И У СУСЕДНИМ ЗЕМЉАМА

Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 1. и 2. новембра 1971. год. у Београду, Београд 1974, 512 стр.

Борислав Благојевић, *Упоредни метод при проучавању обичајног права као историјске категорије* — Mihail Andreev, *Le droit coutumier des Slaves du Sud et leurs organisations d'autogestion pendant la domination ottomane* — Nikolaos Pantazopoulos, *Das Gewohnheitsrecht als Gestaltungsquelle der neugriechischen Rechtsordnung* — Васа Чубриловић, *Патријархална друштва и њихова обичајна права у Албанији у Црној Гори у средњем веку* — Сергиј Вилфан, *Самоуправа и обичајно право код Словенаца до почетка XX века* — Ante Marinović, *Обичајно право i samouprave u bivšoj Dubrovačkoj republici i njihovo izučavanje* — Horst Haselsteiner, *Die Verfassungsrechtliche Grundlage des Widerstandsrechtes der ungarischen Komitäte Gesetzesartikel XXXIII/1545* — Liviu Marcu, *Les coutumes juridiques comme système normatif vicinal en Roumanie (fin du XIXe siècle — première moitié du XXe siècle)* — Љубинка Богетић, *Обичајно право и самоуправа на колективним пашњацима балканских сточара у XIX веку и почетком XX века* — Georges Cront, *L'institution des cojureurs en Valachie* — Charalambos Papastathis, *L'église et le droit coutumier aux Balkans pendant la domination ottoman* — Фани Милкова, *О некоторых функциях болгарских общин конца XIX века, связанных с болгарским обычным и турецким правом* — Maria Manolova, *Structure et competence juridictionnelle de la commune bulgare durant les dernières décennies de la domination ottomane* — Мустафа Имамовић, *Сеоске општине у Босни и Херцеговини, 1878—1914* — Авдо Сућеска, *Неке особености кривичног права у југословенским земљама за вријеме Турака* — Бранислав Бурбев, *Значај црногорског збора у XVII веку* — Славко Мијушковић, *Братовштина которских помораца као депозитер норми обичајног права* — Петар Стојановић, *Међусобни односи и међуугицаји обичајног права и законских прописа у Црној Гори* — Александар Христов, *Стварање облика самоуправе путем револуционарне делатности ВМРО, крајем XIX века и почетком XX века* — Славко Димевски, *Стварање, структура и компетенције македонских црквенословенских школских општина 60-тих година XIX века* — Хасан Калешки, *Турски покушај за ревидирање законика Леке Дукађина и укидање аутономије албанских племена у XIX веку* — Мухамед Хаџијахић, *Quelques types de villes privilégiées dans le féodalisme turc* — Драгољуб Драгојловић, *Институција колективне одговорности код Јужних Словена у средњем веку* — Никола Павковић, *Генеза и развитак права прече кутовине код Јужних Словена* — Драгослав Антонијевић, *Положај остарелих у обичајном праву код Јужних Словена* — Ружица Гүзина, *Регулисање својинских односа у Србији XIX века* — Радомир Буровић, *Обичајни и аграрни односи код југословенских народа* — Видак Вүјачић, *Насљедни и имовински односи у „класичној“ црногорској патријархалној породици с посебним освртом на прецедентно право мушких.*

[Цена дин. 100]

ДРАГОЉУБ ДРАГОЈЛОВИЋ, БОГОМИЛСТВО НА БАЛКАНУ И У МАЛОЈ АЗИЈИ, Београд 1974, 233 стр.

Дуалистички јеретички покрети на Балкану и у Малој Азији у доба појаве и ширења богомилства — Масалијанство у научној литератури — Извори за историју масалијанства — Име секте — Историја масалијанства у Малој Азији и на Балканском полуострву — Верска, етичка и политичка схватања масалијана — Павликијанство у научној литератури — Извори за историју павликијанства — Порекло и име павликијанске јереси — Историја павликијанског покрета — Верска, етичка и политичка схватања павликијана.

[Цена дин. 60]

СРЕДЊОВЕКОВНО СТАКЛО НА БАЛКАНУ (V—XV ВЕК)

Зборник радова са међународног саветовања одржаног од 22. до 24. априла 1974. у Београду, Београд 1975, 247 стр.

Sonja Petru, Das spätantike Glas in Slowenien — Donald B. Harden, Some Lombard Glasses of the 6th and 7th Centuries — Julia Šćapanova, Le Verre byzantin du Ve—XIIe siècles — Ljudmila Plesničar-Gec, Bicchieri vitrei tar-doantici di Emona — Zdenko Žerovica, Glasgegenstände der Lokalität Popovica (Ostserbien) aus dem XI—XII Jahrhundert — Mirjana Corović-Ljubinković, Quelques problèmes relatifs au verre médiéval en Serbie — Душица Минић, Појава и распрострањеност наруквица од стаклене пасте на средњовековним налазиштима у Југославији — Nevenka Božanić-Bezić, Nekoliko podataka o primjeni gorskog kristala u Dalmaciji — Verena Han, Une trouvaille du verre syrien du XIVe siècle en Serbie — Robert J. Charleston, Some English Finds of Medieval Glass with Balkan Analogues — Georgi Djingov, Sur l'origine de la verrerie en Bulgarie au Moyen âge — Živka Vžarova, Zum Problem der Glasproduktion im mittelalterlichen Bulgarien (8—10 Jh.) — Semavi Eyice, De la place de l'art de verrerie dans l'éclairage des intérieurs à Byzance — Valo Valov, Production du verre dans la capitale médiévale bulgare Veliko Tırnovo de la fin du XIIe à la fin du XIVe siècle — Astone Gaspareto, La verrerie vénitienne et ses relations avec le Levant balkanique au Moyen âge — Magdalena Stancheva, Sur l'importation du verre italien à Sofia au XIVe—XVIe s. — Pavao Anđelić, Un aperçu de la typologie du verre médiéval en Bosnie et en Herzégovine — Marija Balanović-Hadži-Pešić, Influence du verre sur le façonnement de certains récipients en céramique — Ljiljana Tomićić, Contribution à l'étude de la verrerie médiévale en Bosnie — Gobelet de Kakanj — Ekaterina Manova, Die Glasverwendung in den spätmittelalterlichen — Marian Wenzel, Analysis of some Glass from Hercegovina — Robert Brill, Analysis of Hercegovinian Glass — Milutin Jovanović, Etudes chimiques du verre médiéval trouvé dans certaines régions de la Yougoslavie — Bogumil Hrabak, La Verrerie dans les villes et aux demeures des fonctionnaires et grands propriétaires terriens dans les pays balkaniques (1480—1660) — Verena Han, Изложба средњовековног стакла са неких локалитета у Југославији — Đurđe Bošković, Conclusions.

[Цена дин. 80]

Књига 4

ОДРЕДБЕ ПОЗИТИВНОГ ЗАКОНОДАВСТВА И ОБИЧАЈНОГ ПРАВА О СЕЗОНСКИМ КРЕТАЊИМА СТОЧАРА У ЈУГОИСТОЧНОЈ ЕВРОПИ КРОЗ ВЕКОВЕ

(Зборник радова са међународног научног скупа, одржаног 6. и 7. новембра 1975. у Београду) Београд 1976, 354 стр.

Vasile Barba, *Juridische und Ökonomische Aspekte der Transhumanz bei den Aromünen (Mazedo-Rumänen) von Livedz — Meglenien* — Милисав Лутовац, *Сточарска кретања у планинама Црногорских Брда и народне регуле при искористићавању пашњака* — Петар Влаховић, *Катуни и сезонска кретања сточара у југозападној Србији у првој половини XX века* — Milovan Gavazzi, *Stočari — Vlasi po sjeverozapadnoj Hrvatskoj prema odredbama vlasti o njihovim kretanjima i obavezama* — Драгослав Антонијевић, *Основна обележја номадских сточарских кретања у светлу обичајног права и позитивног законодавства* — Liviu Marcu, *Formes traditionnelles d'élevage pastoral et systèmes d'organisation chez les Vlaques balkaniques* — Петар Стојановић, *Сезонска кретања сточара и комунице у обичајима и прописима Црне Горе* — Avdo Sućeska, *Uslovi u kojima su stočari iz Dalmacije koristili ispaše u Bosni u doba osmanlijske vlasti* — Бурница Крстић, *Обичајноправни аспекти сезонског кретања сточара у области Куча у Црној Гори* — Никола Павковић, *Обичајно-правни уговори и производни односи у сточарству* — Branimir Gušić, *Ekološki uslovi na prostoru transhumantnog stočarenja na Balkanu* — Радован Ршумовић, *Географски услови и њихова улога у еволуцији сточарских кретања у Југославији* — Јован Трифуноски, *Сточарска кретања у СР Македонији* — Mirko Marković, *Geografski aspekti stočarske revitalizacije dinarskih planina* — Nicolae Dunare, *Typologie pastorale traditionnelle Sud-Est Européenne* — Petar Ilijevski, *Ship Records from the Mycenaean Archives* — Vanda Jostowa, *Geschichtliche Grundlagen des Hirtenums an der Polnischen Orawa* — Глигор Тодоровски, *Сточарството во Малореканскиот предел во втората половина на XIX век до крајот на првата светска војна* — Demetrios Loukatos, *Le saint Démètre (26 oct.), jour de culte, de transhumances et de conventions autonomes, chez les pasteurs nomades ou semi-nomades, en Grèce* — Marijana Gušić, *Pravni položaj ostajnice-vidineše u stočarskom društvu regije Dinarida* — Vasil Marinov, *Über einige schwach untersuchte Seiten der Geistigen Kultur der Beweglichen Schafhirten auf der Balkanhalbinsel* — Vesna Čulinović-Konstantinović, *Položaj mladoženje u tradicionalnoj stočarskoj sredini prema običajnom pravu i zakonima* — Климент Цамбазовски, *Утицај хатише-рифа од 1830. и 1833. на режим сточарења и трговине стоком на источној граници кнежевине Србије* — Ранко Фридрих, *О архитектури сточарског стана.*

[Цена дин. 100]

Књига 5

СВЕТСКА ЕКОНОМСКА КРИЗА 1929—1934. ГОДИНЕ И ЊЕН ОДРАЗ У ЗЕМЉАМА ЈУГОИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ,
Београд 1976, 424 стр.

Никола Вучо, *Аграрни блок подунавских земаља за време економске кризе 1929—1933.* — Michael Kaser, *The Depression and Genesis of Etatism* — Душан Лукач, *Интензивирање немачког продора према југоистоку Европе после светске економске кризе* — George Macesich, *Monetary Policy and International Interdependence in Great Depression: the USA and Yugoslavia* — Живко Аврамовски, *Енглеска и питање Балканског пакта 1930—1933.*

— Милан Ванку, *Мала анганта у великој економској кризи 1929—1933.* — Петар Милосављевић, *Положај радничке класе Румуније и Бугарске за време економске кризе 1929—1934. године* — *Dimitru Tutu, Les rapports politico-économiques entre la Roumanie et les pays du Sud-Est Européen dans la période de la crise économique mondiale* — Милош Вучковић, *Утицај светске привредне кризе 1929—1932. на привреду старе Југославије* — *Gheorghe Zaharia, Certains aspects et considerations sur la crise économique de 1929—1933 en Roumanie, et ses conséquences* — Лазар Пејић, *Утицај велике економске кризе 1929—1933. на југословенску економску мисао и економску политику до другог светског рата* — *Mira Kolar-Dimitrijević, Djelovanje velike ekonomske krize na migraciona kretanja jugoslavenskih naroda* — *Zdenka Šimončić, Kriza u industriji Jugoslavije 1930—1934, s posebnim osvrtom na Hrvatsku* — *Marijan Matićka, Utjecaj velike ekonomske krize 1930—1934. na promjenu životnih uvjeta seljaštva u Hrvatskoj* — *Tone Zorn, Gospodarska kriza in agrarna struktura slovenske manjšine na avstrijskem Koroškem v letih 1929—1934.*

[Цена дин. 100]

Књига 6

ПЕТАР МИЛОСАВЉЕВИЋ, РАДНИЧКИ ПОКРЕТ У РУМУНИЈИ
(1870—1917) Београд 1977, 153 стр.

Društvenoekonomski odnosi u Rumuniji u drugoj polovini devetnaestog i početkom dvadesetog veka — Idejno sazrevanje i organizaciono oformljenje radničkog pokreta — Oživljavanje i uspon revolucionarnog pokreta uoči obnove Rumunske socijal-demokratske radničke partije — Radnički pokret u periodu obnove Socijal-demokratske partije — Radnički i socijalistički pokret u periodu balkanskih ratova i ulaska Rumunije u prvi svetski rat — Transilvanija u periodu 1867—1910.

[Цена дин. 150]

Књига 7

БУРИЦА КРСТИЋ, ПРАВНИ ОБИЧАЈИ КОД КУЧА
Анализа реликата — Методологија — Прилози за теорију обичајног права,
Београд 1979, 234 стр.

Значај, принципи и методи савременог изучавања обичајног права — Географске, привредне, етничке и историјске карактеристике области Куча — Методологија изучавања реликата обичајног права код Куча која је коришћена у овом раду — Институт својине према обичајном праву — Правна и пословна способност — Облигациони односи — Кућна заједница или кућа и њен однос према братству и племену — Правни положај жене — Начин искоришћавања пашњака или режим планине — Обичај крвне освете — Облици обичајноправне локалне самоуправе и народни скупови.

[Цена дин. 200]

Књига 8

НИКОЛА ТАСИЋ — БОРИВОЈЕ ЈОВАНОВИЋ,
МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА У ПРАИСТОРИЈСКОЈ АРХЕОЛОГИЈИ,
Београд 1979, 119 стр.

Методски приступ и методологија археолошких истраживања — Методи истраживања економских и друштвених односа у праисторијској археологији — Методи теренских истраживања праисторијских налазишта — Материјална култура и начини њеног тумачења — Миграције и миграциона кретања — Природне науке у праисторијској археологији.

[Цена дин. 140]

Књига 9

АРХИВСКА ГРАБА О СТАКЛУ И СТАКЛАРСТВУ У ДУБРОВНИКУ
(XIV—XVI ВЕК), Сабрала и уредила Верена Хан,
Београд 1979, 388 стр.

[Цена дин. 300]

BALCANICA

XI

Издаје
БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ САНУ

Технички уредник
ТЕОДОР ВАСИЉЕВИЋ

Опрема и штампа
ИРО ПРОСВЕТА, Београд — Нови Сад